

Poetno svedočanstvo o tragediji jedne majke, u kojoj se ogleda stradanje čitavog našeg naroda.
Knjiga je odraz jednog vremena, ali i universalna priča o ljudskoj patnji, boli i nesreći.

NAJČITANIJA KNJIGA u SFRJ 1980. godine

Tebi, moja Dolores

Saša Božović

Saša Božović:
Ratne ljubavi; Tebi, moja Dolores

Moj Beograd (Šesti april)

Dete koje nosim velika je radost i za Božoviće i za Magazinoviće. Bora sa braćom već pravi planove za veselje koje nas čeka. Majka svake zore peče palačinke da bi mi ih vruće donela za doručak. Iščekuje se prvo dete, prvo unuča, prvo sinovča između osam stričeva. Mada su vremena tmurna, ne mislimo na najgore, ne mislimo da će nas rat u svemu preteći.

Uoči šestog aprila dežuram sa Borom na klinici. Dobrovoljno uz njega dežuram. Da se ne rastajemo, da budemo što više zajedno. Jutro. Već je šest časova. Bora ostaje i dalje na klinici. Dežurstvo predaje tek u podne. Pozdravljamo se i ja odlazim kući, da priprelim što topliji doček voljenom čoveku. Uz put, u maloj piljarnici preko puta Karađorđevog parka, kupujem rumene jabuke. Biram najbolje. Želim danas da bude svečano, toplo i puno ljubavi. Nedelja je. Bićemo slobodni i ceo dan provešćemo zajedno. Idem preko Autokomande, pa u Ulicu Maksima Gorkog. Tamo nam je stan. Jutro prijatno. Toplo. Sunčano. Idem puna sreće svojoj kući, svom domu, koji mi je tako drag. Pa to je dom Borin i moj. Naš dom. Uskoro biće nas troje.

Neka tutnjava, kao iz daljine, trže me iz razmišljanja. Grmljavina?! Čudna, ujednačena, bez prekida. Postaje sve bliža, sve jača. Još ne shvatam šta je, ali mi ne da mira. U tom se pojavi prva grupa aviona. Evo uzroka tutnjave. Ni na kraj pameti ne pada mi misao da će uskoro biti zasut vatrom i smrću moj dragi Beograd. Gledam bezazleno put neba i istovremeno žurim kući. Tutnjava sve jača. Evo i druge grupe, treće... Kruže, vraćaju se, idu napred i kao da su se uskomešali. Mislim, vežbe. Povremeno bacim pogled gore bez straha, bez sumnje u ma kakvo zlo. Tako misle i ostali koji su se tog jutra našli na ulici. Najviše je žena. Sa torbicama, korpama. Žure na pijac, u trgovinu, da spreme svečaniji ručak. Nedelja je. Jedan čovek srednjih godina zastade i glasno upita: "Ma ljudi, šta ja ovo?" Nepoznati prolaznik kratko odgovori: "Vežba. Šta može biti!" — i nastavlja da korača svojim putem, svojim poslom. Avioni se još više uskomešale a iz njih poleteše crne lopte. Odjekuju već i eksplozije. "Ćorci", reče neko. Tek što izgovori "ćorci" kad se Beograd zatrese i zatutnja. Poče tle pod nogama da podrhtava. Opet jedan čovek viknu: "Ama, narode, ovo je bombardovanje! Sklanjajte se!" — i

potrča niz ulicu. Nasta prava pometnja. Trčanje. Povici. Ja još ne verujem. Neiskusna sam, a i politički neobaveštena. Ne verujem u zlo. Utom, levo od mene, na jedva stotinjak metara, grunu, i čini mi se podiže me od zemlje. Kuća koja je bila tu jednostavno nestade u dimu i prašini koji se visoko podigoše. Oseti se i miris paljevine. Zastadoh. Gledam u onu prazninu gde je do maločas bila kuća. "Pa, ovo ipak nisu vežbe!" — najzad i ja shvatih. Ali da je s tim otpočeo i rat ne shvatam, i ne pomišljam. Pođoh dalje gotovo trčeći. Ne znam ni sama zašto. Da li što svi trče, viču, kukaju na glas. Da mi je samo da stignem do kuće. Tamo ću se zakloniti, možda naći nekakav mir. Prosuše mi se iz ruku rumene jabuke. Kotrljaju se niz kaldrmu.

Avioni i dalje kruže. Sipaju i seju smrt, paljevinu. Ruše, razaraju, grme i bude strah kod do maločas mirnih i srećnih građana. Uznemirena lica na sve strane. Ljudi raščupani, tek poustajali. U pidžamama, spavaćicama ili sa tek nečim prebačenim preko leđa. Svako traži spas kako ume i zna. Tresak. Opet lete komadi rasprsnutih bombi, kamenja, delovi sa kuća i građevina. Stakla se lome i zasipaju ulice. Vriska sve jača, trčanje, dovikivanje. Jedni trče dole, drugi gore uz istu ulicu. Sve se uzmuvalo i uspaničilo. Jedan mladi čovek, sav krvav, trči prema meni. Hoću da mu pomognem i idem mu u susret. Nisam još stigla da mu kažem da sam lekar i da želim da mu pomognem, a on je već bio na dnu ulice. Nije me ni čuo. Jedna žena istrčala iz kuće, prigrlila tri raščupane, još pospane devojčice, u grču od plača.

Evo me pred našom kućom. Staklena vrata na ulazu polomljena. Prozori na stanu takođe polomljeni. Ulaz u stan zakrčen staklom i malterom. Balkonska vrata pala i iskrivila se preko ograde, a na njima nigde jednog stakla. U stanu nema nikoga. Šta ću gore?! Majčina kuća je u blizini. Idem njoj. Na meni nov zeleni plišani mantil. Viču mi neke žene da legnem. Ja ne mogu. Isprljaću se, mislim. I ne mogu. "Lezi! Poginućeš!" — dovikuju. Ja i dalje idem lagano.

"Lezi"... I stižem do majčine kuće. Nasta tišina. Avioni se izgubiše. Tišina, ali ona čudna, stravična tišina koja zuji u ušima. A sami ste i sve je oko vas prazno i usamljeno. I kuća je pusta. Osetih miris paljevine. U komšiluku nikog. Izbegli svi prema periferiji. Tek što sam ušla, a evo devera Milana. Bio je prvo u našem stanu, pa kad nije našao nikog, pretpostavio je da sam kod majke. Priletim mu u

zagrljaj i zaplačem glasno. Tek tada sam se opustila, prihvatila i primila gorku istinu. Milan, kojeg znam samo veselog i smirenog, sad mi izgleda vrlo nervozan i jako uzrujan. Lice ozbiljno, rekla bih i strogo. Oko usana bore gorčine umesto njegovog vedrog smeha. Pita me odmah: "Gde je Bora?" Odgovaram mu, a u isto vreme i bez predaha pitam ga za braću Miloša, Časlava, Branka. Još ne znamo gde je ko i kako su preživeli ovo iznenadno bombardovanje.

Evo opet potmule tutnjave iz daljine. Samo, sad već imamo iskustva. Opet novi nalet aviona. Već ih vidimo. Zacrnelo se nebo. Mnogo ih je. Daleko više nego prvi put. Milan me gurnu u ostavu, zatim utrča u spavaću sobu i donese veliki perjani jastuk. Stavi mi ga preko glave. Naivna zaštita, ali me bar malter ne zasipa po kosi i licu. Usta su mi već puna peska. On stoji pored mene. Rukama oslonjen na zid zaklanja me grudima. Taj Milan, koji je umeo da pravi šale na račun "Koreje Toksimovića", koja treba da dođe na svet, sad kad sam u opasnosti, sa toliko pažnje i sa toliko strepnje hoće da nas obe sačuva. Natkrilio se nada mnom, spreman da se hvata u koštac sa svim nevoljama sveta samo da me sačuva. Sa svojim krupnim, širom otvorenim očima i oštrim pogledom, ličio mi je na orlušinu koja me brani.

Poče oko nas sve da se ljulja. Iako je tek jedanest sati pre podne, nebo se zamračilo od aviona, dima i prašine. Avioni prekrili nebo i zaklonili sunce. Zahladnelo odjednom kao kad se oblaci navuku, a i vazduh se uskovitlao i podseća na oluju pred kišu. Eksplozije se slile u jednu dugu grmljavinu koja ne prestaje. Ne mogu se više brojati niti avioni, niti eksplozije. Pa ipak jednu izdvojismo. Iznad nas zafijuka nešto dugo, piskavo, slično sireni. Milan me prigri: "E, ovo je naša!" — reče mirno. Počeh da se krstim i tiho šapućem: "Bože, pomози! Bože pomози!" U dvorištu nešto tupo tresnu. Ne dišemo. Čekamo eksploziju. Sekunde duge kao godine. Ja ne prestajem moje "bože pomози, bože pomози!" Milan zausti da kaže: "Dosta sa tim tvojim" — ali se uzdrža. Tutnjava se stišava. Izlazimo i prvo hoćemo da vidimo šta je to tresnulo u bašti. Na tri metra od kuće, u velikom krugu, zemlja pobelela kao kreč. Okolo bašte i cveće sprženi. "Zapaljiva" — konstatuje Milan i uzima rukom belu zemlju. Pokušava da je drobi prstima, a ona tvrda kao kamen. Zamalo, po sred kuće, zaključismo oboje.

Jedan deo ograde se polomio i ostala rupa koja neprijatno zjapi. Milan uzeo da je malo popravi, kad se iznenada pojavi krupna žena na susednom balkonu i poče da viče: "Ne ruši, ne diraj! Ne kradi!" Milan poče da objašnjava šta radi, ali žena kao izbezumljena i dalje viče. Ne sluša Milana "Ne kradi!" — kao mitraljez sipa. Ne može je čovek ni razumeti. Nasrtljiva do zla boga. Milana izdade strpljenje i viknu: "Miči se ženo, e vala bombe ti jezik raznele, a tu ludu glavu ostavile!"

Škripnu kapija. Evo i Bore. Više trči nego što ide. Razbarušen. Zadihan. Dugo grljenje bez reči, a zatim uzajamna raspitivanja o članovima obe porodice. Ko je živ, i gde je ko? Pokazujemo mu beli spaljeni krug na zemlji, a Bora nama spaljene dlanove. Kaže, zapaljiva bomba pala na krov klinike, pa je gasio i jedva spasao kliniku od požara.

Već je popodne. Majka se vraća. Nikad je takvu nisam videla. Čisto se smanjila i ostarila. Beograd je u plamenu. Ona je u njemu rođena, u njemu rasla. Svaku uličicu u njemu voli. Svaki kutak poznaje. Njena Skadarlija, Palilula, Vračar... Rasla je sa njima. Pamti i tramvaje koje su konji vukli, a ona ih sa grupom dece dočekivala na Slaviji i zasipala cvećem. I fenjerdžije. A sada? Plamen, miris paljevine, ruševine, i izbezumljeni narod koji žuri nekud, žuri na sve strane — a ne zna kud! Rat je počeo...

HAPŠENJE

U Podgorici, na kraju Džan ulice, je naša kuća. Uvek vesela i puna života. Sada opustela. Svi su uzeli puške i otišli u šumu. Čak i stari Risto. U kući smo ostali samo svekrva, ja i najmlađi dever Aleksandar. Imali smo i mi direktivu i planove da izađemo i priključimo se partizanima. Deveri su otišli spremni na borbu pri izlasku iz grada. Nama su ostavili drugi način, bezbolniji. Mislili su da se prvo prebacimo u susedno mesto, Tuzi. Tu bi nas sačekao Osman Bulić i prebacio dalje. Ali planovi su nam se izjalovili. Put je bio presečen. U samom susedstvu Osmanove kuće formiran je zatvor, iz koga su se čuli povici, zapomaganje, a najčešće "vode, vode!". Morali smo natrag. Bila sam preobučena u bulu pri izlasku iz grada. Nimalo nije bilo lakše vratiti se u Podgoricu, blokiranu stražama. U jednom vinogradu svlačim šaljvare, i ostavljam ih. Vraćamo se i prolazimo pored straže kao građanke. Zaustavljaju nas. Kažemo kratko da idemo u bolnicu radi porođaja. Na meni tanka letnja haljina i stražaru nije teško da shvati. "A, bambino, avanti!" i propusti nas. Svekrva ponavlja — bolnica, a Acko nešto dodaje na italijanskom. Kako-tako, tek mi prođosmo.

Vraćamo se u Džan ulicu. Već je noć. Acko je dečko, ali u svemu učestvuje kao matorko. Prigrlili smo se i razgovaramo, razmišljamo, krojimo planove kako izaći. Tako do duboko u noć. Sutradan od rane zore tutnjava i grmljavina. Avioni se okomili na Pipere. Tamo su se još juče prebacili drugovi, a sa njima i deveri. Treba dizati ustanak. Puške su već planule.

Sa jedne strane dvorišta zidana ograda. Aco se popeo na vrh ograde i gleda avione kako se obrušavaju iznad Pipera. Tamo, u Stijeni piperskoj je i rodna kuća moga svekra i svih devet sinova. Baš u tom pravcu gađaju i topovi. Rumica se propela na zid pored Ace i gleda put Pipera, put Stijena. Prati avione. Broji ih. Pri svakoj eksploziji se stresa, a bleđa kao papir. Tamo su sinovi Boro, Milan, Časlav, Slavko, Božo, Sveta. Tamo je i Risto i brat Rade. A sve je u dimu. Vetar pirka i s vremena na vreme nanosi miris paljevine. Odjednom, Rumica kao izbezumljena počne da šapuće: "Krv, osećaš li da krv miriše!" "Rume, Rumice" — zovem je, a ona ukočena stoji, ne čuje me. Tek kad sam uplašena zavrištala, trgla se, i lagano pošla u kuću.

Dan odmiče, a onda noć duga, bez kraja. Mesečina zabelila pa nam svetiljke i ne trebaju. Za razgovor i dogovor pogotovu. Pravimo planove, analiziramo, poništavamo, donosimo druge, i tako do duboko u noć. Krajnja odluka je da bar Acko izađe. Dečko je, gotovo dete. Neće niko na njega posumnjati. Ujutru, uzima Acko korpu i nešto novaca kao da ide u kupovinu u okolna sela. Čim izađe iz blokiranog grada, neka se povezuje sa ocem i braćom. Ideja ispade naivna. Siromah dečko vraća se snužden. Italijani umalo da ga uhapsu. Pomoglo mu je nekoliko italijanskih reči i izraza koje je naučio slušajući danima ovu vojsku koja je pritisla grad. Seo na malu stoličicu i zagnjurio lice u šake. Korpa na zemlji, izvrnuta i prazna, podseća na neuspeo poduhvat. I ona je neprijatna. Čutimo, uzdišemo. Rumica puši cigaru za cigarom. Ispred nje srebrno čanče puno kotrabana i papir. Čim završi jednu cigaru, prsti već hvataju novu. Papirić zašušti i dim se ponovo izvija. Čini mi se, nije više ni bleđa. Neka čudna zelena nijansa prekrila joj lice, a usne se stegle, gotovo se i ne vide.

Vrata na ulazu držimo zatvorena. Uzalud! Evo, neko kuca snažno. Prete, galame. Lupaju i zveckaju puškama. Rumica prođe i otvori vratnice. Italijani ispuniše dvorište. Još ne znam da su došli mene da vode. Znamo da upadaju u kuće i vrše pretrese. Mi smo se tome i nadali. Ali prevarili smo se. Traže po imenu mene — "Dotoresa Sasa Bozovic!" Rumica stade ispred mene, čuteći gleda pravo u oči došljake. Grudi joj se nadimaju, a disanje postade glasno. Jedan ispruži pušku i odvoji me od svekrve. Kratko "avanti!" — i ja polazim. Ruma pokri lice rukama i zaplaka. Jedva stižem vojničke korake. Potrčkavam. Okrenuh se ne zastajući. Ruma ide za mnom. Čujem joj papuče kako kloparaju. Jeca. Čisto cvili. "Comando di tapa", pročitah na ulazu zgrade. Uzimaju mi podatke i posle kratkog i dosta grubog ispitivanja prebacuju me u zatvor u "Kuću Rogošića". Tu zatičem nekoliko žena. Apotekarku Jelu Žunić, profesora Vasiliju Kostić, učiteljicu Radu Đilas i još nekoliko drugih. Sede na podu. A pod prljav. Soba mračna. Ima samo jedan omanji prozor — sve zatvoreno. Juli mesec. Vrućina kao u kazanu. Neizdržljivo. Pa ipak, sve ove žene izgledaju dostojanstveno i snažno.

Rumica je saznala gde sam. Nije verovala da će trudnu ženu baciti u zatvor. Mislila je da me vode samo radi saslušanja. Teško joj je i ne

miri se lako. Čujem galamu napolju. Ruma došla i rve se sa stražom. Traži da nju zatvore, a mene puste. Viče da sam trudna. Ne vredi. Nastaje gužva, rasprava. Plašim se da je ne ubiju. Toliko sinova uzelo puške, a ona ima smelosti da zahteva, da raspravlja. Da mogu nekako da joj doviknem, da se čuva. Priljubljena uz vrata, osluškujem. Ona je tiha žena, otkud joj ova snaga, ovakav glas?! A onda se sve utiša. Sad čujem samo svoje srce kako dobuje. Razmišljam — da li su je uhapsili, kuda li su je odveli?

Sutradan izvode Vasiliju Kostić i mene u dvorište. Sunce peče nepodnošljivo. Kao žeravica. Italijani potaljali potbuške u hladu vinove loze i uperili puškomitraljeze u nas. Smeju se. Gledaju nas. A onda polako prelaze cevima sa leva na desno, pa natrag i tako dugo, beskrajno dugo. S leđa bje sunce u teme. Mozak vri. Noge otežale od stajanja u mestu, a ispred nas cevi šaraju. "Hoće li? Kad će?" — misli samo naviru. U jednom trenutku svetlost pade tako da se unutrašnjost cevi zasvetle do dna. Učini mi se sjajna kao ogledalo i veća, mnogo veća nego što sam mislila. Stresoh se. Cev opet lagano krenu levo, pa se vrati desno. Nervi me izdaju. Podrhtavam od uzbuđenja i straha, od umora i sunca. Počinjem sva da se tresem. Iza leđa, vezanim rukama, Vasilija dohvati moju ruku, takođe vezanu. Steže je čvrsto. "Ne plaši se! Drži se! Budi hrabra!" — tiho mi govori, a istovremeno drži prkosno svoju lepu glavu i gleda pravo u cevi, u Italijane. Taj topli ljudski šapat, to divno lice sa izrazom koji miluje, odjednom me smiruju i daju snagu. Kako sam je zavolela, tu ispred mitraljeza! Nisam uspela da joj kažem šta mi znači, koliko mi hrabrosti daje, koliko je volim! Uskoro je streljana. Sećanje na Vasiliju i dalje me je hrabrilo u svim teškim časovima.

Posle ovog višečasovnog mučenja vratili su me u samicu, ako se tako može nazvati jedna omanja soba. Okrećem se i hodam tamo-amo. Najzad, premorena, sedam na prljavi pod. Mastan i crn. Za tren mi se po nogama zacrneše sitne pegice. Poče da me peče nešto. Mahnem rukom. Stotine krupnih crnih buva polete na sve strane. Nisam ruku još čestito digla, a one se ponovo načičkaše. Sad su i po rukama. Imam kratke rukave. Zavlače se i ispod rukava. Borim se. Ustajem. Šetam. Treskam nogama, ali napast ne popušta. Premorena i iznemogla, čučnem u jedan ćošak. Koliko sam tu ostala, i da li sam dremala — ne znam. Tek duboko u noć, vrata se

otvoriše i dva Italijana grubo gurnuše unutra jednu tananu plavušu, elegantno obučenu. Ona pade ničice, zagnjuri lice u šake, pa zajeca. Meni srce stade. Tuge mi je previše. Kad samo ne bi plakala! Sagnem se i prigrlim je. Ona jeca, ne prestaje. Lice joj ne vidim, ni suze. Stalno se šakama sakriva. U jednom trenutku baci mi ceduljče. "Unzere Liebe ist ewig!" — pročitah. A ona jecajući priča: "Ovog momenta streljali su im muža. Na moje oči. Ovo pisamce bacio mi je sa strelišta." Ja počeh da plačem, a i da je tešim. "Ne plačite! Partizani će nas osvetiti i osloboditi." "Nema partizana" — projeca sirota žena. Zagrlih je: "Ima, ima! Moj muž i sva njegova braća su već u planini. Ima ih, ima. Borbe su već počele." U isto vreme vadim fotografiju iz nedara na kojoj je moj svekar sa devet sinova i jedinom snahom. Tu sam sliku stalno nosila u nedrima od kako su Bora, Risto i deveri uzeli puške i otišli u borbu. Devojka podiže glavu, pogleda sliku, pogleda mene, diže se i mirno, laganim korakom, bez suza na licu, izađe bez reči. Ostadoh zbunjena. Nisam dotle znala da postoje provokatori, špijuni. Jedino sam čula, od kako se zaratilo, za Petu kolonu. A ovo sad ne shvatam, ne razumem. Sve mi je mutno, čudno. Zašto je izašla bez reči? Kako joj se vrata gotovo sama otvoriše?

Već sutradan sam prebačena u logor u Albaniju. Tek tamo sam saznala za plavušu, provokatora. Govore: "Treba je se čuvati." Stvari mi se neke razbistravaju. A ja sam već logoraš sa brojem "254". Stičem novo saznanje, praćeno bolom, razočaranjem, nevericom. Zurim kroz rešetke malog kaveza, pogled mi zastaje na licima izmučenih logorašica. Stičem novo saznanje... ali prekasno. Ja sam već okružena bodljikavom žicom.

LOGOR

U "Kući Rogošića" tišina. Zatvor je zamoran psihički, a i fizički, mada se čami u neradu. Pospanost nas pritiska zbog nesnosne vrućine, zbog ustajalog i zagađenog vazduha. Taj dremež uskomeša povremeno smena stražara ispred zgrade i ispred prozora.

Pored nas žena, u zatvoru ima i muškaraca. Ne vidimo se. Oni su odvojeni. Pa ipak, gotovo za sve nove saznajemo ko su i odakle su. Tako saznajemo da je jedan sav u krvi. Zaleteo se i udario glavom o zid da bi se ubio. I oni o nama znaju. Patimo uzajamno.

Jutros se glavna vrata otvoriše sa izuzetnom bukom. Naoružani do zuba pojavili se Italijani. Puno ih je. Kratkim naredbom "avanti" isteraše nas napolje. Otvorena široka ulazna vrata olakšaše dotle skučenom pogledu, koji polete napolje i usmeri se daleko, što dalje. Nekoliko velikih kamiona ispred samog ulaza. Počeše da nas ubacuju. Otvor ispod cerade, kao usta aždaje, počeo da guta svoje žrtve. Okolo se sakupile žene i galame, psuju. Nekoliko vojnika sa puškama i bajonetima napravi branik i ne daju nikome da nam priđe. Dozivaju žene po imenu svoje. Mene ne zove niko. Ipak, jedna nepoznata žena probi se, dolete do mene. Čušnu mi nekoliko papirnih novčanica u ruke. Dok gledam zbunjeno i ne osećam potrebu za novcem, vojnik zgrabi ženu i prosto je odbaci natrag. Žena posrnu, diže se, u tren skide tamno plavi kostim, pa ga baci put mene preko pušaka. Bajonet ga dočeka i začas se nađe pod njihovim nogama izgažen i zaprljan. Mene su već ugurali u kamion, ali čujem piskavi glas žene: "Junaci, robite trudne žene. Tucite se sa ljudima, ako vam basta!" Motor zagrme i ponese nas put Skadra. Kamion prepun, klata se i trese. Muka mi je. Vrta mi se u glavi. Jedan Italijan — oficir gleda me čitavo vreme, rekla bih sažaljivo, iako je neprijatelj. Izvuče odnekud oveći limun i pruži mi ga. U prvom momentu me osveži i pomože da dođem k sebi. A onda, počeo da štipa po usnama. Kiselina raskvasila okrastale usnice pa boli i peče. Pritisnuh rukom, a one se zakrvaviše. Pokapaše mi grudi. Na svetloplavoj haljini, već dosta zaprljanoj, sad se pojavili i crvene mrlje. Usnice peku i bole. Krv i dalje kaplje.

U Skadru primopredaja. U prihvatnom logoru ostaviše nas jedni, da nas ubrzo preuzmu drugi. Mimo nas prolaze kamioni puni ljudi. Njih ne iskrcavaju. Vode ih pravo u logor. Jedan Italijan, da bi napravio

šalu, zgrabi iz kamiona jednog mladog popa u mantiji i ugura među nas u ženski logor. Gleda u mene i kroz grohotan smeh kaže: "Per batesimo". Bosa, mlada skojevka, ustremi se na njega kao lavica: "Nije za krštenje, nego tebi za pokop!" Italijan ne razume i odlazi i dalje se glasno smejući što je napravio dobru šalu.

Sutradan ponovo kamioni, ponovo putovanje, treskanje, ponovo stare muke. Albanski fašisti, sa crnim kapama i kičankama grde nas, psuju na albanskom jeziku. Lakše nam je što ih ne razumemo. Ali kad počeše da nam prinose bajonete pod grlo razumesmo ih i shvatismo. Čini mi se da su sve žene hrabrije od mene. Neke se čak i smeju. A ja kad osetim hladnoću bajoneta na vratu, sva premrem. Upadam u nekakvo grozničavo stanje pa se dugo tresem i kad oni odu.

Ulazimo u predeo koji liči na pustinju. Peskovita gola površina raširila se na sve strane. Kavaja! Logorski centar. Već vidimo i žicu. U više pojaseva ograđuje ogroman prostor. Zaustavljamo se. Tu je ulaz, kao nekakav tunel od žice. Okolo stražari, Italijani. Opet komanda "avanti" i mi prosto ispadamo iz kamiona. Ispred žičanog ulaza stoji i nekoliko oficira. Prebrojavaju nas i ubacuju. Ovde nemam svoje ime. Postajem broj "254". Ne shvatam. Sve mi je kao san, kao bunilo. Niko nas ništa ne pita. Ko sam? Šta sam? Da li sam uopšte čovek, ljudsko biće? Sećam se, kako je veliki bio naš sluga, čika Marko. Kako smo ga svi u kući poštovali. Jednom se nisam htela pozdraviti sa njim, jer su mu ruke bile prljave. Uz to sam napravila gadljivu grimasu. Dobila sam od oca koprivicom po turu, popraćeno rečima: "Radne ruke se poštuju". Imala sam samo četiri godine. Ko će moju bedu zaštititi? Ko će koprivicom istući one koji u meni gaze čoveka?!

Prolazim kroz redove bodljikavih žica. Strašne su te žice. Nikad mi bodlje na njima nisu bile tako velike, grube, oštre. Viđala sam takve žice i ranije. Nisu štrčale i zlokobno vrebale koga će ubosti što dublje, što bolnije. Noge me ne slušaju. Vuku se tromo, otežano. Oči se izbečile, bulje okolo i hoće da iskoče. Bole me. Htela bih da ih sklopim, ali ne mogu. One same neće mir. Hoće da vide, da upiju svu bedu, svu nesreću.

Ne, nisam znala za ljudske patnje. Bio mi je život lep, isuviše lep. Majka, otac, braća, sestre, sloga, sreća, udobnost. I ono najveće i

najviše što čovek može da ima. Ljubav ljudi oko mene. Ljubav porodice, ljubav prijatelja, ljubav komšija, ljubav mog pekara, čika Sofronija, kad mi nasmejan daje vruć hleb u ruke, ljubav čika Koste piljara, koji mi uz kupljene stvari daruje kruškicu oskorušu, ljubav, ljubav... A ovde. Mržnja, i osim mržnje i zla, ništa se drugo ne susreće. A žice bodu. Bodu lice, bodu mišice i u slepoočnice se uvukle duboko i dobuju po krvnim sudovima, kao po bubnjevima. Zuji mi u glavi i počinjem da se zanosim. Prihvati me jedan nepoznati broj i uze pod ruku. Žene koje zatekosmo sjatile se oko nas novih. Zapitkuju, teše.

Ispred nas nekoliko hladnih betonskih zgrada, dugačkih. Na njima ogromni otvori zjape, a iz utrobe tih nemani izbija smrad i hladnoća. Gledaju nas, nove logorašice. Traže poznate. Mnoge se i prepoznaju. Mene niko ne zna, niko me ne prepoznaje. Pogledaju me samo u trbuh i glasno zaključuju: "Ova je sirota trudna!"

Unutra, u stravičnoj zgradurini bez prozora i vrata, natrpani kavezi od letava na tri sprata. Iskorišćen je prostor do maksimuma. Jedva prolazimo između kaveza. Moj je u sredini. U njemu je već Radulovička, Crnogorka iz Podgorice. Sa njom su dvoje male dece. Dečak i devojčica. Plavušani, bledoliki i mršavi. Radulovička je iščupala sama svoje zlatne zube da im kupi i prošvercuje malo hleba. Ispod mene stara Crnogorka, osamdesetih godina. Rodovička. Nekad gorda i ponosna, sad leži u prljavim traljama i topi komad suvog, tvrdog crnog hleba. Topi u vodi i rukama vadi iz konzerve i trpa u izgladnela usta. To je sledovanje, a ona nema nijednog zuba! Gore, iznad mene, Marija i Zadja. Naš kavez ima krov od gornjeg kaveza koji se nastavlja na naš. Ali gornji kavezi su bez krova i blizu tavanice. U jednom tako otvorenom kavezu vidim na letvama obešen goblen. Uramljene crvene Vilerove bulke. Zadja, učiteljica iz Crne Gore, prekrstila ruke, sela u suprotan ugao i gleda. Na licu zanos, oduševljenje, doživljavanje nečeg lepog, nečeg samo njenog, što je iglicom i tankim koncem tu izvezla. Možda je tu i lik mladog oficira koji je u prvom naletu zarobljen i odveden u Nemačku. Možda vidi u crvenim bulkama glavice njenih mališana, prvaka. Kasnije sam saznala da je stara Tomovička, Zadjina majka, uspevala povremeno da stupi u vezu sa kćerkom. Jednom je u dobačenoj ceduljici stajalo: "Šta želiš da ti pošaljem?" Odgovorila je: "Pošalji mi

moje bulke!" Divna majka razumela je svoje dete i poslala u logor goblen. A kad se Zadja nagledala goblena, prišla mi je prisno, jednostavno i pitala: "Ti si Borova Saša? Doktorka?" Klimnuh glavom ćuteći. Zadja kida rukom polovinu jajeta i ćuška mi u ruke. Zatim kupi žute mrvice koje su pale po letvama. Jedva se vide, ali ona ih vešto iščeprkava i brižljivo stavlja u usta. Odavno nisam ništa okusila. Progutah u tren onu polovinu jajeta. Brzo sam zavolela ovu nesebičnu, vedru i pričljivu učiteljicu.

Kavez mali. Ako sednem, udara glava gore pa se zgrčim ako legnem, kratak, pa se opet moram zgrčiti. To užasno zamaza. Ne mogu da zaspim. Čas sednem, čas legnem. Noć smenjuje dan, a dan noć. Vreme prolazi ni u čemu. Zurim u prazno. Često je i glava prazna, bez misli, pokreta. Letve na kojima ležim počinju da se usecaju u telo. Ukucane su u razmaku a ivice oštre. Premećem se. Okrećem. Otvaraju se ranice. Boli. Ne mogu mesto da nađem. Da mi je ona buvljiva samica u "Kući Rogošića". Bar bih šetala, stajala. Gledam Radulovićku. Spava. I deca spavaju. Razmišljam. Mršavi su, pa valjda i ne naležu dobro na neravne letve. A ja? Osmi mesec trudnoće! Brojim letve. Brojim čvorove na letvama. Prvo namerno razmišljam o tome, samo da ne zurim u prazno, a onda počese da mi se nameću. Čas letve, čas čvorovi. Uleću u misli, motaju se, kruže. Čas nestaju, pa evo ih opet. Naročito me muči jedan poveći čvor. Već mu znam svaki urez, svaku nijansu od prljavo žute boje, pa do tamno braon, gotovo crne u sredini. Pa pukotine zvezdaste. Brojim zrake u pukotinama. O bože, šta je sa mnom? Da nije ludilo? Tek tada počinje luda igra ovog prokletog čvora. Proganja me. Okrećem mu leđa, bežim, mrzim ga. Ne вреди! Ne napušta me. Uvek je tu. Najzad, sva u znoju i malaksala, predajem se. Zaspim. Tada dolaze snovi. Balovi. Moji dvorski balovi. Moja prva balska haljina od ružičastog muslina. Lepršava, sa velikim volanom u bogatim naborima i crna somotska traka oko struka. Na glavi srebrnasta dijadema. Služe me đakonijama. Ovalni tanjiri puni voća. Žute kruške, velike mirisne jabuke i grozdovi koji padaju delimično preko tanjira. Klanja se lakej, a ja pružam ruku i taman da dohvatim, a on nemarno mahne tanjirom i izmakne mi se. Opet ruku pružam. Ponavlja se neuspeh za neuspehom, a tanjiri se množe, umnožavaju. Lebde gore-dole, njišu se kao u ljuljaškama, a prepuni

svega. Ruke se izdužile, utanjile. Budim se. Bole me ramena. Želudac se grči od gladi. Još uvek sam ošamućena i ne razaznajem san i javu. Letve se usekle pa otvorile ranice po telu. Boli. Ali moj bol je normalan. Teži mi je čvor, teži mi je san.

Tek osvanu dan, a već pripeklo. Teško je u zgradi od zapare, a vruće napolju kao u paklu. Da je bar vode da se napijemo. Donose Italijani poneku kacu vode i to je sve. Ko ugrabi, malo se i napije. Više se prospe. Kad dođe kaca sa vodom, žene pohrle i, gotovo bunovne od žeđi, navale sa praznim konzervama. Slavina curi, a mi se guramo, movamo. U tom metežu voda se prosipa i nestaje u prosušenoj i žednoj zemlji. Vode je tako sve manje u kaci, a mi sve žustrije i nervoznije. Kaca se krivi na stranu i ljulja. Hoće žene da je prevrnu u naletu i bezumlju od žeđi. I ja se movam, ali sa trbuhom ne mogu u gužvu. Ostajem najčešće sa praznom konzervom. Vojnik ošinu konja, a kaca zatandrija prazna. Užasan žagor. Žene se vraćaju u svoje kaveze. Na zemlji ogromna crna mrlja, koju je ostavila prosuta voda. Vojnik se cereka i gubi sa kacom iza žice. I ja ulazim u zgradu. Od zapare ne mogu da dišem. Izlazim i priljubljujem se uza zid betonske zgrade da se malo rashadim. Podne je, pa nigde senke, i zidovi usijani.

Popodne pada kiša. Obilna kao iz kabla. Potrčasmo napolje. Žene podmeću konzerve. I ja držim jednu, a glavu zabacujem i ližem kapljice koje se slivaju niz lice. Lakše dišem.

Ali i kiše ne donose uvek radost i olakšanje. Danima već ne prestaju. Uz to vetar zuji, a promaja svira kroz ogromne otvore još ogromnijih nedovršenih zgrada. Vetar u mlazevima nanosi kišu u unutrašnjost zgrade. Kavezi bliži vratima i prozorima potpuno su mokri. Grčimo se. Hladno. Ćebad tanka, stara i isprana. Italijanska intendantura ih je odbacila kao neupotrebljivi materijal. Naročito su teške noći. Tada je još hladnije. A noć tamna i bez zračka svetlosti dopunjava hladnoću. Deca plaču. Čuju se jecaji: "Majko, hladno mi je! Majko pokri! Majko..." — i tako celu noć. Mislim na moje koje tek treba da dođe. Hvata me strah. Nešto više od straha. Užas! Ako užas postoji. Evo ga. Tu je. Ne spava mi se. A kako bih želela dubok san, da ne čujem ovo što čujem, što moram da slušam. Zatvaram uši rukama. Pritiskam ih do bola. Ne vredi. Pisak ozeble i gladne dece je

tako bolan, da prodire kroz sve pore i uranja u srce. Ne plačem. I suze prestale. A lakše bi mi bilo da zajecam, da se ispraznim malo.

Pred zoru novi vrisak. Ali sad vrisak žena. "Umrlo Miličino dete" — kaže mi Markovićka, dovedena u logor iz Peći. Meka i topla žena, pa izgovara tiho i sa dubokim bolom reči koje me ohladiše. Žene se uskomešaše. Trče tamo-amoo. Žagor, nov žagor koji bojom podseća na tragediju. Nije to obična galama, dovikivanje, prepirke. To je žagor pun solidarnosti sa bolom jedne žene. Pored drvenog kaveza stoji Milica Janković. Uspravna, mršava, visoka. Jedino ona ne plače, ne vrišti. Stisnula usne i ukočeno gleda. Uprla pogled u zamotuljak koji je pred njom. Rodila je devojčicu u logoru. Kumovala je moja Zadja. Dala je detetu ime Slobodanka. Kumče joj nije dočekalo slobodu. Ili je možda steklo najveću slobodu koju čovek ovde može imati. Italijani uleteše da vide što su se žene uskomešale. Njihova reakcija je kratka i jednostavna. Ubaciše nam nekakve stare daske i eksere. Otpoče priprema. Počeše udarci po ekserima i tupo lupkanje dasaka. Sad su se i ostale žene ućutale. Zanemele. Stoje ukočene i gledaju pune bola, srdžbe i nemoći. Tišina. Teška nekako. Pada kao olovo na sve nas. Prijatnija je galama i svađe. Tišinu razbija jedino ritmičko "tik-tak, tik-tak" koje nabija eksere u polu-trulo drvo. "Tik-tak..." Dokle? Neka bar to prestane. Žene, mile moje, svađajte se! Čupajte se! Kako mi je teško palo kad sam videla Crnogorku, koja je u svađi zadigla suknju i lupala se po stražnjici. Mislila sam u tom trenutku da ću crći od bola. Zar moja ponosna i gorda Crnogorka? Opravdavala sam je danima. Opravdavala je ne drugima, nego sebi. Logorska psihoza — bio je moj zaključak. Logor, logor je kriv. Moja Crnogorka nije takva. Ona je ponosita. Jadne moje! Svađajte se, pljeskajte stražnjice, čupajte se — samo ne ovo. Samo ne ovu tišinu i zakivanje eksera. Kiša počeo snažno da pljušti. Probi krov. Poče da nas kvasi. I mali zamotuljak, mala Slobodanka, nije pošteđena. Zadja nađe nekakav kišobran. Muški, veliki, koji se nekim čudom našao u logoru. Neka žena je u logor ponela kišobran. Na hleb nije mislila. Natkrilila kuma ogromni crni kišobran nad mrtvom devojčicom, da je zaštiti. Od čega? Od patnji majke, od patnji sviju nas, od patnji koje ne prestaju.

Italijan komanduje. Kovčežić se iznosi iz logora. Pratimo ga do žice. Dalje ne smemo. Samo je Milici dozvoljeno. Korača sama. Korača

smireno, uspravno, bez suza je i bez jecaja. Pod grudima osetih svoje dete. Prigrlih trbuh rukom i zajecah.

Milica Janković je ostala živa. I njen muž Dušan je ostao živ. Posle rata preneli su iz Kavaje u Crnu Goru tri kovčežića. Za nepuna četiri meseca umrle su im Slobodanka kao beba, Zlatana od tri godine i Stanka koja je imala pet godina.

TIRANA. I PUT U SLOBODU

Posle noćne tišine u kojoj se povremeno čulo "majko, gladan sam, majko zima mi je..." — poče u logoru žagor, lupkanje, šuškanje. Prvo poneka reč i psovka, a zatim sve jača i jača galama. Oko mene mrak. Oči su mi otvorene, zbunjuje me galama jutarnja, a mrak. Čujem i zveckanje konzervi i pripremu za doručak, a mrak. Polako prevlačim rukom preko očiju. Napipavajući letve silazim iz kaveza nespretno. Nikome ne govorim o bojazni koja se uvlači u zloslutne misli. Zadja primetila da nešto nije u redu. Zovnu me imenom i priđe: "Saša, šta ti je?" "Ne znam Zadja, čini mi se da ne vidim". Neprijatno mi je. Teško mi pada da budem u centru događaja. Želja mi je od prvih logorskih dana, da me niko ne vidi, ne čuje. Molim Zadju da ćuti. Izlazimo napolje čvrsto se držeći za ruke. Zadja ide napred, a ja za njom. Neujednačenim hodom i čisto nabadajući nogama izađoh napolje na sunce. Osećam ga, a ne vidim. Dižem glavu prema njemu. Umesto sunca bakarnocrvenkasti prostor, koji titra. Ne razaznajem ništa. Od straha pred nečim neizvesnim, strašnim, gubim tle pod nogama. Malaksavam. Ne mogu da stojim i naslanjam se na zid zlokobne zgrade. Zadja, devojka, neiskusna i naivna pita: "Da nije porođaj?" Marija Radovanović, iskusna i okretna Crnogorka, primetila je moje i Zadjino muvanje. Evo je uz nas. Zadja joj tiho kaže da mi je muka i da se ne osećam dobro. O obnevidelosti ne govori. Marija otrča i donese čašu vode i kockicu šećera. Iz stare je trgovačke porodice i znala je šta treba poneti u logor. Ponela je šećer, a ona ga i ne okuša, ali je zato uz svakog bolesnog, umirućeg sa svojom kockom šećera. Prija mi. Dolazim k sebi. Likove još uvek ne razaznajem. Lagano, lagano i vid se razbistri, ali je još uvek sve oko mene prevučeno moglem. Zadja me vrati u kavez. Donese moje i njeno sledovanje i jedno kuvano jaje iz nečijeg paketa. Ja pakete ne dobijam. Moji su svi u partizanima, a sirota Rumica nemoćna. Dolazim potpuno k sebi, ali sam i dalje malaksala i ne mogu da stojim. Poluležeći u kavezu razmišljam. Za desetak dana treba da se porodim. Hoću li ga živo izneti? A i ako ostanemo ja i dete živi, šta onda? Kuda? Hoću li kao Milica Janković? Slika sprovoda, Slobodankinog kovčežića, slike nemile, crne, ređaju se jedna za drugom.

Zadja se izgubi. Ona je "kapo" našeg logora. Govori italijanski i zastupa koliko može naše interese. Dugo je nema. Želim njeno prisustvo. Oslonila sam se nekako na nju. Evo je. Saopštila nam je da je izmolila Italijane da me prebace u Tiranu, u bolnicu. Tamo je opet zatvor, ali ipak bolnica je bolnica. Bar se veruje u nešto bolje.

Oko podne dolazi naoružani stražar. Naređuje meni i Zadji da pođemo. Ispred žice kamion. Sa mukom se penjem. Žene nas prate. Žele mi sreću, žele mi lak porođaj i žensko dete. Opšta je želja ovih nesrećnih žena da se rodi devojčica i da joj se da ime Dolores, po španskoj revolucionarki La Pasionariji. "Ako te pitaju zašto je Dolores, reci, rođena u bolu — „dolor“", savetuju me kako ne bismo odale pravi razlog, koji bi za neprijatelja bio dovoljan za nova proganjanja. Ja ćutim zbunjena i preplašena od svega. Umesto mene Zadja odgovara. Obećava. Zabrekta kamion. Neravan put, pa kamion klima i prosto nas prevrće, gruva. Zadja me svaki čas zapitkuje: "Kako ti je?" Uvek odgovoram: "Dobro", a nije mi dobro. Sakupljam snagu i štitim trbuh od poprečno postavljene klupe, koja nije pričvršćena i svaki čas se zaleti prema nama, pa klizne natrag. Užasna je. Glomazna, crna i prljava. Zadja je drži rukom, ali i njenu snagu često nadvlada pa zapreti. Grčim se, skupljam, bežim puzeci po podu u drugi ugao. Najzad i te muke prodoše. Kamion stade. Iako je mrak, vidim nekoliko belih kućica u vidu baraka. Kažu, to je bolnica. Odmah me odvojiše od Zadje. Nju odvedoše negde udesno, a mene nekim drugim, dugim hodnikom, pa levo. Otvoriše vrata jedne mračne sobice od najviše dva metra. Podrumska hladnoća i memla me zapljusnu. Dole beton i po negde zaostale žućkasto-braon prljave pločice. U uglu prljavim papirima zatisnut otvor kanalizacije. Po širokom otvoru zaključujem da je tu bila ranije klozetska šolja. Verovatno je ovde nekad bilo kupatilo, koje je dotrajalo i razmontirano, pa pretvoreno u zatvorsku ćeliju. Prozor mali, bez stakla, sa rešetkom na spoljnoj strani. Prizemlje je. Vidim stražara sa puškom koji se nadviruje. U vratima škljocnu ključ. U uglu na zemlji prljavo ćebe sivozeleno, smrdi na kemikalije. To mi je ležaj. Zagnjurih glavu u šake i počeh da jecam. Znam da sam slabić. Znam da se ne držim hrabro. Htela bih da budem jaka. Mislim na hrabrost Vasilije Kostić. Razmišljam kako bi se ona držala na mom mestu. Ona ne bi plakala. Ja moram, meni su suze olakšanje. Još

sam neiskusna. Treba proći mnoga iskušenja, pa postati Vasilija. Postati prkosni revolucionar i gledati u smrt hrabro. Meni je potrebno još mnogo da ojačam.

Stala sam uza zid i ukočenim pogledom gledam u prijavu gomilu u koju treba da legnem. Sve je užasno. Sve je tuđe i ledeno. I dunavske sante leda su mi bile toplije od ovog. Ne mičem se. Samo je taj prostor na kome se nalazim i koji ispunjavam moj. Ne želim da ga napustim, ne želim da izađem iz njega i zato ne mičem.

Na prozorčetu se sad okupilo više njih. Gurkaju se. Nadviruju. Razgovaraju isprekidano. Čas jedni, čas drugi. I glave se menjaju čas jedne, čas druge. Neću da ih gledam. Mrzim ih. Ne mičem se sa svog mesta i okrećem glavu od te prijave gomile. Bacaju kroz prozorčić komadiće polomljenog drveta. Gađaju me, ne u nameri da me udare, već da me pokrenu, da mrdnem. Moj pogled se vezuje za komadiće drveta rasutih po zemlji. Pratim ih kad padnu, ali glavu ne dižem. Ne ljutim se na te komadiće, čak i ako me pogode. Ne zaboli me od njih. Boli me što oni koji ih bacaju nemaju srca, nemaju duše. Žele da se pokrenem, da reagujem, da bi se oni zabavljali. Ne mičem se.

Duboka noć. Umorna sam, strašno umorna. I stražari su se umorili, pa su glave i nadvirivanja sve ređa. Čujem samo korake stražara koji šeta gore-dole i povremene povike prilikom smene straže. Hladno mi je. Stresam se. Na meni tanka, plava svilena haljinica sa kratkim rukavima. Tako su me jula meseca po vrućini zatekli u kući kod svekrve, i takvu povelu. A sad je novembar počeo, a haljinica ostala ista. Lagano se spuštam na zgužvanu prijavu gomilu, skupljam noge, pa tako u čučjećem stavu pokušavam da zadremam. Zuje uši i ne daju snu da dođe. San je tu. Kovitla oko mene. Hvata me, ali na kratko, pa beži. Klonula glava pala na šake oslonjene o zgrčena kolena. Svaki čas me nešto trgne i kao srna skočim i uznemireno gledam oko sebe. Ali već polako usvajam i ove prijave zidove i hladan beton sa žućkastim ranjavim pločicama. Počinjem da shvatam gde sam.

Ujutru rano ključ se okrenu i uđoše jedna bolničarka i jedan Italijan. Ona mi nosi mleko i hleb, a oficir joj prati svaki pokret. Mleko sam naglo popila, a hleb lagano gutam. Mek, svež hleb. Nisam ga mesecima ni videla. Zatim izlaze bez reči. U podne isto tako. Čujem

da ga bolničarka oslovljava sa "Salvadore". Posle nekoliko dana sa njima ulazi i Zadja. Kaže mi da se bolničarka zove "Skufi", da je rodom Skopljanka i da zna srpski. Šapuće mi da je dobra i da joj je pomogla da uđe. Već sam u "Kući Rogošića" u Podgorici doživela provokaciju, pa se sad i senke plašim. Salvadore nas gleda hladnim, zelenim očima i ćuti. Ne liči na Italijana, tanak, visok, smeđ. Oni na prozorčetu su svi crni, sićušni, pričljivi.

Danas u ćeliju ulazi Skufi sama. Pruži mi doručak i ispljunu isprevijanu ceduljicu. Pravim se da ne vidim. Ona mi je gurnu pod ruku. Uze porciju i izađe. Gledam hartijicu, da li da je uzmem? Opet provokacija?! Polako, sasvim polako, sa užasnom sumnjom i nepoverenjem, otvaram mali papirić. Trgoh se kao oparena i pritisnuh ga rukom. Koraci stražara i bajonet, koji preseca vidik na prozoru ohladiše me. Još dugo, dugo ne mičem ruku. Stražar ritmično promiče ispred prozora gore, dole. Ine gleda me. Više mu nisam zanimljiva, ali moje misli ga prate i srce kuca, tutnji i guši. Bacim pogled na ceduljče, i ne dišući ga pročitam: "Dajte nam vezu i imena. Milo." Preznojih se i gurnuh ceduljče. Prođe kroz mene hladan talas, a strah me pritisnu kao mora. Prvo se preznojih, a onda počeh da se tresem. Stara boljka. Kad god sam u paničnom strahu uvek dobijam groznicu. Evo je i sad. Mislim — opet provokacija. Šta može drugo biti? Zar ovde u ćeliji na mene neko računa i misli na vezu?

Salvadore je malo popustio. Sve češće pušta kod mene samu Skufi, a i Zadja se pored nje provuče. Evo i Zadje same. Salvadore je pustio, a on ostao u hodniku ispred vrata. Čujem korake. Šeta. Zadja prilete i zagrlji me. Priča mi, na brzinu, kako je omekšala Italijana. Pričala mu je kako sam lekarka, kako sam nedužna, kako nemam veze sa komunistima, da sam protina kćer — i ražalila ga. Obećao je da će je pustiti da mi pomogne kad god zatreba. Ni Skufi više ne prati u stopu. Čušnem Zadji ceduljče i pitam je za savet. Uzima ga i kaže da ne brinem. Reći će, kaže, ako je ko počne ispitivati, da ga je našla neotvoreno. Iste večeri dolazi i kaže da je otvoreno razgovarala sa Skufi i dodaje: "Ona je naša." "Zadja, jesi li sigurna u to što govoriš? Ako je provokacija?" — "Ti ne brini. Ja sam sve uzela na sebe. Napisala sam imena Blaže Jovanovića i Bude Tomovića. Ako je prava veza, biće dobro. A ako je provokacija ni

Blažu ni Budu ništa ne može biti. Oni su u šumi, a već i italijanska deca znaju da su to komunisti, vođe. Čak su i ucenjeni. Po celoj Podgorici su plakate sa ucenom. Može samo meni nešto da se desi" — završava Zadja i vadi zamotuljak vate, sakriven dotle u rukavu. Izmolila je taj komadić od Skufi. Čuška ga ispod mene i odlazi. Salvadore već daje i drugu opomenu da izlazi. Ostadoh sama. Opet groznica, strah. Povremeno čujem i svoje zube kako sitno cvokoću, a mišići na licu podrhtavaju i grče se. Osetih dete. Jače nego ikada ranije. Sva sam zbunjena. Ustajem i šetam. Tako do duboko u noć. Stražar sa prozora primetio da sam uznemirena, pa stalno zuri u mene. Kupe se i drugi. Gurkaju se. Čas su jedna lica napred, čas druga. Smeju se. Govore u glas. Znam francuski, a dosta poznajem i italijanski jezik, pa mi je jasno šta iščekuju. O, da mi je tu jedinu, prljavu rupu da zatvorim, sakrijem, zazidam! I to malo vazduha dala bih samo da ne gledam lica koja se keze, smeju, dobacuju čas ovo, čas ono. Ponekad i vulgarni do zla boga, ali uglavnom znatiželjni. Najčešće dobacuju "Presto, presto! Avanti bambini!" — i smeh ružan, neprijatan. Liči mi na zlorado cerekanje. Kako su mi teški i neprijatni!

Noge mi otežale od stalnog hodanja tamo-amo. Bole me. Otupela sam na povike i smeh. Ne dira me to više. Odsutna sam. Misli su mi daleko, kod moga Bore. Sve više mislim na njega. Bolovi. Pratim ih. Nemam sat, ali zapažam ritam i njihovu jačinu. Sve su češći i bolniji. Hvata me nemir, pa šetnja po sobici postaje brža, nervoznija. Najpre hodam pored zidova u krug, a onda pretrčavam levo i desno. Počeh da trčim. Sve brže i brže. Borin lik me prati. Čini mi se tu je, uza me. Opet trčim u krug, udaram se, saplićem. Neću da gledam u grozni prozor. Neću da ih vidim. Ali kad se sapletem, pogled ih obuhvati. Ti likovi koji se keze, viču, smeju i guraju među sobom. Svako hoće da se dobro namesti, da gleda. Veseli su kao da očekuju glavnu tačku u cirkusu. Osećam kraj. Biće ono. I krijem se ispod prozora, dole sasvim kako me ne bi videli. Ali ako čučnem, oni me guraju nekim hrapavim drvetom prema sredini. Na štapu bodlje od slomljenih grana. Kad me gurnu, zabodu se u meso, a ja se gotovo otkotrljam napred. Sve trpim nekako čudno, životinjski. Ni reči protesta. Nemam ni suza, ni grdnje. Nešto me diže snažno. Uspravih se uza zid i opet hodanje brzo, koje prelazi u trčanje zveri koju gone. Od

umora znoj lije sa mene. Prosto se kupam u znoju. Ne osećam bolove, već mržnju, užasnu mržnju, i bes. Krajnji stid. U krug u krug, sve brže i brže. Zgrabih kvaku izlaznih vrata, stisnuh je da je polomim, svom snagom. Pogledi, stid, Bora, oči sa prozora, hiljade očiju, mržnja, neizmerna mržnja... Nešto me slomi i ja se srozah pored vrata, a ne ispuštam kvaku — dete zaplaka! Pogled mi se prikova na majušnu devojčicu. Obli me sreća. Radost. Usne se razvukoše u osmeh topao, mio. Gledam, nasmejana, u glave na prozoru. Kako su mi mili! Sve mi je odjednom lepo — i soba, i prljavi pod i smrdljiva deka. Ceo svet postade moj i mio, beskrajno mio.

Italijani se ućutali. Gledaju sažaljivo. Ne smeju se. Jedino se protežu da me bolje vide. Šapuću. Nisu zli više, nisu! Grlim svoju devojčicu i gledam puna ljubavi na sve što me okružuje. Kako je lepo ne biti sam! Jedan Italijan reče "bambina". Dete plače i dalje. Ključ se okrete i ulazi sva zbunjena Skufi. Nosi zamotuljak gaze. I njoj se ote: "Bambina!" Saže se i odvoji je od posteljice. Italijan onim štapom, sa kojim me je maločas gurao muva posteljicu. Očito nije mu jasno, jer neprestano šapuće "morto, morto!" Misli da su blizanci i da je jedno mrtvo. Ne vređaju me više ma šta govorili. Otkopčavam moju plavu haljinicu i stavljam na grudi moju Dolores, koja je umotana oko trbuščića i grudi onom gazom što je Skufi prošvercovala. Zakopčavam se i ostavljam je tu preko noći, jer je hladno. Podrhtavam. Mokre smo i uprljane od krvi. Teška srca prebacujem smrdljivu deku preko glave i preko deteta. Tako do jutra, a onda dolazi Zadja. Sva bleđa kao krpa. Zagleda bebu. "Lepa je, mnogo je lepa!" — govori više za sebe, nego što meni upućuje reči. Naočari joj se zamagliše. Briše ih. Briše i oči. Donela je skrivenu flašicu alkohola i šibicu. Dala joj Skufi, da prospe u ugao i zapali, kako bismo se beba i ja zagrejale. Plavičast plamen začas zagreja ono malo prostora. Dolores porumene. Nije više modra. Prestade i da plače. Salvadore sa novim, nekako zbunjenim licem proviruje iza vrata, ali ne ulazi više.

Zadja mi dolazi češće nego ranije. Skinula je svilenu bluzicu i dala mi da umotam Dolores. Ona je ostala samo u drap kostimu. Reče mi da je u hodniku upoznala jednu lepoticu koja se leči u istoj bolnici. Kad joj je Zadja ispričala odakle se beba čuje i nešto o meni, sažalila

se i zaplakala. Iskoristila je slabost italijanskog oficira i pomogla Zadji da češće uđe kod mene.

Dani sve hladniji. Alkohola više nema. Prozorče malo ali bez okna, pa hladnoća prodire i ispunjava svaki kutak. Naročito je hladan pod. Beton, pločice hladne su i leti, a sad pogotovu. Jutros čujem Zadjin glas "poco fuoco, poco fuoco". Iskoristim trenutak kad stražar prođe naniže i izdaleka bacim pogled napolje. Pekara. Primitivna, kao omanja šupa. Dugačkom lopatom, vojnik sa belom keceljom, izbacuje žar dole na zemlju. A Zadja sa nekakvim velikim lavorom, poderanim i zarđalim, trčka oko pekara i stalno ponavlja: "Prego poco fuoco, poco fuoco." Pekar i dalje izbacuje žar na zemlju. Ne sluša je. U jednom momentu, valjda kad mu je dosadila, zgrabi lopatom žar i tresnu joj u lavor, ali se žar okolo rasu. Verovatno da je opekao Zadjine noge. Poskakuje, a lavor ne ispušta. Potrča, a ne prestaje da zahvaljuje pekaru koji je i ne čuje. "Grazie, grazie, molto grazie!" Zadja, moja Zadja, koliko si dobra! — mislim, a vrata se otvaraju i evo lavor vrelog žara greje dve zatočenice. Sutradan isto. Pekar skratio posao, pa čim je ugleda, sruči joj lopatu žara. Ruke joj opeče, a i lavor se zagreje. Ne mari! Ona trči i nosi.

U Tirani se pročulo, da je neka doktorica u zatvoru rodila dete. Čula za to i Ket-Tuši Maljoki. Građanka. Vrlo imućna, a po duši plemenita i sažaljiva. Preko muža, koji je u Tirani imao visok položaj, izdejstvuje kod Italijana da me poseti. Kasnije mi je pričala da je pukovniku dala skupoceni "regalo". Kad je ušla u moju ćeliju izgledala mi je kao vila. Lepotica, vitka, sva u nakitu, raskošno odevena i namirisana finim parfemom. Kad me je videla, tako je vrisnula i zaplakala kao da je rođenu sestru zatekla u krajnjoj bedi i nesreći. Zagrlila je i mene i dete i jecala, jecala dugo. Povremeno joj su se otimale reči: "Povertine! Povertine!" Iz torbice izvadi paket sa dve meke benkice i osam belih kao sneg pelenica. Uz to paket sa kolačima. Salvadore stoji mirno pored otvorenih vrata i malo, malo pa cupne čizmama i nakloni joj se. Najzad ode sva u suzama i reče da će sutra opet doći da mi donese toplu odeću. Istovremeno mi kaže da će ona za moju slobodu učiniti sve.

Sva ta radost trajala je samo do predveče. A onda? Gužva. Smeniše Salvadora. Dođe novi oficir. Pojača se straža. Prozorče zakovaše letvama. Zadju više ne puštaju kod mene. Ne sme ni Skufi

unutra. Jedino mi vojnici koji donose hranu ulaze. Začudo, hrana je bolja i obilnija. Iščekujem nešto, ali svakako ne iščekujem dobro. Počinjem da razmišljam. Možda me pripremaju za streljanje. Čekali su da se porodim. Ako me streljaju, šta će biti sa detetom? Da mi je bar Zadju da vidim! Sve se okrenulo od kad je Ketu stupila nogom u moju samicu. Provokator! Da, Ketu je provokator! Misli se kovitlaju, brkaju, a sve su nejasnije i nejasnije. Straža se smenjuje. Cokule lupaju, stružu, grebu po šljunku. Grebu po mozgu, po srcu. I misao luda i izbezumljena. Da se zadavim, da prekinem sve. I dete i sebe. Ukočena gledam u glavicu koja se meškolji. Stresoh se i vrisnuh kao da me plamen opeče. Vrata se naglo otvoriše. Oficir ulete. Meni suze teku. Ne teku, već oblivaju lice i kvase pelenice moje Dolores. "Sinjora, sinjora!" — viče oficir i drma me za rame. Ukočena kao stena ne mrdam, a pogled se okamenio i ostaje prikovan za dete. Oficir više ne izlazi iz sobe. Šeta, zastane, gleda me. Tako do jutra. Dolazi vojnik sa doručkom. Nešto se sašaptavaju. Ostade vojnik, a oficir ode. Uzimam lonče sa vodom i pijem besomučno. Vojnik se ponaša pristojno. Čak se osmehuje toplo, ljudski, pomalo bolno.

A onda ulazi grupa oficira i jedan Italijan, lekar u belom mantilu. Pozdravlja me vrlo učtivo, na srpskom jeziku. I ostali salutiraju. Hladan znoj me okvasi svu. Privih dete na grudi. Privih ga čvrsto, ludo čvrsto, a ono zaplaka i zaceni se. Streljanje! U meni buja otpor. Ne dam dete. Neću ga dati. Neka nas obe streljaju! Lekar me blago i sa osmehom pogleda i reče: "Spremite se!" Kao tigrica ustuknuh i ciknuh: "Ne mogu. Tek sam se porodila. Ako ste lekar morate me razumeti i pomoći mi." On se okrete i izadoše svi u hodnik. Vrata ostaviše otvorena. Razgovaraju, razgovaraju. Odlaze, dolaze. Lekar nešto objašnjava, pokazuje rukom u pravcu mene. Tiho govore i ništa ih ne razumem. Jedan od njih donese papir i dade ga lekaru. Ovaj mi priđe rečima: "Hoćete li potpisati da ne možete ići na put jer ste se tek porodili?" Ne znajući da sa tim potpisujem i dalje svoje zatočeništvo, zgrabim papir i potpišem ga misleći da sam bar kratko odložila pogibiju, moju i moje Dolores. Ne znam da gore u planinama Crne Gore vode uveliko pregovore o mojoj zameni za zarobljene oficire. Peko Dapčević, Blažo Jovanović i moj Boro čine nemoguće. Ucenjuju moćnu imperiju. Traže logoraše. Tolika snaga, a do nas dopiru vesti o uništenju partizana, o likvidaciji pokreta. Ja to ne

znam. Ja želim bar da vidim Zadju, Skufi. Odoše. Ostade samo straža, samo bat cokula.

Ručak mi donosi omaleni vojnik. Porciju stavlja pored mene i salutira učtivo i uz osmeh. Okrete se malo prema vratima, da proverii gde je oficir, pa se saže i pokazuje prst zamotan belim zavojem. "Vostro marito, dotore..." počee. Figura oficira pojavi se na vratima. On se okrete i brzo izađe. Uvek mi se vrti u glavi ta prokleta provokacija. Šta su hteli sa ovim? Prisećam se plavuše iz podgoričkog zatvora. Nedužnu Keti trpam uz nju. Sad i ovaj vojnik! Boli me glava od misli koje se prevrću, guraju, gomilaju i natežu lobanju da prsne. Jedino me moja Dolores povrati iz užasa u koje upadam. Gledam je, gledam. Satima zurim u to lišce. Mali Bora. I čelo visoko, i prćasti nosić, i kosica, i malo isturena bradica. Sva je na Boru. A šta je sa njim? Onda se misli sele u brda, u šume, u pećine. Hvata me tuga. Da li je živ? "Partizani uništeni, svi do jednog" — često sam u Kavaji slušala. Postoji li još neko od velike i brojne Ristove kuće? Možda smo ja i Dolores ostale same!? Vadim iz nedara malu Bogorodicu, koju mi je majka, dobra protinica, pri rastanku dala sa rećima: "Neka te bog čuva." Stežem ikonice. Molim se bogu. Ljubim je i preklinjem Bogorodicu za spas. Stavljam je i mojoj Dolores na usne.

Koristim dobrotu novog vojnika i pitam za Zadju. Kaže, vraćena je u logor u Kavaju i izlazi. Zadržavanja nema, a svaki razgovor je zabranjen. Zašto su mene ostavili? Zašto i mene ne vrata u Kavaju? Već je desetak dana prošlo od porođaja. Razmišljam, a razmišljanju nema kraja.

Ključ se poslednji put okrete. Vrata se otvoriše. Opet lekar na čelu, a nekoliko oficira za njim. "Spremite se, polazite odmah." Ne pitam kuda. Vidim po energičnom istupu da nema diskusije. Osam pelenica i dve benkice brzo spremam. Obmotavam ih sve oko moje Dolores. Nosim je i spotičem se. Hodnik dugačak, a ja odvikla da hodam, pa idem nekako trapavo. Ispred zgrade crna limuzina. Otvoriše vrata od kola i vrlo pristojno, gotovo kavaljerski smestiše me na zadnje sedište. Dva oficira levo i desno pored mene. Treći seda pored šofera. Ćutim. Zaćudo, smirena sam. Osećam se kao vojnik koji predaje svoje oružje i ostaje nemoćan. I Italijani uglavnom ćute. Prepoznajem Skadar. Znaći, vode me put Crne Gore. Štrecnu

me pomisao: "Bora je poginuo, pa me vode..." Ugledam Skadarsko jezero. Razlilo se široko, a obliveno plavetnilom. "Skočiti na volan i naglo zaokrenuti prema jezeru. Negde gde put vodi pored samog jezera, i gde je obala strma" — planiram u sebi. I gledam, gledam, a svaki nerv igra, zateže od bola. Italijan koji sedi levo oseća da sam uznemirena. "Calme, calme signora! Niente! Picola bambina" — i miluje prstom obraščiće moje Dolores. Više ne vidim jezero. Misli se smiriše. Odjednom, auto stade. Čistina. Samo ispred nas lepo uređeno groblje. Velika bela kapija, sa isto tako belim ukrašenim lukom iznad nje. Kroz kapiju se nazire besprekorno uređeno groblje. Beli, jednaki krstovi u redovima, sa cvećem i zelenilom okolo. Groblje! Oficiri izadoše. Izade i šofer. Ostadoh sama u kolima. "Streljanje!" — pomislih. Zato su me ovde doveli. Stegoh dete. Opet hladan znoj, opet se srce ukočilo. Italijani stadoše mirno, pozdraviše vojničko groblje i vratiše se u kola. Opustih se na sedištu malaksala, slomljena i kao pretučena. Svaki me mišić boli. Jedva držim dete u naručju. Više ga oslanjam na krilo nego što ga olabavljenim rukama držim. Nastavljamo put. Kasnije sam saznala da je to bilo italijansko groblje između Tuzi i Skadra i da je njihov običaj bio, kad prolaze, da zastanu i vojnički pozdrave mrtve drugove.

Ulazimo u Podgoricu. Nove misli. Čula sam u logoru da su neke partizane, koje su uhvatili, streljali i izložili na sred trga, a narod gonili da ih gleda. "I mog Boru su uhvatili! Ubili su ga i na trg stavili!" — opet oštar bol i to srce koje se grči, lupa, zastaje... Srećom, ne potraja dugo. Strahovitom brzinom, gotovo strmoglavo, kolima proleteše kroz grad i to zaobilazno, sporednim ulicama. Tek mi je kasnije ta trka bila jasna. Oni su krili da me vode na razmenu. Krili su i od svojih, a i od našeg naroda. Krili su svoju vojničku slabost prema partizanima, "banditima", kako su ih zvali. Kako priznati ravnopravne pregovore sa tom "banditskom" vojskom? Zato je najbolje ćutati, sakriti.

Iz Podgorice idemo prema Spužu. Tu se kola zaustaviše, a iz kasarne izlete jedan mlađi oficir. Salutira i uvede nas u zgradu. Prepoznajem ga. To je onaj isti oficir sa zelenim neljudskim očima, koji me je uhapsio. Bio je oštar, grub. Sad je sasvim drukčiji. Nasmijan, blag, klanja se čisto snishodljivo. Odvojiše se malo od mene. Razgovaraju tiho. Oficir zelenih očiju se oblači, naoružava,

zdravi se sa oficirima koji su me dovezli, i sad on ulazi u kola. Seda kod šofera. Ja sam sama sa detetom na zadnjem sedištu. Pođosmo od Spuža prema Martinićima. Oni mi ne govore ništa, a meni je put nepoznat. Vidim, idemo put planine. To je jedino što shvatam. Sve mi je drugo još uvek nepoznato i mračno. Pored puta gusto zelenilo. Italijan me pita, da li ga se sećam, i da li ga poznajem. Klimnem glavom umesto odgovora. Neprijatno mu je. A i kako bi mu bilo lako? On me je hapsio, on me vraća i predaje partizanima. O razmeni ništa ne govori, ništa o mojoj slobodi. U meni se rađaju nove pretpostavke. Vode me u planinu, u šumu. "Ubili su Boru!" — htedoh da ciknem. Vode me da ga vidim, da me ucenjuju. Prigrlih jače dete, a disanje se skrati. Ostadoh bez vazduha, iako sam zinula i pokušala da ga bar malo usrčem i prekinem gušenje. Nemam više snage. Ne mogu više ovako. I otvorenih usta, kao riba na suvu, dišem ubrzano. Kola se zaustaviše ispred kuće Radovića. Iz kuće izađe postarija žena. Visoka, u crnini. Italijan iskoči, zelen u licu kao lišće oko njega. Prilazi ženi i nešto objašnjava, i to više rukama nego rečima. Žena ga mirno gleda i sluša, dostojanstvena i uspravna kao bor. U tom trenutku začuh lelek, kuknjavu. "Bora je..." i dok me izvlači iz kola gubim svest. U naručju žene dolazim k sebi i čujem: "Srećna ti sloboda!" Još uvek oko mene polumrak, ali reči dobro čujem. Brišem mokro lice, koje su mi umivali hladnom vodom, i počinjem da shvatam. Sve mi liči na san, na nešto nestvarno. Italijan podnosi Radovički papir da potpiše moj prijem. Sirota, nije pismena. Ovaj se našao u čudu. Mora dobiti potvrdu da me je predao. Komanda ga je zato i poslala. Očigledno, hteo bi što pre da se vrati, da pobegne, da se ne susretne sa Borom. Vrti se nervozno i smrknuto. Uzima ruku sirote žene i brzo joj maže palac mastilom. Zalepi joj papir na palac, okrete se i za tren ulete u kola, koja se sunovratiše žestokom brzinom natrag ga Spužu. Plava mrlja ureza mi se duboko u misli, srce, dušu. Ta bezoblična mrlja bila je dovoljna da vrati u život majku sa detetom, da nas obe vrati u zagrljaj ocu i drugu. Kroz glavu lete: zatvor, Podgorica, logor, Kavaja, ćelija, put u neizvesnost — i sloboda. I lelek. Lelek koji se ponavlja. Tiho, sa strahom, gotovo šapućući pitam. Radovićka mi ukratko reče ko je umro i da ga sad sahranjuju.

Tek u Borinom zagrljaju saznajem detalje. Na Jelinom Dubu vođena je ogorčena borba sa Italijanima. Naši su zarobili stotine Italijana. Među njima i veći broj oficira. U borbi je bio i moj Bora, Blažo Jovanović i moji deveri. Časlav, Slavko... Vojnike su pustili da se vrate slobodni. Čak je ranjene Bora previo. Otuda onaj vojnik sa zavijenim palcem u Kavaji i reči "Vostro marito, dotore". Siromah. Hteo je i želeo da mi poveri sve, ali nije uspeo. Oficire su zadržali naši i poslali italijanskoj komandi ultimatum da se izvrši razmena. Razmena je tražena poimence. Jedna od imenovanih bila je i doktor Saša Božović sa detetom. A vojnik sa zavijenim prstom nije bio provokator, ni dobra Ketu nije bila provokator. To tek u Martinićima saznajem. Tu, pred kućom Radovića.

BORI U SUSRET

Iz kuće Radovića polazim u slobodu. Evo i mog Bore. Trčeći prilazimo jedno drugom. Zagrljaj dug, beskrajno dug i topao. Sve zaboravljam. I logor, i zatvor, i žicu. Sve, sve. Postojim ponovo. Osećam tle pod nogama. Nestao je zauvek logorski broj 254. Rodio se ponovo čovek.

Bora zagleda prvenče, ne ispuštajući nas obe iz zagrljaja. Da li vidi koliko mu liči? Da li vidi to čelo, taj nosić, bradicu? Na licu mu se razlio osmeh, roditeljski topao. Naslonjena glavom na njegove grudi čujem i osećam ludo dobovanje uznemirenog srca. Blažo Jovanović stoji malo po strani i puši. Delikatan do krajnosti, gleda put planine. Savladavam se i prilazim i njemu. Pozdravljamo se. Gledam ih. Na glavama im kape-lisičine od celog lisičjeg krzna vešto uvijene, pa mi izgledaju kao divovi iz planine. A uz to visoki, krupni, naoružani. Osetih se i sama sigurnom i snažnom. Blažu znam još iz Podgorice. Uvek mi je imponovao, kao izuzetno ozbiljna i staložena ličnost. Nenametljiv, prijatan, skroman. A sad, u ovoj čudnoj kapi, sa oružjem, sa crnim brcima deluje oštro. "Hajdemo!" — reče Blažo, priđe mi i uze dete iz naručja. Bez reči, bez ikakvog uvoda, sasvim prirodno. Ja se zbunila i preplašeno gledam u njegove krupne muške ruke i u nežni zamotuljak. Zanemela od straha da ga ne zgnječi, pratim pogledom svaki njegov pokret. Začudo, ta ljudina, taj snažni revolucionar i veliki vojnik, prigri dete meko, spretno, čak nežno. Još jednom samo reče: "Hajdemo, baba Marija te čeka!" I pođosmo uskom planinskom stazom. Baba Marija? To je njegova majka. Nisam je nikada videla. Samo sam za nju čula. Dotle me je mučila neizvesnost: kuda, šta, kako? Sa mnom je lako, ali dete je u pitanju. Dovoljna je bila ova jedna jedina misao koju je Blažo izgovorio, pa da se u meni razbiju sve sumnje. Imam određen cilj. Idem kod baba-Marije. Staza uska, vijuga kroz strmo kamenje. Idemo jedno za drugim. Blažo i Boro razgovaraju o mnogo čemu što je za mene sasvim novo, a najčešće nerazumljivo. Jedino što shvatam, to su razgovori puni brige o ljudima u redu, i o narodu uopšte. Shvatam i to da se mnogo trpi, da se mnogo nevolja navalilo na ovaj nedužni svet. Blažo povremeno zastaje. Obično stane kod nekog kamena zgodnog za sedenje. "Saša, odmori se malo!" — i ja sedam. Za to vreme oni stoje, razgovaraju, a crni brci koji vire ispod čupave

lisičine, svaki čas se nadnose nad lice majušne devojčice. I uvek ima nešto da uradi. Zašuškava je, namešta bolje ruku kojom je drži. Sve to čini tako spontano, nežno, iako ne prekida razgovor sa Borom o nekim političkim problemima u Kučima.

Umorna sam jako. Ovaj put je za mene vrlo naporan, iako pun sreće zbog susreta sa Borom. Tek je jedanaesti dan po porođaju. Izgladnela, izmučena, a i nenaviknuta na ovakva putovanja kroz planinu, već teško hodam. Veliki Blažo sve zapaža. Sad češće zastaje i mnogo se duže zadržavamo. Neprijatno mi je, ali i sama povremeno tražim da zastanemo. Noge otežale, jedva ih pokrećem. Tako jednom dok sedim Bora mi priđe, obgrli glavu i čvrsto pritisnu uz grudi. Ostade tako stojeći, a ne gleda me, već i dalje vodi razgovor sa Blažom. Drži se gordo, muški. Jedino ga izdaje ruka prislonjena uz moj obraz. Osećam puls koji ludo bije.

Opet idemo dalje. Ispred nas ostaje Srtovača. Kad sam prolazila dole pored nje činila mi se velika, grdosija od planine. Sad je sasvim dole, ispod nas i čini me se mala. Mi smo već visoko u brdima. Naoblači se i pečeše kapi kiše. Kao vučica šunjam se oko Blaže. Htela bih da zgrabim dete, da ga zaštitim. Preduhitri me Blažo. Malo zastade i bez reči o kiši otkopčava lagano kapuljaču sa svog ogrtača. Već je namešta preko deteta da ga zaštititi. Krupni muški prsti ćuščaju krajeve kapuljače, zatiskuju okolo, a sve to popraćeno nekom nežnošću, u kojoj grube muške ruke postaju tople, meke. Zbunjena, zahvalna, preporođena dobrotom i ljubavlju koja me okružuje, osećam da volim ovog čoveka. Postaje mi blizak kao moj brat, jedini, koji je ostao u Beogradu. I mislim na mog brata, na mog Negu. I on ima toplo ljudsko srce.

Staza duga i bez kraja vijuga kroz kamen. Kišica. Ja tapkam umornim nogama i pratim ova dva planinska diva. Oni razgovaraju. Ne slušam reči. Čujem samo glasove koji me miluju, koji me vraćaju u život. Razmišljam. Komunisti? Ako su ovakvi komunisti, onda su mi mili. Živela sam u sredini za koju je komunizam bio bauk. Uleglo se u meni nešto od toga, stvorio se strah. Udaja za Boru mnogo toga je izmenila u meni. Prihvatila sam sve što je Borino, ali tragovi vaspitanja ostali su duboki. Ovde, na ovoj stazi, dok idem za Blažom i Borom, osećam da se menjam. Ne menja me marksističko znanje, već me menjaju ovi ljudi. Blažo, najveći komunista Crne Gore, nosi

nežno moju Dolores. I brine o Saši, građančici koja nosi maminu ikonice Bogorodice u nedrima. Šta sam ja za to učinila, šta sam zaslužila, čime sam zadužila tog čoveka? Da li bih i ja mogla postati komunista? Ne, ne mogu ih dostići! A u meni raste želja i obuzima me. Učiniću sve za njih, ako već ne mogu biti ono što su oni. Ja sam iz popovsko-oficirske kuće. Vaspitana patrijarhalno, kroz crkvu, kroz monarhiju. Ne, nikad me oni neće primiti da budem komunista — setno zaključujem.

Stigosmo, gore visoko, na jednu zaravan. Na njoj usamljena kućica pokrivena slamom, liči na kolibu. Puši se odžak. Ispred starih, već pocrnelih drvenih vrata stoji omalena starica. Povijena, gotovo pogrbljena. Lice joj koščato, a bore se isprepletale i duboko urezale. Pa ipak, to lice zrači nežnošću i dobrotom. Baba Marija! Iznenađujuće hitrim koracima priđe nam. Prvo mene zagrli! "Mučenice moja, srećna ti sloboda" — reče, a onda se okrete i uzima malu Dolores iz Blažinih ruku. Prigrli dete i poče da joj tepa: "Hajde, hajde nevjesto! Imam ja unuka za tebe" — i ulazi u kuću. Na sred kuće ognjište. Iznad vatre kotao. Dotle nisam videla ognjište, pa me ova vatra, plamen u sred kuće, u prvi mah zbuni. Pored ognjišta, na beskrajno čistom zemljinom podu, seljačka kolevčica, napunjena svežom, žutom slamom, i prekrivena ispranom žućkastom maramom. Šare se izgubile od upotrebe. Pobrinula se baba Marija za sve. Pobrinula se i za njene unučice, Željku i Batu, da ne budu ljubomorni na malu došljakinju. Do sad je dobra baba Marija tepala i u zagrljaju držala samo Batu i Željku, a sad se srce i ruke proširile. Možda bi to deca teško prihvatila, da im baka nije unapred pričala kako će Bati doći nevjesta, kako će imati bebu koju će oni čuvati, ljuškati. Dolores je već u kolevci. A Bata drži polukružni ram i ljuška njegovu "nevjestu". Lice mu ozareno, sija od sreće. Beba je njegova. Baba Marija je njemu predala. Željka stoji pored njega, malo začuđena, ali očito zadovoljna što imaju novu igračku, novo zanimanje.

Jede se uglavnom kačamak. Uz to krtola, kad je ima. Meni baba Marija svakodnevno sprema vareni sir ili skorup. Izgubi se. Satima je nema i onda donese odnekud. Vidim da za druge nema, čak ni za decu. Neprijatno mi je. Odupirem se i molim da to ne čini, ili bar polovinu da da unučićima. Ne dozvoljava mi ni da govorim: "Ti si iz

logora, a dijete treba hraniti. Samo dok se oporaviš, samo još koji dan" — i nastavi ja da meša u tiganju cicvaru, čučeci pored ognjišta.

Ubrzo mi Bora saopštava da ide na Pljevlja. Idu i braća. Časlav, Sveto, Slavko... Ne govorim. Ni reč ne mogu da izustim. Ćutim, a srce se steže. Pa tek sam došla, a opet rastanak! Još ne umem vojnički da mislim, pa me i ne obuzima briga oko borbe koja će biti strašna i pogibeljna. Čekam noć da se isplačem. Ne smem pred decom i pred snažnom baba-Marijom. Razorena joj topovima divna kuća, porodica rasturena, i bez ičega došla u kolibu da se prebira hoće li imati kačamak da unučice nahrani. Noć dolazi duga i teška. I suze sa njom.

Odlaze Crnogorci za Pljevlja. Odlazi i Boro. Napred zastava, Piperi, Lovčenci, pesma, koraci, vojnički, oštri... Još nisam zaspala. Samo sam se prekrila preko lica da ugušim suze — kad Rusa, Blažina sestra zavika: "Gori! Kuća gori!" Zacrvene se nebo. Slamni šešir planinske kućice pretvori se u crvenu bulku. Skočismo svi. Baba Marija vrisnu: "Decu!" — i zgrabi Željku i Batu. A Rusa, dobra Rusa uprtila celu kolevku i već je sa njom na vratima. Počeše da padaju žeravice. Zagreja se prostorija i osetih kao da sam u užarenoj rerni. Zbunjena, nevešta još uvek, poslednja izađoh. Trljam crvenu opekotinu iznad ruke. Pala usijana žeravica i ostavila trag. Ne osećam bol. Neka, samo kad su deca dobro prošla, i baba Marija, i Rusa.

Napolju, podalje od buktinje, na ledini prigrlismo se sve tri. Između nas deca. Rusa zajeca, a baba Marija je prekore. Deca uplašena, otvorila očice i drže se baki uz suknju. Ja se natkrila nad kolevčicom i otvorila grudi. Hranim moju Dolores. Noć crna, tiha, nigdje joj kraja nema, a kuća dogoreva i širi ljuti dim koji štipa suzne oči.

MOJA PRVA BOLNICA

Radovče, malo planinsko mesto iznad podgorice. Dole su Italijani, a u brdima mi, partizani. Za ovaj svet u planinama podgorička bolnica je nedostižna. Već nekoliko dana razgovaramo o formiranju jedne naše, partizanske bolnice. Ispred Glavnog štaba Crne Gore, za formiranje bolnice zaduženi su Ivan Milutinović, Blažo Jovanović i Budo Tomović. A oni su plan o formiranju bolnice već doneli. Saopštavaju mi da je baš tu, na Radovču, u kući baba-Jovane, najpogodnije organizovati bolnicu. Lekova ima. Na Jelinom Dubu, u borbi sa Italijanima, zaplenjeno je dosta lekova. Oskudevamo sa zavojnim materijalom, a i instrumenata ima malo. Pa ipak, možemo sa ovim početi. Srećna sam. Svim srcem se prihvatam obaveza.

Uzimam Dolores, pozdravljam se sa gostoljubivom i beskrajno dragom baba-Marijom. Odlazim, a u meni se mešaju radost i tuga. Znam da tamo neću imati svoju baba-Mariju.

Evo me pred kućom baba-Jovane. Kuća usamljena, dosta velika u poređenju sa ostalim kolibama i kućama na ovom terenu. Sigurno je zato i izabrana za bolnicu. A možda i zbog baba-Jovane širokogrudnosti. Dala je celu kuću partizanima za bolnicu, a ona se povukla dole u staju. Velika drvena vrata otvorena. Ulazim u prvo odeljenje. I ovde na sredini ognjište sa vatrom. I kotao. Kod baba-Marije sam danima gledala u to ognjište. Ličilo mi je na slike iz bajke. Dugo mi je sve to izgledalo nestvarno. Ovde, u baba-Jovaninoj kući, ne muči me ognjište. Već sam ga prihvatila, pa ga i sama koristim. Desno, jedna sasvim mala soba, kao ostava. Prozorče jedva da se i primećuje, pa je dosta mračno. Gore, preko jednog stepenika ulazi se u veliku, prostranu odaju. Dva omanja prozora, ali pristojna i svetla, zastakljena i očišćena. Dole pod, žut kao limun. Sve besprekorno čisto. Ispod nas staja.

Brzo pristupam poslu. Veliku sobu pretvaram u bolesničku sa šest kreveta. Krevete su već napravili partizani. Kreveti su mali, niski kao kutije, od jelovih dasaka. Mirišu na svežinu jelove šume. U njima čista slama. Na svakom po jedan laneni čaršav i lanena jastučnica, isto tako ispunjena svežom slamom. Pokrivači su tkani ćilimi. Seljački, šareni. Podsećaju me na cvetnu baštu. Idem od postelje do postelje i svaki jastuk, svaki prekrivač još malo doterujem svojom rukom. Svakog časa očekujem ranjenike, koji su do sad bili rastureni

po kućama. U uglu sobe širim svoju bundu. Tu ćemo spavati ja i moja Dolores i bdeti danonoćno nad ranjenicima i bolesnim drugovima. Dobro mi je. Čisto, toplo, krov nad glavom i sloboda! Među svojim. I rad lekarski, moj stručni rad. Ponovo mi je slušalica u rukama. Ostavila sam je jula meseca u svekrvinoj kući. A kad su me odveli u zatvor, moja svekrva je čuvala te slušalice i grčila ih. Čim je čula da sam na slobodi, poslala mi ih je po ujaku Radetu Markoviću, zajedno sa luksuznom bundom. Srednja soba biće kuhinja. Tu će i osoblje spavati. Komesar, mladi student Vuksanović, zatim bolničarke Milka Todorović i Olga Božović. A intendant, stari Vučina Vučinić, spavaće u sobici za ostavu. Tu u jednom uglu biće i moj kutak za narodnu ambulantu.

Narod se već raspituje za bolnicu i dolazi zbog pregleda. A bolesti je mnogo. Ratuje se tek pola godine, ali dovoljno za sve ratne nevolje. Oskudica, glad, slaba odeća — pa i bolesti mnogo. Jedan omanji drveni grubi sto, jedna grubo tesana stolica i omanja klupa. Na stolu nekoliko špriceva, slušalice i desetak instrumenata. Uz to stari italijanski ruksak pun lekova. I narodna ambulanta počinje rad. Često rano, toliko rano da zatičemo našeg Vučinu kako spava u glomaznom krevetu koji ispunjava gotovo pola sobice. Krevet visok, drveni, pocrneo od vremena. Sigurno je vršnjak baba-Jovanin, ukoliko ga ona nije nasledila od svojih očeva ili dedova.

Bolnica počinje svoj život. Sve je usklađeno. Jedino ja odudaram svojim izgledom. Poče to da me muči. Ne da mi mira. Osećam se nelagodno. Na meni bunda doneta iz Beograda. Skupocena i raskošna. Lokne, visoke potpetice. Pitam baba Jovanu kako mogu doći do jednih opanaka. Objašnjavam joj da ne mogu po kamenu sa potpeticama. Slomiću se. Dobra žena donosi opanke oputaše. Na njima štrče još neostrugane dlake, a koža sirova. A lokne? Šta ću sa njima? Pored snažnih, naoružanih ljudi i izmučenih i izboranih žena delujem isuviše gospodski. A htela bih da izgledam i budem kao oni, da budem jednostavna, skromna. Moje bujne, crne i nemirne lokne moraju dobiti drugi izgled. Radim, a mislim na to. Vežem, kupim šnalom kosu, a nezadovoljna sam njom. U zoru se budim. Daske na kojima ležim malo su razmaknute. Dovoljno da vidim babu Jovanu. Otvorila široka vrata staje, pa sunce bljesnulo u nju i osvetlilo kravicu i nekoliko ovaca. Stoka se radosno uskomeša, a baba Jovana im

nešto govori i tepa. Iza nje na zidu ugledah velike crne makaze kojima se ovce strižu. Pogled mi se zaustavi baš tu i ne miče dalje. Brzo se dižem i ostavljam svoju Dolores tu u uglu, na podu. Zašuškavam je da ne ozebe kad se ja udaljim. Ubrzo sam dole u staji sa crnim makazama u rukama. Sečem loknu po loknu. Padaju uvojci na zemlju i postaju mi tuđi. Iste večeri pevala sam sa ranjenicima, sigurnija u sebe, kao da sam raskinula sa nečim što je ležalo duboko u meni.

PRVI RANJENIK

Partizanska bolnica u Radovču već je spremna. I evo, donose mi prvog ranjenika. Starog komunistu Radosava Popovića Pipera. U borbi na Jelinom Dubu ranjen je u trbuh. Prvu pomoć i prva previjanja pružio mu je moj Boro. Previo ga je odmah po ranjavanju, na samoj borbenoj liniji. Pre polaska na Pljevlja, Boro mi ukazuje na njega kao na najtežeg ranjenika. Daje mi i savete o daljem lečenju, mada po njegovom mišljenju nema mnogo nade. Ali, treba učiniti sve što se može. Stanje se naglo pogoršalo. Bled, veoma mršav, a glas mu tih, gotovo nečujan. Unosimo ga i lagano premeštamo sa nosila u krevet. Biram za njega najbolji. Prvi krevet sa desne strane, dalje od prozora i vrata. U suprotnom uglu je moj ležaj. Na podu prostrta moja bunda, dovoljno prostrana da primi mene i moju malu Dolores. A odatle ću imati stalno na oku Radosava. Svetlo je, istina, škiljavo, slabo, ali ipak se vidi. To me je naučila baba Jovana. U malo rastopljenog loja zamočim jedan kraj krpice, a drugi kraj zapalim, i on svetluca.

Pripremam se da previjem Radosava. Bolničarka Milka Todorović mi asistira. Uopšte, ona mi mnogo znači. Ima dovoljno stručnog znanja, a uz to je predana i sa puno volje. Kažu da je i u bolnici na Kruševcu, dole u Podgorici, bila izuzetna bolničarka. Odvija Milka zavoj nakvašen gnojem i sukrvicom, a zadah težak, davi. Prva ozbiljna i teška ratna rana koju vidim. Teško mi je i žao tog stasitog čoveka. Teško će se izvući. Gnoja je previše. Kulja iz rane i nikako da se zaustavi. Perem, brišem, okrećem ga na stranu i puštam lagano da se iscedi sav gnoj. Kao da se sva utroba rastopila. A onda, kupam ga gotovo celog hipermanganom. I trbuh i slabine. Sve je zaprljano. Radosav još više ubledeo. Stisnatih zuba i ćuteći gleda šta radim. Pa ipak, kad sam završila previjanje, reče mi da mu je lakše. Popi mleko i zaspao. Od tada previjam ga svakodnevno. Kaže da mu je uvek posle previjanja mnogo lakše. Ja ne vidim da stvar ide na dobro. To me muči i ne dozvoljava da se oslobodim njegovog izmučenog, a ipak lepog lika.

Evo i drugog ranjenika. Milo Božović. Oba stopala modra, gotovo crna. Puna su gvožđa. Dok je u ležećem stavu pucao na neprijatelja, ovaj mu uzvratila bombom. Bomba eksplodira ispod nogu i napuni mu stopala sitnim gelerima. Vode ga. Ne može da se osloni na bolna

stopala. Polako, pincetom i nožićem vadim gelere koji su veći i površniji. Ali tu je bezbroj sitnih, kao prašina. Posle previjanja, stavljam ga u krevet do Radosava. Iako Radosav ima smrtonosnu ranu, ne jauče, ne boli ga mnogo. A Milo, stisnutih zuba, povremeno prostenje od jakog bola, a graške znoja oblivaju mu čelo. Trpi mnogo i junački trpi. Samo sam još jednom imala gotovo isti slučaj. U Pljevljima 1943. u Korpusnoj bolnici ležao mi je Čajo Šćepanović. Iste povrede. Iste muke. Stopala vređa i čaršav koji ih prekriva. Pravim jastuče od slame i podmećem ispod nogu, kako bih stopala podigla da ostanu slobodna u vazduhu, a noge pokrивam samo do kolena. Tako do noći. A onda se spuštam u svoj ugao da se malo odmorim. Više dremam nego što spavam. Bdim. Radosav spava, a Milo se vrti čas levo, čas desno. Stegne rukama glavu i prostenje, a zubi krckaju zbog čvrsto stisnutih vilica. Vidim, ne može da se umiri od bolova. Ustajem i dajem mu algokrotin. Stopala oblažem rakijom. I on zaspa. U zoru stiže mi Ivo Martinović, student prava iz Bajica. Dolazi peške čak od Užica. Posle iznenadnog prodora Nemaca bolnica je naglo evakuisana. On je bio bolesnik u toj bolnici. Nije imao vremena da se izleči. Tako bolan uputio se u Crnu Goru. Pregledam ga. U plućnoj maramici voda do grla. Temperatura ga sagoreva. Zajapuren i crven u licu. A lice se jedva vidi. Neobrijan, sav zarastao u crnu bradu. Samo oči svetle na tom tamnom licu. Oči vlažne, usijane, kao da trepere, kao žeravice. Kaže da je pošao u svoje Bajice. Uz put saznao za našu bolnicu, i došao. Opet moja dobra Milka. Brzo ga presvlači i stavlja u postelju. Ja mu dajem kalcijum, analgetike, antipiretike.

Brzo se napuni naša bolnica. Sve teški slučajevi koji traže danonoćnu brigu. Ne žalim se na napore. Da sam ostala u logoru, sigurno ne bih izašla živa. Ni ja, ni dete. Nije mi teško, ništa mi nije teško da radim, da trčim, da ne spavam. Ali teške su mi muke koje gledam. Mlada sam, još neiskusna kao lekar, a ovde svu brigu i svu odgovornost za ove ljude snosim sama. Kad ih sve smirim i spustim se pored moje Dolores, često prevučem pokrivač preko lica, koje oblivaju suze.

Još jedno jutro. Svi smo na nogama. Svi žurimo, promičemo, movamo se. Svako zna svoje zaduženje i nastoji da ga što bolje savlada. I moja ambulanta počinje sa radom. Narod dolazi. Traži

pomoć. Trudim se, pomažem. Osećam da su me brzo zavoleli, kao i moji ranjenici. Veruju mi. Napolju sneg. Oštra zima već pokazuje surovost planine. Treba mnogo truda da se sve postigne u uslovima koji nisu ni izdaleka laki. Pa ipak, ide organizovano i po planu. Ivo mi je već mnogo bolje, a Milo se razvedrio. Radosav je jedino ćutljiv. Uvek tvrdi jedno isto, da ga ništa ne boli, da je samo malaksao.

A uveče, kad se svi poslovi smire, počinju razgovori, šale i pesma. Radosav traži pesmu. Kad je čuje, na bolnim usnama ukaže se osmeh. Tada je i meni lakše. Dok ljujlam dete u naručju i ja sa njima pevušim. Mile su mi neke ruske pesme. Meke, milozvučne. Vatra pucketa, toplo je, mada fijuci vetra razdiru snažnu planinu i preteći se lome pokraj naših prozorčića. Posle pesme i šale nastaju ozbiljni razgovori, diskusije. Čudne su te diskusije, ti razgovori. Kao predavanja, kao škola. Za mene je to sve novo. Svi ranjenici, bolesnici, pa i osoblje, su članovi partije, intelektualci, revolucionari. Svi osim mene. Kad pričaju, kao da drže seminare. Uvek nešto analiziraju. Uglavnom su teme o partiji, Lenjinu, Marksu, fašizmu. Imam utisak da je to na neki način upućeno meni. Osećam njihovu zajedničku želju da me marksistički razbude. Zavoleli su me kao lekara, kao druga, baš zato žele od mene više, mnogo više. Analiziram samu sebe. Umem da radim požrtvovano, da volim ljude iskreno, neizmerno. Ali u politiku sam sasvim neupućena. Od svega, najjasnije mi je šta je fašizam. Kroz logor, kroz zatvor, i sve tamo što sam doživela i videla, fašizam mi se razotkrio. Tu sam prvi put saznala i shvatila da čovek čoveku može naneti najveća zla, pa i život uzeti bez ikakvog razloga. Jednostavno, padne nekome na pamet da svaki deseti bude streljan i ubrzo će te nesrećne desetke postati nepomične na okrvavljenom tlu. Takva politika, i bez teoretskih rasprava i ubeđivanja, bila mi je brzo jasna, užasna i mrska. Pa ipak, fašizam mi postaje sve jasniji kroz reči i glasna razmišljanja mojih ranjenika. Ali istovremeno saznajem i o komunizmu mnogo. Kroz ove ljude mnoge stvari su mi bliže, jasnije. Iz dana u dan sve su mi bliži komunisti i njihova politika. Koliko ljudskog i nesebičnog nalazim u svemu tome! Dotle sam mislila da mi je partija nedostižna, a sad čak zaključujem da i ja imam puno osobina, bliskih ili istovetnih kao ovi ljudi. Zar i ja ne želim sreću, mir

i blagostanje svakom čoveku? Zar i ja nisam sklona da učestvujem, da se žrtvujem za takva ostvarenja? Nešto se lomi i budi u meni.

Radosav mi je iz dana u dan sve teži. Počinje da štuca. Trbušna maramica gnoji. Nikome ne govorim, a znam da mu spasa nema. Kako da kažem sestri rođenoj, koja danima sedi u dnu kreveta, grli noge i svaki čas ih ljubi? Kako da kažem ranjenicima, kad svako od njih ima bele zavoje, kao što ih i Radosav ima? Bar da imam nekoga sa kim bih mogla podeliti brigu i bol. Shvatam koliko je lakše raditi na klinici, u velikoj bolnici. Tamo je više lekara, profesora, starijih i iskusnijih. Radosav i njegova mučna rana prate me stalno ma šta radila, ma gde bila. Ređaju se slike hirurških sala, divnih, velikih, kod mog profesora dr Milivoja Kostića. Igraju mi pred očima njegove spretne ruke, pune sjajnih instrumenata, i njegove instrumentarke u belom, koje kao leptiri lepršaju. A ja improvizujem sve što mi treba za rad. Igle uzimam od žena. One koje nose skrivene u odelu, jer imaju samo tu jednu. Viljuškama zavrćem krajeve i pravim ekartere. Materijal sterilišem u kotlu iznad ognjišta, a u konzervama iskuvavam špriceve i instrumente. Pri tome stalno proveravam svoju savest, znanje. Ne smem se ogrešiti o ljude, koji mi toliko veruju. Ne smem se ogrešiti o Radosava. Želim da živi. Hoću da živi.

Radosavu je jako teško. Svi smo oko njega. Držim ga za ruke. Puls prestaje. Umirio se. Sveća treperi i poigrava se sa senkama koje lete preko njegovog lica. Te nemirne senke još uvek zavaravaju ostale, i oni ne shvataju apsolutni mir ovog namučenog čoveka. Prolazi minut za minutom. Čini mi se, dugi su kao godina. I teški, teški. A onda? Ne može se dalje. Polako navlačim čaršav preko lica. Ranjenici tek tada shvatiše. Sestra njegova još uvek ukočeno gleda čas u mene, čas u prekriveno lice. Jedno stopalo ostalo nepokriveno. Sestra pade na njega i poče da ga ljubi, ljubi. Otkri i drugu nogu. Zagrlj ih, a bolan plač ispuni bolnicu. I Dolores se uzbuni i poče da plače. Uzimam je u naručje i stavljam na grudi. Kvase je moje suze. Ulete u sobu Milka, bolničarka. Zastade kao ukopana. Zagrlj me. I tako stojimo neme pred bolom sestre i bledim hladnim nogama u njenom zagrljaju.

Noć postaje sve hladnija, mada ložimo više nego obično. Napolju vetar fijuče, pa prozorska okna kloparaju i remete ovaj svečani mir. Kloparaju grubo, tvrdo, zloslutno kao gavrani da grakću. Hladno strujanje probija kroz pukotine, pa se poigrava sa plamenom sveće,

koji stvara i kovitla ogromne senke po sobi. Stravične su i neprijatne. Kao aveti. Kad bi bar mirovale. Već je duboka noć. Ranjenici ćute, ali niko od njih ne spava. I oni osećaju neizvesnost, i na njima su zavoji.

Praskozorje. Vrata se naglo otvoriše. Pod naletom vetra, oteše se iz ruku Vučine, koji uđe, i tresnuše snažno. Fijuk, lomljava i brujanje sa talasom hladnoće grunuše svom silinom u našu, ionako hladnu tišinu. To se Vučina vratio. Noćas je otišao da obavesti rodbinu o Radosavu. Kaže, zalelekao narod od bola, iako su već očekivali to. Hvale pokojnika, i žale. I dok se Vučina greje uz ognjište da se otkravi, čujem neko dozivanje kroz noć. Daleko, nejasno. Dotle nisam imala prilike da čujem i vidim lelekanje, pa mi i ne pade na pamet šta bi moglo biti. Otegnuto i daleko zavijanje se ponovi. Vučina skoči: "Evo ih!", a za njim poskakaše i bolničarke. Izađoše napolje. I ja izađoh za njima. Zora tek što je počela borbu sa noćnom tminom, pa se ne vidi dobro. Belina snega mi jedino pomaže da u daljini nazrem crnu masu, koja se primiče i talasa, kao da se ljulja levo i desno. Sad se već čuje i "le-le-le-lee". Otegnuto u beskraj. Jeza me podilazi. S jedne strane ukočeno bledozeleno i hladno Radosavljevo lice, koje je sestra otkrila i ljubi. Kose joj raspletene, marama crna razvezana i opuštena, bolno grca. Uz nju zanemeli ranjenici. Tapkanje prozora i kovitlanje avetnih, crnih figura, koje lelujanje plamička sveće ne prestaje da rasipa. A sad još i ova jeziva hladna noć i sve jasnije otegnuto i bolno "le-le, le-le-e-e! Radosav-ee!" Gledam sva pretrnula crnu masu koja se ljulja i primiče, a obuzima me užas. Jedva dišem. Lagano ulazim u kuću i uzimam moju Dolores. Stisnuta i zgrčena, stojim u ćošku, dok sobu i kuću pune ljudi, lelek i bol.

STIŽU NOVI RANJENICI

Noćas su naši napali Spuž. Italijani se utvrdili, pa topovima brane Spušku glavicu. Očekujem nove ranjenike. Snage su neravnopravne. Naši jedva da imaju i dovoljno metaka, a neprijatelj naoružan do zuba.

I nisam se prevarila. Evo prvog ranjenika. Dovode mi Lazara Božovića. Ispod partizanske kape proviruje kosa bela kao sneg. O vratu bela marama koja pridržava otežalu i nekako mlitavu ruku. Da nije te ruke, ovaj vedri starac delovao bi zdravo i životno. Malen, izrazito malen i mršav. Nekako je kočoperno krepak i vedrinu rasipa oko sebe. Odeća mu sva izmrljana i ulepljena tamnim flekama od krvi. Dok pripremam instrumente, slušam njegov zvonki glas, i jednostavno i vedro pričanje o borbi kod Spuža. Kreveti su mi zauzeti, a prostora nemam ni za omanju klupu da je negde stavim i bar položim ranjenika da legne dok ga previjam. Obavljam sve intervencije na jednoj staroj drvenoj stolici. Čika Lazar seo i nastavlja priču o borbi. Sebe ne pominje. Odvežem maramu, a ruka beživotno skliznu. Čika Lazar je sam hitro prihvati, ali je ne gleda i ne prekida započeti razgovor sa drugovima. Vidim, prelom nadlaktice. Neravna bela kost štrči. Probila kožu i rascvetala je. Zavoj se svukao prema laktu. Lagano je odmotavam. Napipavam i drugi deo kosti. Izvlačim obe da ih priljubim i stavim udlagu. Kost i krckaju i taru se neravni krajevi. Ne mogu da ih izvučem i namestim. Treba snage. Mišići se zgrčili i stegli. Vučem svom snagom. Taman da ih sastavim, a gornji deo prelete vrh donjeg. Preznojih se. Moram ponovo. Znam da boli, da ga užasno boli. Lazar ćuti i samo malo natušio guste bele obrve. Mučim se i ponovo izvlačim gornji patrljak kosti. Taman da ga umestim u donji deo, kad sad taj kraj skliznu. Prolete kroz otvor na koži, izlete napolje i zabele se. Vraćam je natrag. Izvlačim lakat, a Milka rame, da bi krajevi našli svoj položaj. Najzad, krajevi žgrcnuše i namestiše se. Fiksiram brzo, a jeza me podilazi. "Lazare, boli li te?" — pitam, a lice mi se zgrčilo od muke, koja se pod grudima nakupila. Na moje pitanje, starac se ispravi, isprsi, pogleda me malo iskosa i dodade ljutito, prekorno: "Radi svoj posao doktore, a ovo drugo je moje", pa nastavi malo oštrije da priča ono što je započeo, ne gledajući ni mene, ni svoju ranu.

Kasnije su mi mnogo pričali o čika Lazaru. Junak. Privlačili su se Spužu potrbuške, da ih neprijatelj ne opazi. Trebalo je preći čistinu koju Italijani vide kao na dlanu. Čak je i borbu trebalo razviti u takvom položaju. Neprijatelj je blizu, naoružan do zuba. Privlačili se tako, privlačili, a čika Lazaru to dodijalo i činilo mu se nemuški. Ustane i potrči uzvikujući: "Ko je junak, naprijed!" Tada je i ranjen.

A bio je retko pošten i poverljiv. Pred rat čuvao je Mošu Pijade u svojoj siromašnoj piperskoj kućici. A nije tada znao koga čuva. Jednostavno, dobio zadatak od drugova, i muški ga prihvatio. Čuvao ga kao rođenog brata. Žandara se nije bojao. Za strah nije znao. Jedino mu se u prvi mah čika Janko nije dopao. "Malo čo'eče ni od pada, ni od romače" — kako je govorio. Ali zadatak je zadatak! Uveče bi sedeo s njim, igrao karte i pričao. Malo-pomalo, zavoleo Lazar čika Mošu, pa priča drugovima: "E da vidiš, ni manjeg čo'eka ni pametnije glave!" A kad je Moša Pijade otišao, žalio je mnogo. I tek je u ratu saznao koga je čuvao, i od kakvog je čoveka pametna kazivanja slušao.

Posle jutarnjeg rada u ambulanti, idemo da obiđem ranjenike po sobama i da ih previjem. Ivo Martinović spreman da ide. Ide u svoje Bajice, odakle će se povezati sa jedinicom. Bio je težak bolesnik. Izvukao se. Dobro se oseća. Dajem mu poslednje savete, i mislim na večeri koje je koristio da me marksistički podučni, i pripremi me za kandidaturu. Želeo je svim srcem da me prime u partiju. Govorio je — ti imaš sve osobine dobrog komunista, samo teoretski da se razviješ. Težak mi je rastanak sa njim. Ko zna da li ćemo se ikada više videti? Srećan ti put, Ivo!

Posle rata susrećemo se. Ivo se oženio. Dobio sina. A onda? Ponovo Ivo postaje moj pacijent. Ja sam postala lekar specijalista za plućne bolesti. Dovode mi Ivu sa teškom tuberkolozom pluća. I sad ga primam u bolnicu, kao nekada u Piperima. Samo su sad uslovi odlični. Institut, hrana servirana na tacnama, dobra, obilna. Lekova u izobilju. Bela postelja i nega visoko stručna — pa ipak, ovog puta ostajem nemoćna. Tuberkuloza ga razara. Svesni smo toga i on i ja. Jednom me zovu. Sedam na krevet pored njegovih nogu. Sećanja naviru. Bolnica na Radovču i donji ugao na krevetu. Sedim pored nogu moga Ive i slušam o Lenjinu, o Marksu. Već sam odavno član Partije. Priča mi o sinu. Sin mu ostaje nedoškoloan, a žena bez

ličnih primanja. Moli me Ivo da proverim koliko će porodica primati posle njegove smrti. Grlo mi se steže. Pobegla bih, da ne slušam sve to, ali moram ostati, moram i ovaj zadatak da izvršim. Ćutim. Ne pomišljam da protivurečim. Isuviše je pametan da bih ga mogla ma kakvim rečima zavarati. Obećavam da ću mu ispuniti želju. Tako je i bilo. Šaputala sam mu ono što mi je oficir u finansijskom odeljenju rekao. Krupne, crne, usijane oči od vatre koja ih topi, gledaju me i upijaju svaku reč. Ivo je ubrzo umro. Miran. Ostavio je sina zbrinutog.

U toku dana i dalje stižu ranjenici. Uglavnom lakši. Previjem ih i vraćam u jedinicu. Vukosav Božović, ranjen u prst na ruci. Iako je prst, rana je takva da bi trebalo da ostane nekoliko dana u bolnici. Ne smem da saopštim to ovom junaku. Zar zbog prsta da ostane?! "Previ me ti samo, i ne brini! Još osam da mi zdrobe ostaće onaj jedan, dovoljan da povlači obarač" — smeje se krupna, zdrava ljudina i čvrstim koracima odlazi gazeći sneg, koji mu pod nogama pršti. Ode u svoju jedinicu.

Tek što Vukosav ode, a stiže novi pacijent. Nesvakidašnji. Đuza Dragićević. Preživeo je eksploziju u Užicu. Bio je na stražarskom mestu, kad ga je plamen zahvatio. Danima je tako ispečen i izgoren išao da bi stigao u svoje Pipere. Po snegu, susnežici, vetru. Dovodi mi ga njegova sestra. Na njenom licu grč, koji je zamenio suze i jecaj. Pridržava brata, i prati ga kao sen. Ne progovara. Đuza sav u maramama. Po prirodi krupan, a sad, umotan i pretrpan krpama i maramama. Izgleda kao kolos. Moja Milka uvek je tu. Odmotava ga. Skida vunenu maramu, za njom meku drugu, pa beli veliki peškir. Sestra ćuteći pomaže. Kad skidoše peškir — zanemeh! Uzdržah krik, koji mi navre svom silinom. Pritisnuh usne rukama dok gledam izobličenu, crnu, ugljenisanu masu umesto glave. Ogromna naduvena glava kao korom obložena. On mršav, mršav. Na tankom vratu glava se čisto klata, klima čas levo, čas desno. Ruke, crne, zgrčene, poluispružene, savijene nekako kao da drže balon ispred sebe. Liče na sasušene, crne grančice jesenjeg drveta. Obuzima me neprijatno osećanje pred ovom pojavom, koja ne liči na ljudsko biće. Skupljam snagu i prilazim da pomažem, ako se pomoći može. Tek tada sagledah još veći užas. Crna kora ispucana, izbrazdana, a iz svake pukotine navire gnoj i sukrvica. Smrad ispuni ionako malu i

neprovetrenu prostoriju. Prsti povijeni, iskrivljeni, čini mi se krhki, pa ih jedva dodirujem. Uopšte, sve što radim, radim krajnje obazrivo i nežno. Gde su oči, nos, usne? Sve se slilo u jednu crnu masu. Kako da počnem i šta da radim? Sa ovakvim povredama nisam se za vreme studija ni u knjigama susretala. Lagano, gotovo svečano, i u nekom čisto pobožnom ritualu, kupam ugljenisane opekotine sasvim blagim i mlakim hipermanganom, a zatim oblažem pavlakom od mleka. To nisu uputstva mojih profesora sa fakulteta. Ovde mi od svega pomaže medicinska misao, privrženost ovim ljudima koji neizmermo pate i moja bezgranična želja da im pomognem, da im olakšam muke. A Đuza, podnosi užasne muke čuteći, bez jauka, bez trzaja. Znam da ga boli i dodir vazduha, a kamoli moje ruke, pincete i drugo. Pa ipak, brzo se oporavlja. Savesno se drži uputstava, beskrajno je strpljiv. Uz to blag i uvek sa toplim rečima zahvalnosti, koje se jedva mogu razumeti, izgovorene kroz stisnute ukočene i sagorele usne. Takav je ostao i danas. Otac porodice, sa ženom i divnom decom. Obilazi me. Ne zaboravljamo se. Ja uvek pri susretu posmatram to blisko lice, na kojem su ostali tragovi, ožiljci. Te ruke zgrčenih prstiju. I osećam u svemu tome nešto blisko, nešto moje.

PIONIR

Zima četrdeset prve. Pred Novu godinu. Bolnica na Radovču utonula u ogromne smetove. Kako je samo beo i čist taj planinski sneg! Belina, belina. Beskrajna belina koja svetluca i titra, pa oči zaseni. Bilo bi to lepo i samo lepo, da tu belinu nije pritislo sivilo rata sa svim nevoljama i tegobama koje nosi sa sobom. Svaki korak učinjen da se održi život, pravi je podvig. Ako se ide za drva, treba ih izvlačiti iz smetova, seći, nositi. Čelo se okupa u znoju iako je zima. Za svaku torbicu hrane mora se smrzavati i hrvati sa čitavim brdima snega.

Kroz takvu planinu dolazi mi žena sa detetom u naručju. Umotala ga u vuneni ćilimčić, privila uz grudi i brižna savladala sve prepreke da bi došla do lekara. Tu, u predvorju zgrade, pored ognjišta imam mali kutak za narodnu ambulantu. Zamolih je da mi ispriča o čemu se radi i da mi raspovije dete. Dok vatra širi prijatnu i spasonosnu toplotu, i dok u njoj pište i dime se mokre, tek posečene grane, stojim pored žene i čekam. Lednuh se. Ugledah obraščić crven, slaninast, otečen. Erizipel! Jasno mi je da je novorođenče u smrtnoj opasnosti. Znam da postoji efikasan lek, ali ja ga nemam. Šta da radim? Pored mene iskusna bolničarka Milka. Čim je videla obraščić, znala je o čemu se radi. Zgledasmo se. Prontozil bi spasao dete. "Milka, šta da radimo? Ti si do skoro radila u podgoričkoj bolnici. Imaš li koga tamo?" Devojka malo namrgodi veđe, zamisli se i reče: "Imam, Saša! Imam. Ali kako doći do njih?" Pored ognjišta sa druge strane sedi sedmogodišnji pionir Ljubo i greje se. Svako jutro dolazi čak sa Kopilja i donosi litru-dve mleka, koje šalju žene za ranjenike. Čuo je razgovor, a po našem izrazu licu osetio zabrinutost. "Ja ću ići!" — javi se sam. Pogledasmo ga, i odluka je doneta. Svima nam se učini da je to najbolje rešenje. Dete je. Neće na njega posumnjati Italijani, koji su blokirali grad. On uze opančice koji su se sušili pored vatre i počeo da se sprema. Milka na cigar-papiru piše Čedi pisamce. Zatim ga vešto uvlači u čvor na vezici sive vunene torbice. Ostale poruke su usmene. Majka bolesne bebe gurnu u torbicu mali zamotuljak. Nije veći od pesnice zajedno sa krpom koja ga obavlja. Kratko dodaje: "Kad ogladniš!" To je ona sebi ponela parče proje. Nije stigla ni da ga okusi.

Gledam kroz prozorče. Ide Ljubo, gotovo trči. Nekako poskakuje po snegu i čini mi se i ne upada nogama kao mi odrasli. Valjda lako dete, ili je vešto i naučeno da gazi takav teren. Kako-tako, tek on odleprša i nestade. Meni ostaše brige. Sad za dvoje. I za Ljubu i za bebu. Ili ćemo uspeti za oboje, ili... Ne smem da mislim. Već se proćulo da su Italijani decu vešali, ubijali, pa i u zatvore trpali. Časovi prolaze u radu, ali misli su svakog časa vezane za Ljubu. Da li je stigao? Da li je prošao stražu? Ime malog Ljube stalno se pominje. I majka, nesrećna majka. Što više vreme odmiče, to mi je teret na grudima veći. Noć. Žena drži dete, ćutljiva i skamenjena. Na licu i strah i bol. Dete se gotovo i ne čuje. Ako se malo promeškolji majka se nadvija i zagleda u njega, a usne joj podrhtavaju dok zadržava suze i jauk. To joj je prvenče. Muž je u jedinici sa partizanima. Ne zna ni gde je.

Ranjenici pospani. I Olga Božović, bolničarka, zaspala tu pored ognjišta. Sedimo Milka, Vučina i ja pored majke koja je sva u iščekivanju i nadi. A pomoć je još neizvesna, još ne stiže. A da li će i stići? O tome svi razmišljamo iako ne govorimo.

Začu se i moja beba. Uzimam Dolores i stavljam na grudi. Strah i bol nesrećne žene pored mene počinje da mi se uvlači u kosti. I ja sam majka, i ja imam dete na grudima. I meni je Bora daleko. Ratuje. Neka ga, neka ratuje, ali da sam uz njega, da mi je blizu, sve bi mi lakše bilo.

Odjednom, teška drvena vrata lupnuše. Hladan vazduh se oglasi kao prethodnice. Ošinu nas i trže. A na vratima mali Ljuba. Beo od snega, malo povijen od umora, pritegao torbicu i čvrsto ručicom drži. Skočismo. Jedino majka, prebledela, ostade sedeći sa pogledom uprtim u došljaka. Milka se snađe, i dok otresa sneg sa deteta pita: "Jesi li doneo?" "Jesam" — odgovori nekako siguran i ponosan i izvadi iz torbice prontosil ampule.

Nemam vremena za dalji razgovor. Hitro spremam špric i tankom iglom ubrizgavam spasonosni lek oko crvenila na obrašćiću. Tako nekoliko dana. Detetu je sve bolje. Crvenilo se povlači. Temperatura jenjava i beba je spasena. Ja ne mogu još da se primirim. Tu su i ranjenici, i jedna teška sepsa i moja mala. Ljubo trči oko nas. Zaviruje i zagleda veselu bebu, smeška se, a ponosan!

Najzad, pozdravljamo se sa majkom. Poželesmo joj srećan put. Ona sa osmehom i roditeljskom toplinom prigrli Ljubu. On se otrže, donese torbicu i izvadi zamotuljak sa već zaprljanom krpom. U njemu se skvrčio i osušio komadić proje. Nije imao vremena da ga pojede, iako je pešaćio ceo dan do duboko u noć. Imao je samo vremena da u hodu zagrabi malo snega i utoli žeđ.

GVOZD

U bolnici na Radovču užurbanost. Stigla je nova naredba. Pokret za Nikšićku župu. Kažu, nije daleko. Pravac preko planine Gvozd. A kad dođe naredba za pokret, sve se uskomeša. Proveravaju se zavoji, opremaju ranjenici, zatežu nosila, intendantura se pakuje. Tu su i meštani koji su priskočili da pomognu. I već prvi delovi bolnice lagano odmiču. Napred je komesar bolnice, a ja ću sa poslednjom grupom. Za kratko vreme, bolnica ostade pusta. Tišina u njoj i oko nje. Kao da je nešto razoreno na tom mestu, gde je do maločas sve vrilo od života.

Vetar snažan, planinski i hladan. Povukoh se u jednu pojatu, tu na domaku Gvozda, da se zaklonim i pratim kolonu. Čekam poslednje delove bolnice, pa i ja da krenem, kad se odjednom stvori žena pored mene. Kao s neba da je pala. Nisam je ni primetila dok me nije imenom oslovila. Pogledah je. Sredovečna žena u crnoj raši i isto tako crnoj marami. Povijena, kao da se krije od nekoga. Lice mršavo, sa nosom šiljatim i velikom bradavicom ispod njega. Dok govori, čupava tamna bradavica skakuće gore, dole. U ruci zelena flaša puna mleka. Mleko nisam danima imala ni za dete. Otkako se na terenu situacija pogoršala i četnici navrli, narod se povukao pa čuti i ne izlazi iz svojih domova. Žena nekako šišteći kroz šapat, otpoče brzo i bez predaha: "Donela sam ti varenike i poruku da ostaneš, da ne ideš u pogibiju. Sve će ovo izginuti. Evo ih četnici. Tu, gore, na Kokotovom vrhu, a Italijani čekaju kod Nikšićke župe. Kažem ti, pogibija. Ne idi! Sačuvaj to dijete, ako na sebe ne misliš. Majka si. Pomisli. Tebi neće ništa. Ti si sirota nedužna. Ne boj se. Ja sam od Rumine familije. Ne boj se! Ne idi u pogibiju. Nastradaćeš i ti i dijete!" — ne prestaje jedno te isto da izgovara monotono, kao naučeno napamet. Pogledah je zbunjeno i iznenađeno, a nešto u meni uzavre. I ona mene pogleda, pa mi se još više unese u lice i poče da šišti i šapuće opet isto: "Ne idi u pogibiju! Sačuvaj to dijete..." Neprijatna, užasna, zloslutna! Izletem iz pojate, potrčah samo da je se oslobodim. Ostavih i nju i mleko. Sva zadihana i smučena stigoh kolonu, koja je već odmakla u planini. Na meni tri torbice. U dvema lekovi i instrumenti, a u trećoj dečije stvarčice. U naručju mi moja Dolores.

Evo me u Gvozd. Presrete me neka čudna, naročita tamnina. Slična mrkloj noći bez mesečine. A pojača se i vetar sa hladnoćom. Kako ulazimo dublje u planinu, to gazimo sve veći sneg, a sve je hladnije i mračnije. Čudno mi je da i pored ovoliko snega i njegove beline osvaja tmina. Ogromne krošnje drveća, pretovarene snegom, natkrilile zemlju, pa ni tračak svetlosti ne propuštaju. A hladno, sve hladnije. Sneg sve obilniji, smetovi sve češći. Dok sam pratila kolonu, bilo mi je lako. Idem po prtini koju su pre mene ugazili. Ali ubrzo kolona odmiče, i udaljuje se, a vetar za njima brzo izravňuje snežnu putanju. Gubim trag i vezu. Ali idem. Napred su. Samo napred! A Nikšićka župa nije daleko. Istina, ja je ne znam, ni gde je ni koliko je udaljena. Čula sam pri polasku: "Tu je."

Hodam, hodam. "Napred, i tu je!" — vrti mi se stalno u glavi. Požuriti. Stići. Na ledima mi otežaše torbe, a petomesečno dete zamorilo ruke. Samo da nije smetova. Svaki čas se spotaknem, uronim u trošni sneg. Na meni suknja od italijanskog ćebeta, samo uvijena oko tela i pritegnuta vezicom oko pojasa. Kad zagazim u sneg i uronim dublje, suknju sneg zagrne i podigne do pojasa. Na meni oskudan veš, pa se gotovo naga nađem do pola u snežnoj futroli. Prvo ne osećam hladnoću tog snežnog oklopa, ali kad to učesta počeh da drhtim, da se tresem. Opanci se još drže, i vunene čarape. Već sam se uvežbala da ih dobro utegnem. Problem mi je suknja. Kad sam je napravila, gore u bolnici, mislila sam da sam se obezbedila za zimu. Kasnije sam nabavila suknene bele pantalone, pa ih nisam ni leti skidala. Ali Gvozd me zatiče nespremnu, neiskusnu.

Sati odmiču, a ja sve umornija i umornija. Već sam duboko u šumi. Hladnoća probija do srži. A i gladna sam. Mesecima smo bez soli, brašna, mesa. Juče smo imali kazansku kašu, retku kao supu i malo makarona u njoj. Jedva da se po koji uhvati. Bez soli.

Tišina. Osim mog batrganja po snegu, samo se povremeno čuje tupo padanje ogromnih gomila snega. Pretovarene krošnje posustale pod teretom, oslobađaju ga se uz tutnjavu. Povremeno čujem i puškanje. Daleko. Čas levo, čas desno. Dete se javi. Gladno je. Zaustavljam se, i stojeći u snegu do kolena, stavljam ga na grudi. Od umora se lagano spuštam i oslanjam na torbe koje ne skidam. Dete čupa, kida prazne dojke. Ljuti se, plače i zacenjuje. Stavljam je

ponovo. Bar da je zavaram. Ponovi se isto. Najzad, izmučeno i izmoreno, hvata ustima kraj bunde i počinje da sisa. Zaspa.

Pokušavam da se dignem. Tek sad osetih pravu hladnoću. Pod grudima se sve zgrčilo, steglo. Ne mogu da dišem. Uvlačim duboko hladan vazduh, koji reže. Svom snagom se uspinjem da nastavim put. Razmišljam, kako bi bilo toplije da nije bar ove tame. Sneg beo, a tamna noć kao da ga je prekrila gustom senkom. Odasvud hladnoća, kao iz nekakve ogromne jame, kojoj nigde kraja nema.

Na rukama nemam rukavice. Prvo su me bolele. Sad ih i ne osećam. Udrvenile se. Dok su me bolele i dok sam ih osećala, ja sam ih štitila. Obgrlim dete, pa šake stavim jednu preko druge. Ona gornja pocrveni, pomodri, zaboli. Promenim je, pa donju stavim preko nje. Kad ova zaboli, opet promenim. Tako dok obe nisu postale tuđe. Ne osećam ih više. Dete se uskomeša, uznemiri. Grči se, uvija. Skupi nožice i cikne, a onda se zaceni i pomodri. Odgrćem krajičak sa lica i duvam, a osećam da mi je i dah hladan. I u srcu osetih hladnoću i bol. Podmećem prazne dojke. Dete pokuša da izvuče bar nešto. Vuče. Kida. Ljuti se, a sve je slabije, sve se manje bori i slabije čuje. Umiri se i opusti. Prislonim lice na obraščiće. Hladno. I ono i ja. Ote mi se glasan krik: "Umreće! Umreće!" Ne umem ništa drugo. Samo tu reč ponavljam, izgovaram, pa ciknem na sav glas: "Umreće!" pokušavam da bolje umotam pregladnelo i promrzlo dete. Niko me ne čuje. Sve je usnulo.

Udrvenjenim prstima uzimam malo snega. Podržim ga da se malo otkravi, omekša, pa stavljam detetu na usnice. Ono prvo miče usnicama, malo povuče, pa opet cikne, pomodri i umiri se. I evo je flaša zelena, puna mleka. Sjuri se na mene. Pravo u lice, i zaustavi se. Titra, igra tu ispred očiju. Ruka se pokrenu da je uzme, a ona pobeže iza leđa. Lupi me bolno, pa po mišici još jače. Odlete nekud levo. Ne potraja dugo, pa je evo opet. Sad je prati i pištavi, šušteći šapat: "Izginućete i ti i dijete. Ako ti nije do tebe, sačuvaj bar..." Stegoh dete, stegoh svom snagom i počeh da cvilim: "Dolores moja, nemoj, nemoj molim te! Nemoj sad, ovde! Samo bar do Nikšićke župe. Nemoj!" I izbezumljena dobih neku novu snagu, snagu životinjsku, snagu vučice da održi život mladunčeta. Preda mnom se zaljulja ogromna grana, ogolela od tek srušenog snega. Klati se, gotovo mi lice dodiruje. Na njoj tamni usnuli pupoljci. Pružam

udrvenjene ruke da ih pokidam. Prsti ne slušaju. Zagazim dublje u sneg i celom šakom guram usnama granu, kidam pupoljak po pupoljak zubima i žvaćem. Suvi, tvrdi, hladni, a vilice ukočene, hladne, neposlušne. Ipak se sve pretvara u kašu, koja kao pesak kreka po zubima. Hoću prstima da je izvadim iz usta i dam detetu. Ne ide. Ne mogu dva prsta dobro da sastavim. Jedva se pokrenu, a da uhvate ne mogu. Naginjem se iznad uplakanog lišca i kao ptica ustima ga hranim. Uzima siročće. Opet uzimam granu i spasonosne bobice. Žvaćem. Hranim. Ponavljam nekoliko puta. Umrlijano zeleno-crvenkastom kašom dete se umiri i ućuta. Umotavam je, zatiskavam i nastavljam put. Sve mi je teže i teže. Flaša me više ne ganja, ne vrti se oko mene, ali me misli ganjaju: Da sam je ponela! "Donela sam ti vareniku i poruku..." Bežim od tih misli, ali pobeći ne umem.

Hladnoću više ne osećam. Utrnula sam i spava mi se. Užasno mi se spava. U hodu mi se oči zatvaraju, a san u tren prileti i preti da me obori. Znam da je to opasno. Znam da je to početak smrzavanja. Nedam se. Brojaću. I počinjem: "Jedan, dva...", ko zna dokle, tek me i brojke počeše da uspavljaju. Ne valja! Pevam. Prvo sa melodijama, a onda premorena i od njih, više ih recitujem nego što pevam, kričim, kreštim, derem se. Setih se narodnih pesama: Kraljevića Marka i njegove vile, Skadra na Bojani... Ređam ih. I stadoh. Ne znam više. Lagano, san me osvaja. Posle svakog koraka, koji postaje sve tromiji i kraći, zastajem i labavim. Već hoću da sednem, a pored mene proleti nešto kao munja i šapuće, šišti zlokobno, zloslutno: "Ostani! Ne idi u pogibiju! Ne idi! Ne idi!" Ne vidim tu prokletu nakazu, ali je čujem. Mrzim je. Hoću da se rvem. Ne dam se. Dižem se i počinjem molitve, sve koje znam: Bogorodice djevo, Očenaš, Vjeruju... Ponavljam ih, samo da ne zaspim. Ispred mene desno ispreči se plavičasta koliba. Sva u izmaglici, oko nje belina, a iz dimnjaka se izvija sivkasto-beli dim. Obradovah se i svom snagom požurih prema njoj. Ona se izgubi. Zbunjena gledam, a u istom trenutku polulevo i malo napred ugledah drugu. Isto plavičasta, malo veća od prve, i dim. Pođoh joj. Žurim. I ona se izgubi. Haluciniram. Da, haluciniram, i nemoćna zastadoh. "Ne idi, ne idi u pogibiju!" — i šištanje, i špicasti nos i bradavica koja poigrava... Branim se, otimam se od crne prilike te prokletnice, a prilike se umnožavaju, sve su brojnije — prilike ljudske sa puškama, sa titovkama... To je desetina boraca koje je

poslao Sava Kovačević meni u susret. Uplašili su se. Bolnica je odavno stigla.

Ulazim u toplu kuću. Sakupili se oko mene i ranjenici i bolničarke. Skidaju sa mene torbe. Uzimaju dete. Trljaju me. Jedna drugarica skida iskidane i izmrzle opanke, pa čarape. Stopala beskrvna, bela. Grejem ih. Leva se orosi sitnim kapljicama krvi. U čarapi je ostala svučena zamrznuta koža.

ŠIPAČNO (Prvi maj)

Malo mesto Šipačno, koje se nalazi iznad Župe nikšićke, pružilo nam je smeštaj i gostoprimstvo. Ranjenici su u lepoj, ovećoj zidanoj zgradi. A zgrada svetla, čista. Doduše, usamljena je i na čistini, što nije najpovoljnije, kad se ima u vidu stalno bombardovanje ovih krajeva. Pa ipak, i sa te strane dobro prolazimo.

Kolektiv je u celini retko složan i prijatan. Moj zamenik, mladi medicinar Pero Popović, od ranog jutra previja ranjenike. Vedar, nasmejan i govorljiv, pa ga ranjenici mnogo vole. Intendant je Vojo Zečević. Iskusan i sposoban, pa izvrsno snabdeva bolnicu i stvara nemoguće. Poznanici smo i drugovi još iz Blizne piperske. Došao mi je tada sa grupom drugova koji su promrzli na Sinjajevini. Milan Kuč, Đoko Pajković, Leko Radević i Vojo. Svi su imali teško promrzla stopala. Prsti su im ostajali u zavojima. Dobro sam ih upamtila, jer su mi to bile prve kongelacije — promrzline, koje sam videla. Vojo je i jako kratkovid. Bez naočara ne vidi ni da hoda. U jednoj borbi ispadnu mu naočari i polomi se jedno staklo. Od tada nosi i gleda kroz krnjetak sa jednim staklom. Zato je pri bolnici. Od ogromne nam je koristi. Danas nam je doneo sledovanje. Između ostalog, dosta makarona, pirinča, pa i šećera. Zatim nekoliko sanduka limuna i pomorandži. Neobično za ratne prilike. Naši imali uspešnu akciju sa Italijanima, pa menjali zarobljenike za hranu. Sava Kovačević naredio da se najbolji i najveći deo odnese bolnici u Šipačno. On je lično gotovo svakodnevno dolazio da obiđe ranjenike, da pita o smeštaju, snabdevanju i uopšte o našim potrebama. Prosto je neverovatno koliko se taj hrabri, snažni čovek savija oko ranjenog druga. Glas mu postaje mek, tih, a u očima briga i ljubav.

Sutra je prvi maj 1942. godine. Proslavićemo ga. Vojo je još pre nekoliko dana izdvojio od bogatog snabdevanja mnogo štošta, da bi Prvi maj prošao što svečanije. To sam znala. Nisam znala da se i druge radosti spremaju. Bila sam isuviše obuzeta teškim ranjenicima. Drugi deo programa pripremao je Boža Lazarević, bivši avijatičar, čovek izuzetno obrazovan i sposoban. Stari komunista, iako bolestan, uvek je aktivan.

Posle večere izašli smo napolje i posedali oko bolnice. Kraj aprila ozeleneo ledinu i okitio drveće lišćem, pa nas kupa svežina mirisnog vazduha. Pričamo, šalimo se. Poneko pevuši. Ispred nas isprasio se

Uzdumir, koji stražari iznad Nikšića. Planina, nevelika, obrasla gustom šumom, dopunjava lepotu ovih izuzetnih pejzaža. Već i sumrak počeo da spušta svoju tamnu zastirku. Odjednom, na vrhu Uzdimira planu ogromna vatra. To je pozdrav partizana Prvom maju. Vatra sve veća i crvenija. Skočismo na noge. Zapevasmo. Uhvati se u kolo. Italijani ispod samog Uzdomira uznemiriše se. Uplašeni i ljuti razvili topovsku paljbu. Hoće da ugase vatru. Gađaju je čas levo, čas desno. Nikako da pogode cilj. Evo ih, sad udariše posred vatre. Umesto da se ugasi, vatra se još više rasplamsa i proširi. I naša pesma, i naše kolo još jače razigra, baš kao i vatra na Uzdimiru. Tako do duboko u noć.

Jutro svečano. Bolnica iskićena zelenilom. Sprema se na sve strane. Moj Pero i ja već uveliko previjamo ranjenike. Milo ih brije. Bolničarke umivaju. Žurimo da sve sredimo do ručka, a i ne znamo šta se sve priprema, i da će biti veselje veće nego što očekujemo.

Završila sam posao. Sređujem instrumente. Bacih pogled kroz prozor. Na beskrajno širokom zelenom prostoru bele se oribani stolovi, naređani u nizu jedan do drugog. Okolo klupe. Na stolovima poređane ponude. Crvene se italijanske pomorandže, žute limuni. Bolničarke stavljaju tople makarone i pirinač na mleku. Čak i pečena jagnjetina zamirisa. Darovali nam meštani za praznik. Posle oskudne hrane, pa i gladovanja, ovakva gozba! Ne verujem očima. Podseća me na predratna vremena.

Lakši ranjenici već izlaze iz bolnice i zauzimaju mesta oko stolova. Izvode i teže ranjenike. Uz pripomoć bolničarki smeštaju ih u gornji deo trpeze. Najteži su ostali u zgradi, ali i na njih se misli. Najbolje bolničarke negovaće ih, a prozori su otvoreni, pa su i oni u stvari sa nama. Na čelu trpeze jedna usamljena stolica. I ne razmišljam o sebi. Zovu me. Prilazim zadivljena svim onim što vidim. Lica ranjenika su razdragana. Veseli su, razgovorni. Kad priđoh bliže, Boža komandova "mirno". Poustajaše drugovi, bolničarke zastadoše. Stolica u čelu bila je za mene. Pocrveneh zbunjena. Pozdravim ih i sednem. Tu su predratni komunisti Božo Lazarević, Radoš Ljumović, Vojo Zečević i niz ratnika starijih od mene. Zašto meni ovakva počast? Od kako je rat počeo, znam samo za patnje. Šapućem Voji i hoću da pitam. Vojo već zna šta hoću i brzo odgovara: "Ti si naš upravnik, ti si naš lekar, ti si komandant bolnice." I dotle sam vodila

bolnice, ali nije mi ni na pamet padalo da sam ja neka ličnost, koja ima ulogu šefa, komandanta. Vraćam se u mislima u Pipere i sećam jednog razgovora sa Ivanom Milutinovićem. I on mi je slično govorio. Ja tada nisam znala ko je Ivan i kakvu ulogu ima u partiji. Strašno sam bila ljuta na njega kad mi je počeo davati savete da se moram postaviti kao upravnik i komandant u bolnici. Gotovo šapućući govorila sam mu da greši, da nije u pravu. Ja jedina nisam komunista u bolnici i da komandujem. Kome? Komunistima! Tvrdo glavo ostajem pri svome. Tek mnogo kasnije saznajem da je Ivan član Centralnog komiteta, a postaje mi jasno i zašto mi je odmah posle njegovog odlaska došao profesor Niko sa hrpom marksističkog materijala. Postaje mi jasno zašto je Niko često navraćao u bolnicu, zašto je uvek pokretao diskusiju o onome što sam čitala. On me je i kandidovao za partiju posle nekoliko meseci. Kako sam ga znatiželjno slušala! Stari pedagog, iskusan, izvanredno kulturni čovek. Tek kasnije, mnogo kasnije, shvatila sam kako je Ivan znalački izabrao čoveka koji treba da popuni praznine u mom znanju o revoluciji, partiji.

Otpoče svečanost. Prvo čestitke i pozdravi prazniku. Zatim zajednička pesma, pa ručak. Posle ručka program. Težak, višestruki ranjenik, Bajo Kaluđerović čita svoju pesmu posvećenu Prvom maju. Znala sam da je Bajo veliki junak, da je u herojskoj borbi zadobio rane, ali nisam znala za ovu njegovu nadarenost. Ori se muški glas. Nižu se stihovi. Pljesak. Radost. Opet pesma, čestitke. U zgradi je među teškim ranjenicima i Radoš Ljumović, izvrstan guslar. Gusle su uvek pored njega. Onako ležeći, često gusla i peva. A vešt je. Ume on to, čak i kad leži. U bolnici je u zaštiti i Vlado Gatolin. Sušta suprotnost Radošu. Radoš je izrazito malen čovek, a u zavojima i ranama zgrčen i izmršavio, još je manji. Vlado je najkrupniji Crnogorac koga sam videla. Dva metra visok, a snažan. Začas se izgubi i ode u bolnicu. Evo ga! Izlazi. U naručju mu Radoš. Visi ispred njega kao mače. Svojim velikim i dugim rukama Vlado ga obuhvatio ispod pazuha i leđima naslonio na svoje grudi. U rukama Radoševim gusle. Noge u zavojima vise beživotno, ali je lice radosno a ruke spretne. Stade Vlado u pročelje, a Radoš zagusla i zapeva. Divan muški glas počeo da ređa u desetercu tek stvorenu pesmu upućenu Partiji, revoluciji, Prvom maju. Vlado se isprsió i

gordo drži ispred sebe guslara. Pesme se ređaju. Na kraju, urnebesan pljesak i radost. I na Radoševom licu razlila se sreća. Zaboravio je na bolove, na rane, na noge koje nemoćno vise.

Ustreptala i uzbuđena ustajem i upućujem čestitke ovom dragom skupu. Vlado odnosi Radoša u postelju. Kolo se razvi. Crnogorsko, junačko. Na Uzdumiru se još izvija dim. Prvi maj je proslavljen.

PELENICE

Na Boričju susrećem doktorku Julku Meštrović-Pantić. Nismo se dotle poznavale. Samo smo čule jedna za drugu. Ja držim svoju Dolores u naručju, pa je možda Julka po tome znala ko sam. Priđe mi hitro: "Ti si Saša Borina?" — upita. "Jesam. A ti si Julka?" — i postajemo bliske kao da smo godinama bile zajedno. Čudno je kako u ratu ljudi brzo otkrivaju jedan drugog. Kako se predaju drugarstvu i prijateljstvu bez velikih uvoda i procedura. Istovremeno, Julka zagleda bebi u lice i zvonkim glasom kroz smeh uzviknu: "Pa to je pravi Božović!" Julka, ne čekajući moja pitanja, odmah nastavlja da priča o Bori: "Tu je. Sad će stići. Zaostao je da obiđe bolnice..." Slušam i trudim se da budem pribrana, a noge mi odjednom oslabiše i klecave jedva me drže. Slušam je, a pogled mi se iskrada put staze odakle treba Bora da dođe. Pozdravljamo se, i Julka odjaha dalje. Ja ostadoh na stazi sama. I dalje iščekujem. Zurim u lelujava polja ječma, u zelenilo koje umiruje. Teško je iščekati. I sekunde su duge. Videli smo se trinaestog jula, kad je pošao u borbu, pa novembra, kad sam došla iz logora. Kratko, vrlo kratko smo bili zajedno. Otišao je na Pljevlja. Posle Pljevlja u Foču. Za sve to vreme ja sam bila u Crnoj Gori. I sad treba da se vidimo. Nema ga. Još ga nema. Umorna sam, a i dete otežalo u naručju. Zemlja je vlažna, pa ne mogu da sednem. Prebacujem težinu sa jedne noge na drugu, spustim se malo, pa opet ustanem. I čekam. Ne ide mi se odatle. Tom stazom treba da dođe Bora. Poče suton, pa mrak. I kišica poče. Vraćam se lagano mojoj bolnici. Tužna sam. Prazna. Kao pokradena.

U bolnici se sve užurbalo. Stigla naredba za pokret. Kiša sve jača. Cele noći ne prestaje. Mi se lagano krećemo. Kolona duga. Ranjenika puno. Zaustavljamo se kod jedne velike logorske vatre, da se zagrejemo. Koristim predah da pomognem najtežim ranjenicima. Lopičić je u kritičnom stanju. Ranjen je visoko u bedro. Ima otvoren prelom kosti. Sav gori. Sepsa. Trese se. Zima mu je. Mučim se u mraku da ga previjem. Zavoji natopljeni gnojem i potpuno mokri, a tek je nekoliko časova prošlo otkako sam ga previla. Iznemogao. Jedva govori. Plave kose natopio znoj, pa se ulepilo, a oči zasijale i trepere od temperature koja ga sagoreva. Plamen logorske vatre ga

povremeno obasjava. Lep mladić. Mislim da je pravnik. Brišem mu čelo i kosu.

Odvajam malo vremena i za sebe. Uzimam svoju porciju, grejem vodu pored vatre na žaru. Kupam do pola dete, a zatim perem pelenice koje sam tek skinula. Imam ih svega osam. Četiri su uvek na detetu, a četiri najčešće na meni. Suše se. Kad smo u pokretu i kad je kiša, to je jedini način da priprelim pelenice detetu. Jedini način da budu čiste i suve. Obavijam ih oko svog tela i tako se osuše. Operem pelenice, dobro ih iscedim, pa se sakrijem iza nekog drveta ili žbuna. Jednu pelenu stavim preko leđa, drugu preko grudi. Pa ih pod pazuhom zavežem. Druge dve oko bedara. Onda se obučem i do sledećeg predaha pelenice se osuše. Ako imam vremena, prvo ih držeći prema plamenu logorske vatre malo prosušim. Ali, često, nema se dovoljno vremena. Pokret za pokretom to ne dozvoljava. A vreme predaha prvo se koristi za pomoć ranjenicima. To što radim znale su moje bolničarke, koje su često držale stražu, dok se ja skrivam iza žbuna. Bilo mi je sve to prirodno, gotovo normalno. Rat je. Svi trpe. Svi pate.

Pred kazanom red. Puše se vrući makaroni, tek skuvani u slanoj vodi. Držim svoju oribanu porciju i čekam makarone. U njoj kupam Dolores, perem pelenice, pa i hranu prihvatam. Odjednom, stvori se Bora pred nama kao vihor. Na konju. Snažan. Naoružan. Skoči sa konja i pozdravi nas. Priđe meni i detetu. Ruke mi se olabaviše. Hoću da ispustim i Dolores i porciju. Jedva se savladavam i prikupljam poslednju snagu da se održim na nogama. Teško mi je što smo razdvojeni, ali i viđenja su prava bura.

Bora je došao po zadatku. Poslom. Vreme je kratko, a obaveza mnogo. Odmah održava sastanke, planira, obilazi jedinice. Tek, ja ga celog dana ne videh. Predveče evo ga opet. Sve je sredio što je imao u planu, a noćas mora dalje. Nije poslovan kao danas što je bio. Raspituje se za dete, za mene. A mladi smo. Ruka mu pođe ispod moje bunde, da nas obe prigrlji. Oseti da sam mokra. Izvuče ruku, malo se izmače, i prekorno upita: "Što si mokra?" Pogledah ga i bezazleno, prirodno i sasvim mirno rekoh: "Sušim pelenice." A tako mirnim i sigurnim glasom, kao da govorim o pelenicama koje se suše na užetu pod toplim suncem. Bora se trže, ispravi se i malo namršti, a pogled upro u mene, prikovao ga, kao da me prvi put vidi. Gleda,

gleda. Ne govori. Naočari mu se zamagliše. Skide ih i obrisu vlažne oči. Rukom pođe prema meni i detetu i prelazi čas po njenoj, čas po mojoj kosi. Nežno, tako nežno da nas jedva dodiruje. Uskoro se rastajemo.

Posle rata često su mi se drugarice — majke hvalile, kako ih je Bora izuzetno štitio i pazio. Nisu znale za četiri pelenice, i vlažne oči naoružanog vojnika.

TREŠNJE

Početak leta. Idemo put Bradine. Treba napadati nemački voz. Jedinice su već uz prugu. Ja sam upravnik bolnice prve proleterske brigade, koja sprovodi ovu akciju. Sa bolnicom i ranjenicima sam nešto dalje od pruge.

Jutro. Bora prolete na konju. Komanduje nam: "Laganim pokretom napred!" — i izgubi se. Uvek mi srce zatreperi kad ga vidim. Osećam da mi lice gori. Prigrlih našu Dolores i ljubim joj plave loknice. Jednom rukom držim uzde, a drugom dete prigrlijeno uz grudi. Prolazimo kroz raštrkano naselje. Lepo je. Svo u zelenilu i rodu. Ne diramo ništa. Ne sme se. To je naš zakon, a i kažnjivo je ako se prekrši. Samo ako nam dobrovoljno narod nešto da, može se uzeti. Sami nikako. Dešavalo mi se da noću idem kroz šljivik, da me šljive po licu udaraju, naročito kad idem konjem, a da nijednu ne uberem. Iako je noć, pa niko ne bi video, iako se prazan stomak grči.

Na konju, sa detetom, lagano pratim kolonu. Malo sam odsutna i nešto zamišljena. Trže me iznenadno i razdragano cikanje moje devojčice. Pružilo dete ručice uvis prema trešnji punoj zrelog ploda. Steže i opušta šake i sva treperi od radosti. Na licu osmeh i pokreti usnama koji pokazuju želju za hranom. Nikad nije videlo trešnju ni na slici. Niti ma kakav plod crven, ili sličan trešnji. Rođena je početkom novembra, rasla u planinama i snegu. Pitominu je jedino videla u aprilu, kad sam stigla u Nikšićku župu u Šipačno. Nikakvih vočki još nije bilo. Sad joj je osam meseci. Otkud tako snažna želja za ovim crvenim plodom? Otkud zna da je to zrelo, da je to nešto prijatno i lepo? Instinkt. Da li je moguć takav prirodan nagon? I dok tako razmišljam, hvatam joj ručice, ljubim ih, i savijam prema grudima, a glavicu zaklanjam da ne gleda trešnje. Da je na taj način moje srce poželela — dala bih joj ga. A trešnje? Nisu naše. Ne smemo ih dirati, dok neko ne ponudi. A niko ih nije ponudio. Zavaravam je, skrećem joj pažnju na druge stvari i požurujem konja, da pobegnem od crvenih trešanja.

Prošlo je preko trideset godina, a još nisam pobegla od crvenih trešanja. Svake godine, kad vidim prve vezice crvenih trešanja na tezgama, na pijaci — pobegnem. I tako svake godine. Bežim, ali pobeći ne mogu.

GLAMOČ (jama)

Prilazimo Glamoču. Paljevine, paljevine na sve strane. Ostala su samo zgarišta i ogoreli tamni kameni zidovi umesto nekadašnjih toplih domova. Da li su i moji nastradali? U Glamoču mi je već godinama sestra od strica Slava, učiteljica, sa mužem, pop Mirkom Stojavljevićem, sinom Novicom i kćerkom Zlatkom. Novica je bio skojevac. Nije to mnogo ni krio. Otac mu je bio više nego drug. Sve je znao, a obziran, pa kad bi Novica imao sastanke u kući, on bi išao satima da šeta po obližnjoj šumi. Istovremeno bi pazio na kuću.

Izdaleka ugledah kuće i glamočku crkvu. Ozari me nada. Ipak nije sve uništeno. Požurujem konja. Na žalost, nisam ni ušla u kuću. Nisam mogla od bola. Saznala sam pre nego što sam joj se približila, da su pop Mirko i Novica bačeni u jamu, da je Slava izludela od bola i sad se nalazi u Šibeniku na psihijatrijskom odeljenju. A nesrećna Zlatka luta između bolnice gde joj je majka i jame, gde su joj otac i brat. Ima li kraja ljudskim patnjama?!

U Radaslijama kraj Glamoča formiram bolnicu. Lepe i čiste kuće. Naroda malo. Uglavnom žene, a sve u crnim maramama. Muškarci su ili izginuli, ili u borbi. Sveže humke na sve strane. Ne postoji određeno mesto za pokop. Gde ko nastrada, tu mu se odmah i grob kopa. Nema se vremena za rituale i ceremonije. Čak su i grupno nesrećne žrtve sahranjivane.

Sa nama je i naš verski referent, prota Karamatijević. Veliki smo prijatelji. Stariji čovek. Vršnjak moga oca. I otac mi je bio prota. U ovom plemenitom čoveku nalazim roditeljsku toplinu. Osećam da me voli kao svoje kćeri, kao Kaju i Natu, koje će ubrzo izgubiti. Zagrlj me i priča o njima, kako su dobre, kako su lepe. Obe su partizanke, samo u drugoj jedinici. Rat je nemilosrdan. Protu u svima nama nalazi svoju decu. Voli nas, mi to osećamo. Nikad ne prođe pored bolnice a da ne svrati, da me pozdravi, da obiđe ranjenike. I danas je došao. Vedar po prirodi i uvek nasmejan. Priča mi da je obišao crkvu u Glamoču, a onda se malo namršti i priča o tragediji nekog popa Mirka. Kažem mu da su mi to rođaci, i objašnjavam rodbinsku vezu. Protu uzdahnu duboko, i saopšti mi da sutra ide da održi opelo nad jamom, u koju su bačeni i poubijani ljudi. Porodice tih nesrećnika traže utehu u svemu, pa kad su videli popa, rodila se želja da se nesrećnici opoje. Protu Karamatijević je pristao i čak sa

komandantom bataljona ugovorio da dobije desetinu partizana sa oružjem za svečani plotun. Poziva i mene. Obećavam da ću doći.

Sutradan oko crkve u Glamoču mnoštvo sveta. Uglavnom žene. Zacrnele portu. Nijednoj na glavi svetla marama. Sve se uvilo u crno. Prota je već među njima. Čeka mene i partizane. Nekako u isto vreme stižemo i ja i oni. Prota poziva da se pođe.

Jama. Kako je neprijatna i ledena. Žene popadaše oko nje, ljube zemlju, plaču, dozivaju glasno po imenu sinove, muževe, braću. Prota prilazi jami, razvija izbledeli epitrahilj i otvara trebnik. Tihim glasom otpoče molitvu. Sve se učuta. Neke žene poustajaše, ali većina ostade i dalje klečeći. Čita prota sve glasnije i glasnije. Kad izgovori "amin" ili "Gospodi pomiluj", desetine usta šapatom to ponavljaju. Najzad, iz trebnika prota izvadi unapred spremljen papir sa imenima žrtava i poče da ih čita. Kako koje ime izgovori, začuje se nečiji jauk, nečije cvilenje ili glasni, bolni uzdah. Pominje i popa Mirka i sina Novicu. Najzad daje znak i desetina pušaka planu. Jecaj, dug jecaj. Prota savija svoj epitrahilj oko trebnika i stavlja ga u vojničku torbicu od koje se nikad ne rastavlja. Onda drži govor, hrabri narod i poziva u borbu. Završava rečima: "Najveće poštovanje ovim žrtvama učinićemo ako im darujemo slobodnu zemlju u kojoj su pali."

Još dugo ostajemo oko masovne grobnice. Svako prepričava, po ko zna koji put, svoj bol i svoju nesreću. "Moj sin je sam skočio u jamu, kad je došao do nje. Nije dozvolio da ga prljave ruke dodirnu" — priča jedna žena. Druga dodaje kako je njen muž na kolenima molio da ga ostave, da nije kriv, da nije ni mrava zgazio. Udarali su ga po potiljku tako da se mozak rasuo, i žena zacvile. Na kraju su u jamu i bombe bacili, kako slučajno ne bi ko ostao živ.

Tu saznajem detalje o Mirku i Novici. Znali su da je Novica skojevac. Znali su i da ga otac, pop, pomaže i deli sa njim političko shvatanje. Među prvima su ih uhapsili. Vezali im ruke žicom i u koloni povelu prema jami. Sve dvoje po dvoje. Otac je bio vezan za sina, sin za oca. Žica se urezala do krvi, ali se jauk nije čuo. Tako vezane, sručili su ih zajedno u jamu.

Leto je. Naokolo žito leluja. Još nepodignuto, mada je već dobilo bakarnu boju. Prezrelo. Ostale žene same, pa se još ne snalaze. Po žitu se rasulo šareno poljsko cveće. Berem ga i lagano spuštam u jamu.

LONČE MLEKA

Prilazimo Šćitu. Još je noć. Nekako je tamna, tamnija no obično. Prostor kojim prolazimo pun je zelenila, koje se noćas pretvorilo u crni plašt. Da nije mirisne svežine koja napaja pluća i olakšava napore, čovek bi mislio da se kreće kroz tunel. Iznenada, ovaj divni miris svežine počeo da zapljuskuje novi, neprijatan. Miris paljevine.

Praskozorje. Naziremo naselje i oveće građevine, malo neobičnih dimenzija u ovom prostoru. Umorna sam od dugog marša i napora. Nosim dete. Nosim i nešto njegovih zlehudih prnjica, nosim sanitetsku torbu. Čutim. Ne razgovara mi se. A i ostali uglavnom čute. Svi su premoreni od neprekidnih marševa i borbi. Tišinu remeti samo bat koraka i neravnomerno lupkanje raznovrsnih tovara na konjima. Kazani su najbučniji. Zveckaju, naročito kad se konj spotakne. To nas trgne, pa opet utonemo u tišinu, u misli koje naviru same, najčešće bez reda. Čas su prisutne i vezane za ovu tamnu noć, čas su vraćene detinjstvu, roditeljima. Često posvećene budućnosti, neizvesnosti, i najzad, veri, beskrajoj veri.

Preko veze stiže naredba: "Tu se zaustaviti i smestiti bolnicu u zgradi samostana." Zgrada dosta oštećena, ali unutrašnjost očuvana i sa brojnim sobama vrlo udobna za smeštaj ranjenika. Radujemo se. Danima nismo bili pod krovom, pa ovaj, iako izrešetan, dobrodošao je. Najzad malo predaha i odmora.

Ekipe bolničara brzo čiste i uređuju prostorije. Sunce obasjava ranjene i bolesne koje unosimo u zgradu. Ranjenika mnogo. Ima i novih. Čini mi se nikad kraja. Hoćemo li ih smestiti sve?

"Ne brini Saša, ima mesta za sve!" — dovikuje bolničarka Mila, koja je zapazila moju zabrinutost. Stoji na vratima i raspoređuje one koji dolaze ili ih nose na nosilima. Kako ih spuštamo u postelje tako utonu u san. Samo se najteži čuju: "Doktore, doktore!" Prilazim, previjam i čistim rane koje su danima negovane samo usputno, tako reći u hodu.

Napolju vreva i žagor. Izađoh da vidim šta se dešava. Pogled mi zastade na zidinama manastira. Crni, spaljeni, visoki zidovi stravično štrče. Još ponegde probija dim. Otuda i onaj težak miris paljevine koji se nadaleko oseća. Naši su spalili manastir. Nisu to hteli, znam dobro, ali ustaše su na tornju imale uporište odakle su mitraljirali. Nije bilo drugog izlaza; ili izginuti, ili zapaliti manastir. I ubrzo, flaše

zapaljenog benzina zapalile su ogromnu zgradu. Uporište je palo. Otvorili smo sebi put. Pali su i naši drugovi, među njima i dva artiljerca.

Privlače me sveže humke pored manastira. Nosim dete u naručju. Stojim nad humkama i šapućem svojoj Dolores. Pričam joj o palim drugovima, o njihovim htenjima i idealima. A mala tapka ručicama po svežoj zemlji i nešto tepa. Hoće da ponovi moje reči, za nju nerazumljive i još neshvatljive. Možda je i bolje za nju što je tako.

Sa druge strane manastira vesela vrema i divna melodija španske borbene pesme. Žitno prostrano polje, napušteno, sa punim zrelim klasjem, vapije da se dignu. Već je prezrelo. Nije više zlatastožuto, već bakarno. Poveća grupa partizana kosi i diže žito. Odmah se malo dalje i vrše. Mediko-doktor Gojko Nikoliš, sa vilama u rukama i go do pojasa, sav opaljen suncem, širokim i sigurnim zamasma baca snopove. Pored njega je još desetak drugova iz beogradskog bataljona. Gojko je kao borac bio u Španiji i otuda se čula ona divna španska pesma. Kakav polet i snaga! Okrenuh se ponovo prema manastiru. Koliko suprotnosti! Paljevina, miris zgarišta i smrti, a sa druge strane hleb, žetva, život i pesma.

Donose mi naredbu za vakcinaciju. Treba sprovesti zaštitu protiv tifusa. Odmah se pripremamo. Svaka naredba se izvršava bez pogovora. Nekako poletno. Rekla bih, čak sa radošću i željom da se posao obavi najbolje što se može. Našli smo nešto grubih belih čaršava i šijem bele kecelje bolničarkama koje će mi pomagati pri vakcinaciji.

Na zelenoj i čistoj ledini improvizovani stočić sa belim čaršavom. Pored njega bolničarke sa belim keceljama, sveže i mlade, pripremaju igle i špriceve pored vatre i kazančeta u kojem vri voda. Kolona boraca prilazi. Lica gotovo sva poznata. Evo ga i moj Kragujevčanin! Tek što je otišao iz bolnice. Mladi Beograđanin me srdačno pozdravlja. Već se dobro znamo. Više puta smo razgovarali o Beogradu. Poznajem komesara čete, i onog crnomanjastog druga iza njega. Svako mi je na svoj način mio. Jedna partizanka se izdvaja iz čete. Hoće da mi pomogne. Vidi da smo u ogromnom poslu. Kolona lagano prilazi, zastaje, odmiče... A i dalje svako drži zavrnuti rukav i zagleda u majušni ubod kao da će u njemu otkriti

neku veliku tajnu. Padaju i šale na račun uboda igle, junaštva, držanja, trzaja. Vedrina nas ne napušta.

Sve ide organizovano. I u najboljim uslovima ne bi se moglo poželeti više reda. Nisu to pisana uputstva, nisu to ni oštre naredbe, a sve teče besprekorno.

Bolnica je brzo i udobno smeštena. Malo dalje su prostorije u kojima se priprema hrana. A i krug bolnice se već čisti. Nekolicina drugova, sa metlama grubim i napravljenim od tek otkinutih grana, ostavljaju za sobom čist prostor. Vršalica brekće i izbacuje žito. Proleter i dalje prilaze lagano mom stolu. Još poneka šala, poneko pitanje, ali sve je u stvari ozbiljno i nekako dostojanstveno. Umorna sam. Čujem opet pesmu. Medikov topli muški glas koji vodi i druge koji ga prate. Zaboravljam i na umor, i na rat.

Prvi put sprovodim ovako brojno vakcinisanje. Snalazim se, mada imam malo igala i špriceva. Seljančica iz Crne Gore shvatila je da ne sme prstom ništa dodirnuti, shvatila je da samo kivanom pincetom sme da hvata igle. Iskuvava sve i brzo dodaje. Ona ne zna još pravilno da izgovori reč "sterilizacija", ali zna da za sigurnost i zdravlje njenog druga mora biti sve onako kako joj je lekar rekao. Ona se toga savesno pridržava, i neće pogrešiti.

Mirno radim i duboko verujem toj mladoj drugarici, verujem i borcu koji mi prilazi, i komesaru koji roditeljskom brižljivošću pravi red, i hrabrom komandantu, mom načelniku Gojku, svakom borcu — verujem čoveku! I ta vera me drži i rađa ljubav, najveću i najlepšu — drugarsku ljubav.

Dugo sam se zadržala. Čujem, dete mi plače. Znam, gladno je. Čim sam posao završila, žurno idem u zgradu gde su ranjenici, odakle se čuje bebin plač. Tamo je moja Dolores, pored ranjenika u jednom uglu. I ona ovde ima krevet. U istoj sobi leži i jedan borac sa visokom temperaturom, u polubunilu. Usijanim staklastim očima preplašeno gleda u mene. Malo se podiže i pruža drhtave ruke: — Mleka, samo malo mleka, da utolim žeđ!

Nosim jedno plehano lonče, da napojim moju Dolores, koja plače i čeka. To malo mleka jedva sam dobila. Vaso Čučić, naš intendant, naredio jednoj drugarici da od ovaca koje su bile pripremljene za klanje izmuze što može. Našlo se malo. Samo ovo lonče. Zastala sam pored kreveta koji je odmah levo, pored vrata. U suprotnom

uglu krevet, dečji krevet. Zastajem. Mleka nama za oboje. Majka... Lekar... Ranjenik... Drug... Pisak gladnog deteta i ustreptale žudne oči... Sve mi se uzmeša, uskovitla. "Doktorica, jednu kap... mleka" — ponavlja izmučeni čovek i pruža ruke.

Priđem ranjeniku i napojim ga. Kako žedno pije, gledajući me krupnim zelenoplavim očima! Sav gori. Njegova ruka me peče. Spuštam ga lagano na uzglavlje i ostajem sa praznim lončetom u ruci. Okrećem se detetu. Ispružilo obe ručice i zacenilo se od plača. Prilazim i stavljam je na poluprazne grudi. Čupa dete, kida, muči se. Čas zaplače, pa se opet bori da izvuče i poslednju kap hrane. Šapućem joj uspavanku. U stvari, tiho pevušim partizansku pesmu. I uspavanke su u ratu drukčije. Nekada je to pesma mitraljeza nekad tapkanje koraka u koloni. A sad partizanska pesma sa refrenom: "Hej, haj, hoj!" — koji više puta ponavljam. San nas obe savladava.

Vreme prolazi. Godina za godinom odmiče.

Sloboda.

Izgradnja.

Najzad Sutjeska i proslava na Tjentištu.

Susreti. Susreti. Prepoznamo se. Nekad teže, nekad lakše. Godine čine svoje. Uzbuđenja, suze, zagrljaji. Savo Perić, rudar iz Dalmacije, doveo fotografa. Hoće da se slikamo "za uspomenu" — kako kaže. On mi je prvu udlagu stavio i napravio kad sam bila ranjena. On je prvi poneo moja nosila, i dok su mu suze vlažile krupne crne oči, lagano je gazio pazeći da me ne trucka i ne povredi. Sad se obukao, uredio, zavrće u polukrug prema nosu jake crne brkove, a onda me snažnim rudarskim rukama obgrli i doviknu fotografu koji čeka: "Sad slikaj!" — pa se još malo isprsi. Škljocnu aparat. Savo daje adresu gde i koliko fotografija da mu se pošalje. A zatim nastavljamo priču i obećavamo da ćemo se viđati češće. Nećemo čekati samo proslave.

Vraćamo se. Foča. Voz prepun boraca. I naš kupe je pun. Peva se. Danas je dozvoljeno i nešto da se popije, pa se narod razveselio. Ja sedim sa svoje troje dece: Ivom, Ivanom i Slavkom. Na klupi preko puta su Đina Prlja i Danica Kolinović. Malo smo umorne, ali pune divnih utisaka. Već i to što su njih dve tu pored mene čini mi radost. I hodnici vagona puni. Muvaju se i prolaze tamo-amo oni koji nisu uhvatili sedišta. Mi razgovaramo, pa često i ne gledamo one koji

prolaze mimo nas. Odjednom se neko sruči na mene. Zagrli me i zajeca. Snažne ruke otežu mi ramena da me polome, a iz zelenoplavih krupnih očiju liju suze. Hoće čovek nešto da progovori, a ne može. Đina i Danica skočiše, misle pijan čovek, pa hoće da me spasavaju. U tom trenutku čovek progovori:

— Mleka, lonče mleka... Šćit. Nikad to ne mogu zaboraviti.

Pogledah krupne zelenoplave oči. Da, Šćit, temperatura koja je sagorevala bolesno telo, ruke koje su me žarile i šolja mleka koja je ublažila muke i izmamila osmeh na izmučenom licu. "Dunja!" — i dug, snažan, obostrani zagrljaj. Jedva progovorismo. Dunja Petričković, borac prve proletherske brigade, zagledao se u mene i bez daha u jednom trenu izgovori:

— Šta je sa malom Dolores, je li ostala živa? — i prelazi pogledom preko moje dece, tražeći je.

Pričam mu:

"U četvrtoj ofanzivi ostala mi je baš u Šćitu, pored samog manastira. Mala humka ostala je pored artiljeraca samo godinu dana kasnije. Ostala je da je oni večno čuvaju... A meni je, Dunja, ostao njen pogled koji me prati, i sećanje na plave svilene kovrdžice koje i danas ponekad u snu milujem..."

Dolazimo u Beograd. Dunja roditeljski srdačno i brižljivo prihvata Ivu, Ivana i Slavka. Grli ih i miluje. Jedva se rastajemo.

UVOD

Želja mi je da se zahvaljujući ovoj knjizi sazna nešto više o partizanskoj mladosti, toj izuzetnoj mladosti spremnoj na sva odricanja, spremnoj na samozaborav, a sve u ime ideala, ljubavi prema zemlji i porobljenom narodu u njoj, prema slobodi. Kad se kaže "rat" onda se uglavnom misli na pucnjavu i na ubijanje, a zaboravlja da i tada postoji čovek i srce u njemu, i plamen koji zatitra iznenada ne pitajući za vreme i okolnosti. "Ratne priče" upravo o tome govore.

Pisala sam istinite priče i događaje. Mnogi će u njima prepoznati i naći sebe. Dok sam ih prenosila na papir često sam i sama zastajala, vraćala se u mislima tom vremenu, tim ličnostima i sa iskrenim divljenjem i poštovanjem ostajala dugo sa njima.

Zar se može olako zaboraviti Tanjina sudbina i ne zamisliti nad njenom odlukom da izabere dvostruku smrt u ime ljubavi, u ime voljenog Vitorija. Da li je Tanja grešnica? — pitala sam mnogo puta samu sebe još dok sam bila u logoru, pa i kasnije, sve do danas. Ako kažem kako osećam da ona to nije, da li sam i sama grešnik zbog toga što je ne osuđujem? Često sam hvatala samu sebe kako joj iskreno praštam, i čak da mi je na neki način izuzetno mila, zbog snage i ljubavi koje su je istovremeno vodile grehu i obavile oreolom čistote.

Zar se, isto tako, može olako preći preko čednog krika stidljive devojke: "Drugovi, pa ja sam ga volela!" — dok drži na krilu glavu čoveka pred kojim, dok je bio živ, nije imala hrabrosti da to izgovori.

Može li čovek a da se ne divi Branki Budovoj i njenoj prkosnoj smrti, dok je bacala bombe izvikujući: "Ova je za moga Buda, ova za naše dijete, ova za našu ugašenu sreću!" Branku i Tanju sam mogla razumeti, opravdati ili osuditi, ali bilo je onih pred kojima sam ostajala nema, čija me je snaga zbunjivala. Onih zbog kojih sam se pitala gde su zakoni prirode, gde su granice neuništive snage fiziologije. Lako je zaustaviti ili pokrenuti mitraljeski rafal, lako je pokrenuti ili ućutkati topove, ali ućutkati ili zaustaviti nemirno srce da ne vri — to nije lako! Pa ipak, bilo je jedno vreme, kada je pred natprirodnom snagom i čistotom mladosti sve zastajalo. Ostajalo je samo strpljenje, čekanje. Tako je moralo biti i bilo je.

Za one druge, koji su te zakone zaboravljali, koji su grešili, otkup je bio veliki. Nisam se uvek slagala sa cenom kojom se plaćao. Po prirodi svojoj sklona sam praštanju, pa sam za grešnike često iznalazila opravdanja. Ne bih nikada bila na strani izdaje, na strani brutalnog lopovluka ili uništavanja ljudskog roda — ali uvek sam ostajala na strani istinske ljubavi, pa makar se ona zvala i grešnom. Zar ljubav uopšte može biti greh — ako je prava, spontana, istinska? Italijan Vittorio nije smeo pomagati Tanji da se iskrada iz logora. Sigurno da to nije smeo, osudimo ga za to. Osudimo ga za prevaru prema svojim. Ali ne osudimo ga što je voleo jače od smrti. Izdaja?! Da li je to bila izdaja, kada je ljubav bila samo čista ljubav, bez ikakvih namera i koristi, kad je brisala mržnju i neprijateljstvo. Verujem da je jedino ljubav u mogućnosti da uništi sve nepravde koje ljudi čine jedni drugima. Da li je ljubav izmislila ratove, dušegubke, logore smrti? Sigurno nije. Zato sam na strani ljubavi, da branim život, da se suprotstavljam smrti. Možda me je baš to i povuklo da iz ratnog loma iznesem uspomenu na one koji su sačuvali srce, one koji su u torbici čuvali komadić proje voljenog čoveka ili lonče iz kojeg je voljena pila. Koliko je trebalo imati snage da se savladaju sva iskušenja, da se kaže prirodi "ne"! A iskušenja i izazova je bilo mnogo. Noć, šuma, stalna blizina, zajednički ležaj a često i isti prekrivač. I uvek ono "ne"! Kad sam tako jednom posle rata srela Radu, moju ratnu bolničarku, u samotnoj garsonjeri, pitala sam je: "Bila si raskošno lepa, pametna, dobra. Zašto se nisi udala?" Odgovorila mi je: "Tražilo se od nas devojaka da nosimo puške, bacamo bombe, da idemo sa drugovima u juriše, na bunkere, da ginemo, i da se odričemo svega, pa i da zaboravimo da smo žene. Možda sam prigrlila taj zaborav ... šta li."

Kad sam sklopila stranice ovog rukopisa još dugo sam ostala razmišljajući o toj čistoj, čednoj i čestitoj mladosti, o odricanju, samozaboravu, o ljubavima nedorečenim i nedodirnutim. Možda se baš u tome i krije sva lepota jednog izuzetnog vremena.

TANJA

Naš logor u Kavaji, u Albaniji, prepun je žena. U velikim betonskim zgradama kasarnskog tipa poređani su drveni kavezi jedan do drugog. Gusto su smešteni pa se mi sužnji kroz razređene letve gledamo i delimo zlo koje nas je snašlo. Kavezi su u tri sprata, pa one gornje i donje mi (koji smo u sredini kaveza) ne možemo videti, osim nekoliko najbližih. Ali zato kaveze u istom nivou vidimo skoro sve. U petom od mene je Tanja. Lepa devojka. Veoma lepa. Pre desetak dana bio joj je dvadeseti rođendan. Studentkinja. Prodavala je cveće u Beogradu i tako se izdržavala. Nežna i belolika ličila je na svoje ljiljane sa tezge koje su kupci birali. Sa krupnim, kao nebo plavim očima. Bujne zlataste žute kose spletene u debele vitice i obavijene oko glave deluju kao oreol koji krase predivno lice. Iako je dosta daleko od mene, čim dan svane Tanja mi zazrači bojama i lepotom. Mila i ljupka, sa mekim glasom i osmehom koji osvaja. Satima tako jedni druge gledamo i čamimo u kavezima. Sa najbližom susetkom progovorimo i prošapućemo pokoju reč, pa opet ćutanje i čama. Sužanj si, a straža je tu. Tanja je mlada, a mladost nosi čudnu snagu. S vremena na vreme iz njenog kaveza čuje se tiha pesma. Zuri Tanja u letve svog skućenog prostora, zuri i pevuši. Tako satima slušam milozvučne ruske romanse. Možda su i njeni roditelji bolno progonstvo iz carske Rusije ublažavali ovim istim romansama. Tako nas razgaljuje glas mlade devojke u toj mučnoj memljivoj sredini i nepodnošljivoj atmosferi.

Između logorske žice i naše zgrade imamo skućeni prostor gde možemo izaći da udahnemo vazduh i gledamo sunce. Vazduh i sunce! Kakav je to dar prirode, tek sam u logoru shvatila. Mi ljudi, skloni smo da mnoge darove i bogatstva oko nas i ne primetimo dok ih ne izgubimo. Brže i lakše primetimo ono što nemamo i tu se zaustavljamo često jadikujući, dok nam trezori blaga promiču. Samo da izađem iz logora, ako izađem, osim slobode i toplog sunca ništa više neću tražiti! Tako sam se zaklinjala svakog sunčanog jutra, dok sam se izvlačila iz kaveza i napuštala bar za trenutak memljivu aždaju. I reč aždaja toplija je od ovog užasno hladnog legla. Pre nego što bi nas progutala, aždaja bi suknila vatru i zagrejala nas, a ova naša ni to nema, već kosti smrzava pre nego što nas uništi.

Dok koristimo logorski krug i movamo se tamo-amu, Italijani nas kroz žičane zidove gledaju. Morali smo mlade devojke zaklanjati od njih. Plašili smo se. Muška pohlepna mladost pretila je, a njihove grube i neukusne reči vređale su i unižavale. Zato smo lepe devojke gurali u zadnje redove, i zaklanjali ih koliko god smo mogli. Pa ipak, nije se moglo sve sakriti. Isuviše su blistale na suncu zlataste pletenice, previše je zračila bezazlena i čista mladost, da bi sve ostalo nezapaženo.

Dani teku. Monotono, ali teku. Svi su skoro isti. Čim otvorimo oči već znamo ko je u kom kavezu. Znamo da će starice ostati još dugo, ležeći zgrčene. Znamo da će deca plakati i glasno prizivati glad. Mlađe će se sedeći češljati a druge će pripremati olupane konzerve za vruću slanu vodu i komad kameno tvrdog crnog hleba. Jedino danas u Tanjinom kavezu vidim promena. Devojka se zgrčila uz sam ugao svog zlehudnog doma, podbočila lice rukama, utonula u svoje krilo — čuti i ne miče se. A žene oko nje nisu svakodnevnne, kakve ih znam. Natmurene, namrgođeno uperile pogled u kavez, kao da otrovne strelice bacaju iz očiju. One koje silaze pored nje, nekako je čudno obilaze i okreću glave na drugu stranu. Nije mi jasno šta se dešava. Tek kod kazana čujem priče, uglavnom od starijih žena: "Kurva, neće doći na kazan. Najela se ona noćas i napila". Druga, pa treća i mnoge druge ređaju slične reči i teške pogrde. Okrećem se. Gledam. Stvarno — Tanje nema. Vraćam se u logorsko leglo i vidim još uvek u uglu kaveza devojku. Zgrčena i podbočena ne miče se, kao da je isklesana figura od kamena.

Dođe mi Zađa i poče šapatom da priča: "Vide li Tanju? Jadnica! Žene je bojkotuju. Kažu, noću se izvlači iz logora i beži kroz žicu. Italijan, oficir, preko žice dobaci joj svoju uniformu. Ona se obuče i kao oficir sa fašističkim pozdravom prođe pored straže. Oficir je malo dalje sačeka u fijakeru, pa odu i provedu noć. U zoru, pre svanuća, vraća se. Zamisli samo, neprijatelj, fašistički pozdrav? Šta će joj reći muž, komunista, partizan? I ona je član Partije. Primljena je pred samo hapšenje. Užas! Nepojmljivo! A znaš kako ima lepog i dobrog druga. Gledao je mesecima dok je bio u Beogradu mladu cvećarku. Dolazio bi po nekoliko puta dnevno i prolazio pored tezge da bi je samo video. I ako bi zastao, stajao bi malo podalje da ga ona ne vidi. Ne poznaj se. Bombardovanje Beograda razorilo ljude, rasturilo

kuće, uništio i tezgju sa cvećem, a devojka ostala na ulici. Tada joj je mladi student prišao, rekao šta mu je na srcu i ponudio brak. Venčali su se a ubrzo došli zajedno u partizane. On se gore u našim brdima bori sa fašistima, a ona ovde fašisti u zagrljaj ... ! Ne, to je neoprostivo. Žao mi je kad je vidim ovako bednu, ali grešnica je, velika grešnica!" Dok mi Zađa priča, pogled ne odvajam od zgrčenog smotuljka. Tako danima. Ista priča, isti komentari. I dalje prezir i nemo obilaženje devojčinog ukletog kaveza. U prvi mah i ja prihvatam priču sa čuđenjem i prezirom. A onda, poče nešto u meni da se lomi. Osećam da sam na neki način uz tu sirotu mladu ženu. Gorko, previše gorko otkupljuje svoj greh. Te oči mržnje, to nemo hodanje pored nje, taj opšti prezir! Ja sam lekar, pa se u meni valjda probudilo nešto u odbranu čoveka. Godinama sam se opredeljivala da volim čoveka, da mu pomažem kad je u nevolji, kad umire. I ona umire. Lagano, ali sigurno. Ako je uhvate Italijani — streljaće je. Ako dođe gore kod naših — isto. Streljana će biti samo zato što je zaboravila pisane ljudske zakone, što je poslušala srce. I onaj drugi grešnik gazi istim stazama. Zagledao se u zatočenicu, partizanku, komunistu. Daje joj uniformu. Gazi i vara moćnu imperiju. I on je bliže smrti nego životu.

Logorski život se nastavlja. I događaji u njemu. Tanjin kavez svake noći ostaje prazan, a šapat senki oko njega čini ga stravičnim i crnim. Danju u njemu čami ćutljiva, nepomična devojka. Oko nje prezir i pogledi, pogledi. Ti užasni pogledi!

Deca nam sve češće pište gladna. Sad ih i danju čujemo da plaču. Ne zavarava im više glad vruća prazna čorba. "Majko, gladan sam, majko, hleba!" Tanja otvorila oveću kutiju koju je noćas donela. Vadi iz nje kekse, vadi čokolade i bombone i nudi gladnoj deci. Majke ih grubo uzimaju za ramena, okreću na drugu stranu i beže: "Ne, ne uzimajte od nje! To je veštica. To su sve otrovi!" Deca, gladna, beže i dalje plaćući. Tanja kleči pored otvorene kutije i razbacanih đakonija koje je noćas mučno prenela preko žice, izlažući se smrtnoj opasnosti, da bar decu umilostivi, da bar od njih dobije oprostaj. Ali, izgleda, oprostaja nema. Spusti glavu na kutiju i tiho i bolno zajeca. Prvi put je vidim da plače.

Noći se ređaju, svaka je ista. I priče iste ne prestaju. Prezir raste. Ali, evo jedne noći koja nije ista. Tanja je u kavezu. Kažu starije

žene, koje slabo spavaju, kako je i noćas išla do žice. Muvala se tamo-amo dugo a onda vratila. Nije otišla "njenom fašisti". Sledeće noći isto. Tako nekoliko dana, a onda prozvaše žene da izađu iz zgrade i postroje se pored žice. Tako i učinismo — šta li će s nama? Hoće li nas u drugi logor? Govorilo se nešto tako. Ili streljanje? Šta može sužanj osim da mu stotine misli prolaze kroz glavu, a ni jedna dobra. Evo, prema žici dolazi grupa Italijana. Između njih oficir sa lisicama na rukama. Bez kape. Crne, bujne kose malo raščupane, ali lice lepo, muško. Izrazito visok. Ne liči na Italijana. Ima u njegovom izrazu nečeg što osvaja. Gord, ponosit, uspravan. Dodoše do žice i zastadoše. Oštrim glasom dvojica italijanskih oficira naizmenično postavljaju mu pitanja. Dok ga ispituju stalno pokazuju na nas. Tako dugo. On ćuti. S vremena na vreme ispravi se malo bolje i gleda ih pravo u oči. Bledilo na licu ipak ga izdaje da nije ravnodušan, da je ravnodušnost samo prividna. A žene, čudne! Kao da su nove, nepoznate. Skrivaju Tanju. Guraju je iza nas i zaklanjaju od Italijana. Podbočile se i propinju se da bi stvorile što bolji zaklon. U tren mi postadoše bliže. Jasno mi je. Italijana su uhvatili u krađi. Sad su hteli od njega da saznaju koja je logorašica u pitanju. Dovedi su ga da je pokaže, da je streljaju pred njim i pred nama svima kao opomenu. Nije progovorio. Zamenio ju je. Streljan je. Tu pored žice.

Prema Tanji se žene izmenile. Ne idu kod nje. Ne razgovaraju, ali i ne okreću glavu od nje.

Logor se raspušta. Svako trči ili svojoj porodici, ili hvata vezu i ide u partizane. Tanja treba da odluči. Bilo koja odluka za nju je pogibeljna. Ako ostane dole, neprijatelj će lako saznati da je ona ta špijunka — logorašica koja je zavela njihovog oficira. Streljaće je. Postoje doušnici koji i šapat čuju. Ako ode gore u šumu, streljaće je kao izdajnika. Partija je već saznala. Odlučila je ipak ovo drugo. Otkriće greh. Otići će svom drugu i reći sve. Reći će mu i ono najteže, da nosi u sebi dete voljenog čoveka. Istinom će otkupiti greh. I sa tom odlukom stiže u partizane, znajući šta je čeka.

Drug joj je za to vreme već načuo. Nije hteo da veruje. Nije mogao da poveruje i baci sumnju na zlataste vitice koje je toliko voleo. Želeo je da čuje od nje same i saznaje. Tanja mu priča sve do detalja:

— "Ti si bio dobar, ti si me spasao 1941. kada sam ostala sama na ulici. To ne zaboravljam i zahvalna sam ti. Ovo je nešto drugo, nešto

što je bilo jače od mene. Oboje smo znali da srljamo u smrt, ali drukčije nismo mogli. Bilo je to jače od nas, jače od smrti ..." Drug je gleda pravo u oči. Prebledeo. Šake mu se same savile, stegle i stisle, a nokti zarili u dlanove. Slepoočnice bubnje da poprskaju. Tanja ga smireno gleda. Nije više nervozna. Nije više uzbuđena. Skinula je teret koji ju je mučio. Rekla je istinu. Sad je na drugima da čine svoje. Njegovo čelo orosiše graške znoja i jedva izgovori: "Hajdemo, Tanja! Oboje smo članovi Partije, neka se donese odluka." Pošli su ćuteći. Tako sve do blizu štaba a onda iznenada Tanja zastade: "Znam da mi ne možeš oprostiti. To i ne očekujem, a i ne tražim. Molim te samo jedno, nemoj me mrzeti!" Slomljen čovek zastade, pogledom je svu obuhvati: "Kad bih samo mogao da te mrzim!? Ne znam šta bih u ovom momentu dao da mogu mrzeti. Bilo bi mi lakše. Kad bih samo mogao ... "

Sledeći dan Tanja nije dočekala. U zoru pre svitanja, pre izlaska sunca — streljana je.

Dugo nas je taj događaj pratio. Svako je poneo svoje razmišljanje, svako je imao svoje tumačenje. Jedino nam je bol bio zajednički.

JOŠ UVEK SI MI MILA

Rat je tek počeo. Još se svi ne poznajemo. Oni koji su iz istog mesta, ili bar iz okoline, znaju se, a mi pridošli često ni ime jedno drugome ne znamo. Čvrsto nas vezuje partizanska kapa sa crvenom petokrakom. To je naša legitimacija. To je znak upoznavanja. Uz to "druže ili drugarice" i postajemo bliski i dragi jedni drugima.

Ja sam nova, upućena sam na partijski rad i pripomoć. Drugovi su me lepo prihvatili. U prvo vreme paze me kao gosta. Čak sam kao znak posebne pažnje dobila u maloj seoskoj kući i drveni krevet sa slamom i ćilimom. Zahladnelo je već dobro, pa mi prija kad se umotam u tako opremljen ležaj. Vraćam se sa terena i hoću u moju sobicu. Otvorim vrata i taman da zakoračim, spotakoh se na jedan ležaj na zemlji. Ako hoću do mog kreveta moram ga pregaziti. Mala sobica potpuno se ispunila. Između ležaja i kreveta nema ni stope slobodnog prostora. Provučem se nekako, bacim torbičicu na krevet, pa se vratim u predvorje kod domaćice. Ona nešto petlja oko ognjišta. Upitah je prvo da li je umorna, a zatim ko je još u mojoj sobi. Kratko mi odgovori: "Naš politički sa terena". Saznajem da je Crnogorac i to "visokoškoloivan" kako mi reče domaćica.

Izvadim moje beleške i utonem u probleme i zadatke. Teren je vrlo komplikovan. Izmešale se političke struje, pa i razmirice. Ja treba da radim sa ženama. Međutim, žene su uzdržane i teško me prihvataju, pogotovu što nisam iz njihove sredine, pa me ne poznaju. Rat je. Mora se prema svemu i prema svakome biti oprezan. Najbolje je što manje govoriti. Zbog toga mi prvi koraci na ovom terenu teško padaju. Da mi je da sa nekim ko bolje poznaje ove prilike porazgovaram, da se posavetujem. "Naš politički", pade mi na pamet. Razgovaraću sa njim. Pomoći će mi.

Već se smrklo. Ja još uvek baratam sa mojim beleškama koristeći svetlost koju baca plamen sa ognjišta. Trže me muško, gromoglasno: "Dobro večer, domaćice;" Na ulazu visoka snažna figura zakrčila vrata. Učini mi se džinovski jak i velik. A takav je i bio. Crnjak. Neobrijan. Zarastao u gustu bradu, pa deluje još snažnije. Skide torbicu i pušku sa sebe, pa sede na tronožac pored vatre. Tek tada me zapazi:

- "Da nisi ti odozgo poslata?"
- "Jesam".

— "Javili su mi. No, ti si slaba i nejak a da se boriš sa ovim kršom".

Dok govori gleda me i meri. Malo stisne usne a podigne guste crne obrve, kao da se čudi nečemu i izražava sumnju u moju snagu.

Domaćica nam napravi cicvaru. Već dok je ona kuvala, razgovor između mene i "političkog" uzeo je ozbiljan tok. Vidim, poznaje teren, poznaje ljude, političku situaciju. Dok priča neprestano mi daje savete i uputstva. Nisam se prevarila u našeg "političkog". Ohrabrio me je. I posle cicvare ostadosmo još u noći, pričajući o svemu, pa i o meni. Odakle sam, ko sam, i slično. Sve u svemu, razgovor postade prijatan, prisan, pa mi bi žao da prekinemo ovo drugovanje večeras. "Vreme je, devojko, za spavanje", kratko reče, diže se i pođe prema sobičku. Pođoh i ja. Skinem samo gornju bluzu i zavučem se pod ćilim. Kad sam se probudila, "političkog" već nema. Došao je tek uveče. Tako nekoliko dana. Svake večeri ostajemo dugo pored tople vatre i pričamo. Sinoć mi uzgred reče: "Ma ti si neka pametna i dobra devojka", i nastavlja da drvetom popravlja žar na ognjištu. Mene ne gleda. Bi mi prijatno, a on mi postade još snažniji i muškiji. Sledeće večeri isto. Sedimo. On malo govori. Duga su ćutanja, a ja bih želela da govorimo dugo, neprestano. Da zagrmi njegov glas i ispuni kuću kao sinoć, preksinoć. Kao one prve večeri. Ne, večeras je škrt. Govori samo o situaciji na terenu. Pa, i o tome vrlo malo. Ponekad mu uhvatim mrki pogled koji se zadrži na mom licu duže no obično. Imam utisak da nekako brzo pobegne pogledom, kao da je nešto ukrao. Kako tako, tek nije mi običan. Volela bih da ne moram večeras spavati s njim u sobi.

Legli smo. Dosta je vremena prošlo, a ja ne mogu da učvrstim san. Malo dremnem, pa se potpuno rasanim. I "politički" se prevrće. Osećam da ne spava. Zamorilo me je nepokretno ležanje a htela bih da se okrenem. Ne smem. Čini mi se da bi u tom okretanju i meškoljenju otkrila neku tajnu i meni samoj nepriznatu i nepoznatu. "Politički" se naglo okrenu prema mom krevetu i krupnom šakom zgrabi ivicu daske, koja nas razdvaja. Osetih blizinu snažne ruke. Pretrnuh. Srce mi stade. Ruka se zadrža. Miruje. Meni i dah prestao. Čini mi se, ako samo prodišem napraviću nesreću, zgrešiti nešto. Ne mičem se. Disanje sam savladala i utišala, a srce ludo kuca kao dobro navijen sat. Ne znam koliko je to trajalo, tek u jednom momentu ruka se opusti, "politički" se okrenu na drugu stranu. Da li

je on spavao — ne znam! Tek ja nisam oka sklopila. Čula sam ga kad je ustao. Za njim sam i ja ustala. On je već otišao, nismo se više videli.

Prošlo je dosta vremena. Naše jedinice ušle u mali grad u Sandžaku. Ja prozebla. Trese me groznica. U glavi mi buči. Doktorka me obilazi. Smestila me kod učiteljice da ležim dok ne prezdravim. Dobra žena gleda me i pazi kao sestru. Istina, više je na terenu nego u kući, pa sam najčešće danju sama. Učiteljica je imala divnog muža, vrlog komunistu. Neprijatelj ga je uhvatio i streljao. Ona nastavlja njegovim putem. Radi na terenu sa ženama. Predsednica je AFŽ-a.

Ležim, ali mi je već mnogo bolje. Jedva čekam da mi se učiteljica vrati da malo pričam. Ne volim samoću. U tom zalupiše spoljna vrata. Učiteljica, pomislih i obradovah se. Umesto nje, na vratima se pojavi "politički". Obrijan, doteran, lep kao bog. Zagrme još sa vrata onim njegovim punim glasom: "Dobar dan, devojko! Čujem da ležiš, pa rekoh da te obiđem i vidim" — pa uze stolicu, primače je krevetu i sede. Ja se isto digoh i sednem onako u postelji, a ruke mi same poleteše da malo zaglade kosu. Osetih i da sam pocrvenela. Vidim da je i on to primetio. Osmehnu se malo, podiže se i priđe postelji. Ruke mu pođoše prema mojoj kosi. Lagano se saže i poljubi loknaste krajeve. Umreh! — Čini mi se. Gotova sam. Stegoh šakama lice i sva se u njih zagnjurih, a vatra me obuže da sagori ne samo mene, nego i postelju i sve oko mene. Stojeći on malo počuta i šapatom reče: "Otvori šake"! Ja ih još više stiskam i mislim da umirem od stida i od ognja koji me sagoreva. Svojim krupnim šakama on pokuša da mi skine ruke sa lica, ali one se kao klešta zakačile, pa ni snažne ruke ovog junaka ne mogu da ih razdvoje. Začuše se koraci na ulazu kuće. On se brzo saže, priljubi lice uz moju kosu i prošaputa: "Mila si mi". Vrata se otvoriše, kurir povika: "Hajde, čekaju te! Konja sam ti doveo". Ja šake ne dižem. Ne mogu. Ukočile se. Ne slušaju. Čujem njegove krupne korake kako odmiču, zatim mali žagor pred kućom, a onda topot konja koji se udalji i nestade. Šake se same opustiše.

Nosila sam taj događaj sa sobom. Vraćala mu se. Žmureći, često sam slušala duboki glas: "Mila si mi", i osećala poljubac na kosi.

Godine prolaze, svako ide svojim putem, a najčešće onako kako vreme i slučajnost određuju. Prošao je rat odavno. Udala sam se. Imam već dvoje velike dece. Radim ozbiljno. Povereni su mi veliki i odgovorni poslovi. Telefon zazvoni. Sekretarica javlja da me traži jedan drug. Hladno rekoh: "Pusti ga"! Vrata se otvoriše, a još uvek udubljena u akta završavam misao, ne dižući glavu. Krupno "dobar dan!" trže me, kao da se vratih iz nekog dubokog sna. Širok osmeh otkri bele blistave zube ovog prelepog muškarca. Ustadoh. Stegnusmo ruke jedno drugom ne razdvajajući ih, dugo, dugo — uz neko čudno ćutanje. Uz kafu zatim pričamo.

"Ja sam ostao u Bosni po zadatku sve do danas. Dolazio sam u Beograd odmah posle rata. Lutao sam. Tražio te. U želji da te vidim očekivao sam da te vidim na svakom uglu, u svakoj ulici, nadajući se da ćeš se pojaviti. Istina, bilo je to retko. Posao nije dozvoljavao. Prvo su mi rekli da si otišla u Sovjetski Savez na četiri godine radi političkog usavršavanja; a drugi put da si se odmah po povratku udala i da imaš dete. Moram ti priznati da mi je saznanje kad sam drugi put došao bilo i izvesno olakšanje, jer sam se u međuvremenu i ja oženio i dobio kćer. Da se nisi udala, bilo bi mi mnogo teže. Ovako, oboje smo krivi. Dok si bila u Rusiji, sretnem na terenu mladu učiteljicu. Tek došla na prvo službovanje. Lepa, rumena, jedra kao tek sazrela jabuka. Svako bi je poželeo. Oženih se. Dobra je. Sluša me. Dobra je i majka. Čak previše meka i dobra. Do ženidbe sećanja na tebe nisu mi izlazila iz pameti. Prve godine posle ženidbe nekako se umirih, a onda se opet vratiše stara sećanja, tuga i žaljenje za nečim. Ja sam principijelan. Ništa ne očekujem, ništa ne tražim. Nemam ni pravo." Nasta mučna tišina. Mučna ali nekako i draga. On se diže, priđe lagano, pomilova me po kosi i poljubi, a uz to tiho, sasvim tiho reče: "Još uvek si mi mila" i laganim korakom izađe. Ode. Ja zagnjurih lice u šake i osetih da gorim.

DEVOJAČKA MARAMA

Belka je naša bolničarka. Vredna je, sposobna, poslušna. Znanje je stekla u bolnici u Titogradu, gde je radila nekoliko godina. U našim teškim uslovima rada bila mi je desna ruka. Za sve poslove oko ranjenika mogla sam se osloniti na nju, kao na samu sebe. Niko nije umeo tako spretno i dobro da stavi ranjeniku zavoj kao ona. Uz to je još bila i vedra, govorljiva, nasmejana, pa su je ranjenici voleli, i uvek se razgalili kad im ona uđe u sobu. Ume da se i našali sa njima, ponekad i dosta slobodno, ali nikad preko granice. Ima Belka meru u svemu. I sa mnom je takva. Drugarica je, partizanka je kao ja, ali ona nekako ume da zastane i postavi rastojanje ispred sebe i doktora, ispred starijeg. No, to nije smetalo da se noću, kad se posao završi, dok sedimo pored ognjišta, otvorimo jedna prema drugoj i krenemo razgovorom kao da smo dve rođene sestre.

Sedimo tako jedne noći same pored ognjišta, premotavamo zavoje, a razgovor krenuo. Belka mi poverava da je zavolela Dušana. Dok govori, oči joj vesele, a priča kao da teče njenim stalno nasmejanim usnama. Govorila je nekako posebno, što je činilo izuzetno privlačnim. Kao da govori kroz stisnute zube, a reči su ipak ostajale uvek razgovetne, praćene jakim i milozvučnim glasom. Izuzetna devojka. Malo debeljuškasta, a okretna i brza kao lasica.

Jedne večeri, izuzetno vedra, priča mi:

— "Umivala sam se na izvoru, a on došao da se napije hladne vode. Slučajno je došao. Umornom ratniku sveža voda je pravo okrepljenje. Kad se napio vode, zahvati je i šakom, pa meni u nedra. Skočim kao tigrica i počnem pesnicama da ga udaram po grudima. On, ljudina, stoji, ne miče se i grohotom se smeje. Mene zbog toga uhvati pravi bes. Bijem i dalje, a posustajem. Sačekao je da se ja dobro umorim, a onda me uhvati za ramena i zagnjuri mi lice u vodu. Rvući se oko toga ja ga nekako nespretno gurnem, on klizne i sav se blatom zaprlja. Ljutit ustade i poče da viče na mene. Uplašena, maramom kojom sam brisala lice počnem da mu čistim odelo od blata. On ćuti namrgođen, mislim progutaće me od ljutine. Sagnem se da operem maramu, kad on skoči i zagrlji me preko leđa, a šakama obuhvati grudi. Ja vrištim, derem se, a on me odiže od zemlje i počne da me vrti oko sebe. Šta sam mogla? Vrištim, vrištim

— i to je sve. Od tada mi moj Dušan ne izlazi iz glave. Reč smo čvrsto dali i obećali se tu pored izvora."

Znam Dušana. Snažan. Kažu da je veliki junak. Slušala sam već mnoge priče o njegovoj neustrašivosti. Volela sam skromnost i jednostavnost njegovu, a on se ponašao tako kao da su sve te vrline pripadale nekom drugom a ne njemu.

Pred kraj novembra saznajemo da vojska ide na Plevlja. Ide i Dušan. Belka me moli da je pustim, da ode dole kod majke u selo. Hoće da spremi Dušanu nešto za put. Čim smo sredili ranjenike, pustim je. Pri polasku kratko mi devojka dobaci: "Vratiću se do večeri", i odleprša lako i brzo kao srna. Pade mrak, a Belke nema. Vreme je nesigurno, a teren pun iskušenja. Brinem za nju. U tom glomazna drvena vrata planinske seoske kuće zakloparaše. "Evo je" — pomislih sa olakšanjem. Umesto nje uđe Dušan. Došao, kaže, da obiđe Mila i Vukosava, drugove iz odreda. Sutra se ide na Plevlja pa da se pozdravi. Dok mi to objašnjava pogledom nekog očito traži. Ne zna, siromah, da celu priču o izvoru znam. Onako, kao uz put, upita me gdje je Belka. Ne čekajući da dobije potpun odgovor žurno uđe u sobu kod ranjenika. Radost zbog susreta sa drugom-junakom ispuni sobu veselim žagorom. Ostade malo sa njima u priči, kad evo i Belke. Kažem joj da je Dušan tu, a onda i o mom strahovanju za nju: "Zadržala si se dugo". "Znam. Da li se Dušan ljuti? Obećala sam mu da ću ga sačekati. Zadržah se. Majka nije bila u kući, a brašno bilo sakriveno. Htela sam da mu umesim pogaču za put. Ko zna kad će zalogaj ugledati. Dug je put do Plevelja, a sneg već pokazuje zube." Ostavi Belka pogaču na klupu u kutku odaje i malo prstima doteruje kosu raščupanu pod naletima planinskog vetra. Gledam žutu, šarenu maramu, koju već poznajem. Bila je više puta na Belkinoj glavi, a dole kod izvora postala je nešto novo. Tukla je momka po licu njom, brisala njegovo odelo i najzad je ostala dole u vodi dok se momak igrao okrećući devojku oko sebe. Ponela je ta žuta marama njihovu tajnu. Gledam je sad, lepo opranu, kako se žuti kao limun. Po njoj se rasuli sitni crveni cvetovi, sveži, veseli, raspevani. I oni nose tajnu o razigranoj mladosti.

Evo ga i Dušan. Izađe iz sobe. Ne gleda u Belku. Deluje srdito. Sede na tronožac pored ognjišta, izvadi duvan i papirić, pa ćuteći lagano zavija cigaru. Vlažnim usnama pređe preko krajeva tankog

papira, pa ne gledajući ni levo ni desno, poče da vrti i premeće cigaru koju nikako ne pali. Belka se uzvrtela.

— "Kad polazite na Plevlja?", skoro prošaputa devojka.

— "A gde si ti do sad?" Dušan, kao da ne čuje pitanje, umesto odgovora zagrme. "Kad bi moj bataljon bio tako tačan odavno bi nas Italijani potukli do nogu".

— "Bila sam kod majke da ti ispečem pogaču za put".

— "Nije li to moglo biti brže? Misliš da će Italijani čekati naše pogače, jedna ne bila!? Nikad se vi žene nećete naučiti ratovanju", završava momak još uvek namrgođen i već uveliko povlači dim za dimom. Još malo posede i diže se da ide. Uzmem pogaču i dodam je Belki: "Pazi da ovo ne zaboraviš". Devojka je uze iz moje ruke i pruži prema Dušanu, sva crvena od uzbuđenja što je naljutila junaka, ali i što se rastaju. Dok uzima dar, junaku se iskrada osmeh iako ga gusti brci kriju. Skide maramu sa pogače i vrati se Belki. "I to je tvoje. Uzmi! Valjaće ti da se obrišeš, ili staviš oko vrata kad zaveje". Lagano savi maramu i sama je gurnu u torbu preko pogače. Dušan se prvo pozdravi sa mnom, a onda uze Belkinu ruku. Zadrža je malo duže, gledajući devojku pravo u lice, a oboje se vraćaju na izvor, na datu zakletvu. "Smrt fašizmu"! Oštar vojnički pozdrav sa pesnicom na čelu i junak se izgubi.

Početkom decembra na Plevljima prava pogibija. Italijani sačekali naše sa jakim naoružanjem i moćnim utvrđenjima. Prve vesti donele su pravo uznemirenje. Ima stotine mrtvih i ranjenih. Žalimo sve drugove, ali opet svako od nas ima nekog izdvojenog za koga posebno strepi. Neko ima sina, neko brata, sestru. Belka ima Dušana. Dani nam svima prolaze u brizi i neizvesnosti. Bolnica kao da je utrnula. Ne čuje se pesma, nestao žagor. Sve se normalno odvija, ali bez mnogo reči, bez žustrog razgovora.

Evo, stižu i prve prave vesti. Neko je ojađen, rastužen, ali ima i onih koji su srećnije prošli. Živ je i Belkin Dušan. Od tada nastaje iščekivanje. Ko li će se vratiti? I kad? Prvi borci stižu. Uglavnom ranjenici i bolesnici. Kažu, glavnina vojske je pošla ka Foči i Vrhovnom štabu. Formiraće se Prva proleTERSka brigada u koju će ući i Crnogorci. Dušan je krenuo tamo.

Godine prolaze. Duge godine rata i ratnih nevolja. Razilazimo se na razne strane. Neko odlazi za Plevlja, pa u Prvu proleTERSku, neko sa

bolnicom preko Gvozda, a neko ostaje na terenu. Belki ostaje ovo poslednje, mada bi i ona želela da je u brigadi sa svojim Dušanom. Ali partijac ne bira zadatak, već ga samo prima i izvršava. Od tada pa do kraja rata nismo se videle, a ni Belka Dušana.

Već je i 1944. pri kraju. Prilazimo Beogradu. Nemci daju užasan otpor. Padaju njihovi, padaju i naši. Na Slaviji pada Dušan. Tu je privremeno i ukopan. Lične stvari sa torbicom donete su mi u Crveni krst Jugoslavije da ih predamo majci. Prebirmo stvari i popisujemo. Na dnu torbice savijena marama. Prepoznah je, mada je žuta boja potamnela, a crveni cvetovi već izbledeli. Uzeh je i spontano rukom pritisnuh na grudi. Kome da je predam? Majci ili Belki? Opredelih se za Belku. Njoj pripada tajna žute marame, jedinog svedoka mladalačke igre na potoku. Možda će devojka u njoj naći bol, a možda i utehu.

ZA BUDA, I ZA DIJETE

Već prvih dana u logoru, u Kavaji, prilazi mi smeđokosa devojka sa naočarima. Iz razgovora saznajem da je učiteljica iz Podgorice. Zađa Tomović, sestra Buda Tomovića. Jednostavna i pristupačna, obraća mi se neposredno: "Ti si doktorica Saša Borova. Moj brat Budo i Boro išli su zajedno u školu". Naslonila se na moj drveni logorski kavez i ostaje da razgovaramo. Prisećam se. Budo Tomović. Da. Pričao je Boro o njemu još u Beogradu. Nije pričao meni, već sa drugovima iz pokreta. Tada sam saznala kako je studenta iz Podgorice otkrila policija. Moj Bora i Vojo Đukanović radili su u sanatorijumu kod profesora dr Nika Miljanića. Ubacili su Buda u sanatorijum kao bolesnika i držali više od tri meseca, sve dok se nije policija umorila tragajući za njim. Nisu ni znali da se on nalazi u centru Beograda. Sanatorijum je bio smešten u "Ekselzioru". Sećam se i mnogo lepih reči tada izgovorenih o tom vrsnom drugu, komunisti, čoveku.

Zađa mi postaje mila, bliska zbog njenog brata Buda i mog Bore. Zbližile smo se. Čim logorski život dozvoli, mi se šćućurimo i pričamo. Ni jedan naš susret ne prođe, a da ne govorimo o dvojici revolucionara, koji se već uveliko gore u brdima bore za slobodu zemlje, i za slobodu nas zatočenika. Kroz priču sestre i ja sam zavolela Buda kao brata, iako ga nikada nisam videla.

Poranila i danas Zađa. Evo je kod mene. Sve mi češće dolazi i sve duže ostajemo zajedno ne prekidajući razgovore o njenom bratu i mom drugu. Zađa opet priča:

— "Budo je bio izuzetan sin. Mamu je voleo mnogo. Poštovao je i cenio. A ona je i bila žena divnih osobina. Veoma obrazovana, dostojanstvena i ozbiljna, jedna je iz prvih generacija naših učiteljica. Izuzetan pedagog. Bilo nas je troje dece. Bez oca smo rano ostali. Ona nikad nije bila stroga a mi smo je slušali sa poštovanjem i ljubavlju. I za Buda je svaka mamina reč bila velika. Jednom je kao mladić pošao sa društvom na Moraču. A Morača ćudljiva i brza reka. Nikad sigurna. Brižna majka pošla i po obali ga traži. Videla ga je kod pećine kako sedi sa drugovima. Samo je prošla pored njih, bez reči. Budo skočio, prišao majci i zagrlivši je pošao odmah kući. Izvinjavao joj se dugo. Majka niti prekoreva niti izražava ljutnju. A Budo teško. Više bi želeo da ga grdi, ili da se bar vidno ljuti. Neprestano ponavlja reči izvinjenja što joj se nije javio pri polasku.

On želi da mu majka bude srećna, bezbrižna. Žao mu je bilo. Posle tog događaja danima se još trudio da joj dokaže koliko je voli i poštuje".

— A brat tek kakav je bio!

Priča Zađa dalje. — Ja sam bila učiteljica van Podgorice, u jednom selu. Išla sam na posao biciklom. Kad god bih se vraćala, ugledala bih iz daleka Budovu siluetu. Svakodnevno je izlazio van grada u vreme mog povratka. Sačekao bi me, a ja sam tada silazila sa bicikla, pa smo ga dalje zajednički gurali, držeći metalne ručice jedno sa jedne, a drugo sa druge strane. Nastavili bismo put lagano, skoro šetajući i pričajući. Mnogo sam volela te naše šetnje. U jednoj takvoj šetnji poverio mi je da ima devojkicu. Upravo devojkicu. Ona je još u gimnaziji. Branka. Znam je. Čestita i ozbiljna devojkica. Nije posebno lepa, ali je stabilna, sređena, sigurna. Čekaju da on završi fakultet, a ona gimnaziju, pa da ostvare zajednicu. Po načinu pričanja i ozbiljnosti sa kojom mi govori vidim da je mnogo voli. Srećna sam zbog njih."

Završi Zađa i ode. Izgubi se negde. Ne očekujem je ali evo nje ponovo. Priprema se za neko novo saopštenje. U rukama drži skriven zamotuljak. Odvija ga. Zasvetli aluminijsko logorsko lonče. Pruži mi ga a sve nekako skrivajući. Na lončetu spolja Zađa urezala, upravo izgrebala fino oblikovanim slovima, već samo kako učitelj može — "Branki od Zađe". "Ovo sam namenila ako ikad izađem iz logora da darujem snahi. Neka zna da sam i u logoru mislila na nju."

S jeseni 1941. godine sam oslobođena. Peko Dapčević darovao zarobljene Italijane za zatočenicu sa detetom. Posle dirljivog susreta sa mojim Borom, odlazim sa njim i Blažom Jovanovićem u Glavni štab Crne Gore. Čim sam malo predahnula i došla k sebi pitam za Buda i Branku. Saznajem da su oboje živi. Samo toliko. Rat je. Ne priča se mnogo o ratu, o ljudima, a ja bih htela mnogo više. Neiskusna, i dalje pitam: "Gde je Budo?" — a odgovor uvek kratak: "Nije tu". Još ne shvatam u pravom smislu da se o vojničkim zadacima i obavezama ne govori mnogo. Ostajem uporna. "Doći će večeras", dobijam kratak odgovor. Čekam. Za to vreme vrata oveće kuće stalno se otvaraju, a partizani ulaze, odlaze. Jedni donose usmene poruke, poštu, uz energično pozdravljanje sa pesnicom na

čelu. Drugi primaju naređenja i odlaze isto tako sa kratkim, ozbiljnim vojničkim pozdravom. Sve to gledam sa znatiželjom, a i sa čuđenjem. Prvi put se nalazim u takvoj sredini, među borcima, u Štabu operativne jedinice. Oko nas žagor, gužva, život, ali u svemu postoji muški ozbiljan red i rad. Zna se ko je stariji a ko mlađi. Oseća se da u svemu postoji stub oko koga se sve obrće. A ja, i dalje, kako ko uđe ispitujem može li neko od njih biti Budo.

Veče. Pale se već i lojane svetiljke, a i vatra na ognjištu se rasplamsala, pa ima dosta svetlosti. U jednom momentu na vratima pojavi se mlad čovek. Besprekorno uredan, sa oružjem i vojničkog izgleda. Veoma ozbiljan a ipak zrači nekom vedrinom. Blage i tople oči valjda doprinose tome da ovaj čovek i pod hladnim oružjem ne deluje oštro. — Budo! — progovori nešto u meni i nisam se prevarila. Sestra je umela verno da oslika brata, i nije mi bila više potrebna ničija pomoć da ga prepoznam. Priđe mi: "Doktore, jesi li stigla? Pa tu je i mala!" Gleda moju Dolores, a lice pobeže iz vojničkog okvira i zatitra novim izrazom punim sjaja i ljubavi. Nisam tada znala da je i njegova Branka zanela. Nisu to, još uvek, ni drugi znali. Sede pored mene i otpoče sa mnom razgovor prirodno, kao da se već odavno znamo. Brzo sa pitanjima prelazi na Zađu: "Kako je, kako izgleda, je li slaba, omršala, da li je tužna!" Niz sličnih pitanja sručiše se na mene užurbano, samo da bi što pre saznao o jedinoj sestri koju toliko voli. Odgovaram. Ublažavam koliko mogu odgovore da ne povredim nežno srce brata. Sluša me pažljivo, pa se odjednom sneveseli i učuta. Drži pušku ispred sebe, oslonjenu na zemlju, a bradu podbočio njom i gleda u daljinu dobujući prstima po kundaku. Nastavi dalje kao da sam sebi priča:

— "Zbog mene su je odveli. Ja sam svima bio poznat kao komunista. Nisu se domogli mene, pa su nju zatvorili. Nikad se nije mešala u moj rad" — zastade, pa opet učuta i nastaje ono dugo mučno ćutanje koje govori više od svih reči.

Dani prolaze. Ja već imam bolnicu koju smo oformili gore u Radovču. Budo mi često dolazi. Obilazi ranjenike, a obilazi i mene. Deo svoje Zađe vidi u meni. Oseća i vidi da mi je Zađa postala bliska i mila kao rođena sestra. Pomaže mi Budo da se snađem u novoj sredini. Pomaže mi da savladavam mnoge prepreke i mnoge stvari za mene još tuđe i nejasne. Postao mi je podrška, učitelj. Iščekivala

sam ga nestrpljivo, a radovala se kad dođe. Počinjem da prihvatam punim srcem komuniste, a i da se interesujem sve više za komunizam, pa da ga i usvajam. Razgovori su nam uvek ozbiljni, nekako muški, pa me u poslednje vreme zbunjuju pitanja o detetu, o Bori, o tome kako se snalazim sama kao majka sa bebom u naručju. Čak se i ženiram dok o tome pričamo. Ta Budo je revolucionar, borac, junak! A ne znam da se i u njemu već rađa otac i ljubav prema detetu koje iščekuje, i briga o njegovoj Branki. Jednom, usred takvog razgovora, iznenada me upita: "Viđaš li se sa Brankom?" Odgovorih da je viđam, ali veoma retko. Ona je stalno u borbama i na položaju. "Kad je vidim reći ću joj da ti se javi. Pomozi joj sve što možeš. Na proleće treba i ona da postane majka" — ustade i brzim, malo nespretnim koracima se udalji. Ode. Ja ostadoh, malo iznenađena a onda radosna. Prolaze mi brzo kroz glavu: Moja Zađa, majka Jovanka, Branka, Budo i dete. Pomoći ću. Kako da ne?! Pomoći ću više nego sebi, više nego što se može.

Zima 1942. godine. Sneg pokrio planinu. Sve zabelelo, zablistalo. Ta nepregledna belina unosi mir i stvara čudnu tišinu. U toj tišini radim. Čuju se samo zveckanje instrumenata i pokoja reč upućena bolničarki Milki, koja mi pomaže. Odjednom taj mir poremeti nagli tresak ulaznih vrata. Ulete usplahiren Čedo Milutinović i još sa vrata viknu: "Pogibe nam Budo!" Tišina se produbi još jače, još čudnije, a onda jecaj. Prvo zajeca teški ranjenik Milo. Nije se čuo ni kad sam mu satima vadila gelere iz oba stopala, bez anestezije. Bilo ih je mnogo, kao da je crne metalne čarape navukao na noge. A sad? Glasno jeca. Oglasih se i ja, pa i Milka. Svi smo ostali kao pokošeni posle ove iznenadne vesti. Bio je pre toga kod nas u bolnici. Posedeo malo i uputio se dalje na zadatak. Na Crkvinama ga sačekala zaseda i tu je pao. Danima smo bili još sa tim dragim likom. Danima su naše reči bile vezane uz Budovo ime.

Ne prođe dugo, a evo jednoga dana i Branke. Sneg. Ne pada, već nošen jakim vetrom zasipa sve oko sebe. Branka se ne vidi iz belog hladnog ogrtača. Prihvatamo je, grejemo a ona se ubrzo diže da ide. "Branka moja, kuda ćeš po ovoj vejavici i nevremenu?" — upitah je začuđeno. "Do Crkvina" — odgovori kratko, sigurno i odsečno. Odgovori tako da svi ućutismo. Ode. Pri izlasku zamolim je da na povratku opet svrati kod nas, jer želim da razgovaramo. Osmehnu se

malo gorko na moje reči, i izgubi u snežnoj magli. Sutradan, evo je. Premorena, čini mi se ostarela za jedan dan. Ništa je ne pitamo o Crkvinama. Kad smo ostale same, ona priđe mojoj Dolores, štipnu je za obraz, zagleda se u dete i ostade tako nepomična pokraj nje. Dete zaplaka, ona se trže i ponovo sede na tronožac. Polako počnemo da pričamo o Budi, o njegovoj brizi i ljubavi prema njoj, o molbi da joj pomognem. Sluša, sluša a onda zari lice u šake, nasloni se laktovima o kolena i utonu u misli. Uskoro ode.

Opet bolna vest. Pogibe Branka Budova! Osetih bol u srcu pa me nešto preseče i do kičme. Branka, Budo, Zađa... Sve mi se uskovitlalo. Istovremeno slušam drugove koji pričaju: "Kad se vratila sa Crkvina otišla je pravo u svoju jedinicu. Borbe su neprestane. Ona se ne odvoja od drugova. Stalno je u prvim redovima, u jurišima. Bacala je bombe i uzvikivala: Ova je za mog Buda, za našu ugašenu sreću! Ova je za naše dijete! Ova je za mog Buda! Za dijete, i tako do poslednje bombe. A onda je i sama pala".

GRUBA KOŠULJA

U partizane se dolazilo u ličnoj odeći. Vojnih magacina i uniformi nije bilo. Izgledali smo šareno, neujednačeno. Bilo je tu grombi kaputa, novih ili izlizanih sakoa, suknene odeće, starih uniformi i železničkih i oficirskih. Kod drugarica isto. Uglavnom sukno, kostimići i džemperi. U prvo vreme mogle su se tek na ponekoj od njih videti i pantalone. A bilo je i seljančica sa kompletnom narodnom nošnjom. Grube seljačke košulje sa debelom čipkom oko rukava, šarene suknje u naborima, izvežene kecelje. I kape su nam bile svih oblika i boja. Od vojničke šajkače, sive ili plave, kosmajske, pa do kačketa, krznenih lisičina, ili onih od jagnječeg runa nalik na ruske šubare. Sava Kovačević je imao kapu poput onih kozačkih sa niskim krznom okolo i temenom od crvene čoh. Jedino što su nam petokrake na kapama bile uvek iste — crvene. Mada su i one bile od raznovrsnog materijala. Najčešće isečene od aluminijumskih neprijateljskih konzervi pa ofarbane u crveno, ali i od crvene čoh, štifa, platna, pa do onih izvezenih crvenim koncem ili vunom.

Seljančica Nata odlučila da bude partizanka. Sa crvenom tkanom torbičicom i malo hrane došla u jedinicu. Određena je za sanitet. Bila je skojevka, pa je izvesno političko znanje već posedovala. Ali znanje iz medicine imala je oskudno. Morala je odmah da ide na kurs da se obuči za nove obaveze. Ne pada mladoj devojci ništa teško. Spremna je da sve zadatke prihvati, savlada i obavi.

Nata je divna. Jedra kao jabuka, sa malo istaknutim rumenim obrazima. Istina debeljuškasta, ali laka, okretna. Lice uvek nasmejano otkriva bele kao sneg zube, a glas zvonak i čist. Umela je lepo i da zapeva. Maramu je odmah zamenila partizanskom kapom. Znala je, đavolica, tu kapu da namesti. Nakrivi je na jednu stranu, a sa druge ostane bujna smeđa kosa koja izazovno leprša. Brzo nas je sve osvojila. Već posle nekoliko dana postaje i član kulturne ekipe u našoj jedinici. Igrala je Ružu. Nije bilo teško Đidi da zagri ovu jedru devojku. Bistroj devojci nije bilo teško da savlada tekst i glumu. Kao da se rodila na pozornici. Tako naša Nata počne da pleni simpatije na svakom koraku.

Došao drug Željko iz političkog odeljenja. Obilazi jedinice. Drži sastanke. Pametan, rečit. Tek je završio studije u Beogradu. Zaključismo brzo da je politički spreman, i da ćemo naučiti od njega

mnoge stvari koje nam još nisu jasne. Na njemu civilno odelo i kačket sa petokrakom. Izrazito crnomanjast momak. Zgodan. Visok i veoma lepo razvijen. Svakoj curi mogao bi zapasti za oko, da nije rata i da se sme gledati muško. Kaže da će ostati u našoj jedinici nekoliko dana. Običi sve partijske ćelije. Počeće od naše, pa dalje, dok ih sve ne obiđe. Odatle se vraća u svoj štab na nove zadatke.

Kod nas održani sastanak nije otkrio velike probleme. Disciplina dobra. Drugarstvo na visini, zadaci se izvršavaju dobro. Jedina primedba je da smo preoštri pri odlučivanju za prijem novih članova. Sastanak ne bi predug. Uz zakazan sastanak za sutra i program koji će obuhvatiti političku temu — razidžosmo se. Već je i noć. Spremamo se za spavanje. Samo nekolicina drugova ostadoše da diskutuju. Mi ostali zgrabismo slamu, pa pokrismo zemljano tle od zida do zida. Polegasmu. Prostora malo, a nas mnogo. Skoro se dodirujemo. Željko slučajno legao pored Nate. Svi uglavnom brzo zaspāše. Ratnik je uvek umoran i njemu nije teško da san navuče na oči. U snu Nata razmahnu rukom pa Željka po licu — tras! Spavala sam pored nje nekoliko puta i poznat mi je taj njen manir u snu. Nemirno spava. Ima tešku ruku, pa kad je spusti i mrtvog bi probudila. Još kad stegne šaku u pesnicu pa kad razmahne! Izbegavali smo da legnemo pored nje. Posle udarca, Željko joj vrati ruku natrag, i grubi krajevi širokih rukava seljačke košulje predoše mu preko lica. Kao da ga struja udari. Prodoše ga žmarci skroz do stopala. Okrete se na drugu stranu i namesti da spava. Ali vruga, san ne dolazi. Malo, malo pa oseti grubu košulju na licu, što ga zagreje i rasani. Baš mu i nije stalo da zaspā. Očekuje da se devojka opet baci rukom. Očekuje, a disanje se ubrzalo i nešto migolji gore prema grlu, malo pridavi pa pobegne. Tako sve do zore. Digosmo se. Željko ostao još malo da se odmori. Nata je već uveliko u poslu. Njen zvonki smeh i prijatan ženski glas ispunio svežinom ceo prostor oko nje. Diže se i Željko. Malo namršten, pogledom ispod jakih obrva prati Natu. Skriva on to vešto. Taman da neko primeti i sazna za noćašnji događaj sa košuljom.

Drugo večē posle završenih poslova ide se na spavanje. Željko prati Natu. Leći će pored nje. Neka ga udari. Kamo sreće! Želeo bi da još jednom oseti milovanje grube košulje. Drugarice se sakupiše kod desnog zida. Nata među njima. Valjda neće! — pomisli Željko.

Još mu se misao ne ohladi, a devojke polegaše jedna do druge. Nata u sredini. Razbi mu se san, razbi i želja da legne. Okrete se i laganim korakom izađe napolje da prošeta i popuši. Tako prodoše još dva dana. Željku se ne ukaza prilika da legne pokraj devojke. Mora da ide. Zdravi se sa svima, pa i sa Natom. Ona čista, nasmejana i bezazlena, gleda ga pravo u lice, dok joj on muški steže ruku i malo je zadržava u svojoj. Pojaha konja i ode. Devojka ostade za tren zbunjena nečim što je ponese da pogledom prati konjanika. Dugo, dugo, sve dok nije zamako u gusto zelenilo omanje šume.

Godine prolaze. Do kraja rata se nisu videli. Željko je ubrzo otišao za Sloveniju po zadatku, a Nata ostala sve do Beograda u svojoj jedinici. Kao izuzetnu devojku naš rukovodeći sanitet šalje je u SSSR sa grupom drugarica u vojnu školu na tri godine.

Željko dolazi u Beograd na novu dužnost. Odmah se raspituje za Natu i saznaje da je otišla na školovanje. Naše delegacije često odlaze u SSSR. Željko to prati. Ima ludu želju da ode bar na dan-dva. Slučajnost mu ide na ruku. Evo, putuje u daleku zemlju da obavi poslove, ali i da vidi onu koju je poneo u srcu i koja ga ne napušta. Vrlo pažljivo i nenametljivo izražava Rusima želju da obiđe naše drugarice na školovanju. Domaćini, verovatno shvatajući i više nego što Željko misli, prihvataju želju i ljubazno ga vode u vojni centar. Devojke u ruskim uniformama, postrojene i u stavu mirno, dočekuju goste. Puno ih je. Željko traži jednu. Već gubi nadu. Taman misli "nema je", kad ugleda devojku u drugom redu na samom kraju. Istog momenta ošinu ga rukav grube košulje i zažari mu lice. Srce zakuca jače. A ona, prolepšala se. Nije više dundasta. Utanjila se. Uniforma joj izuzetno stoji. Ima i zvezdicu na ramenu. Postala je potporučnik. Priđe i rukova se sa njom. Planu lice iznenađene i zbunjene devojke. Nije joj promakao ni ovaj stisak ruke, dug, vrlo dug, kao i onaj pri rastanku iz jedinice. Naša delegacija u SSSR-u ostaje vrlo kratko. Mora se natrag. Avion već čeka.

Vratile se drugarice u Beograd. U Sanitetskoj upravi primaju raspored. Nata ostaje u Beogradu. Željko to brzo saznaje. Zna i gde je raspoređena. Glavna vojna bolnica. Hita da je vidi. U poslu je. Tek u osam ima smenu. Već čitav sat pre smene Željko čeka. Stalno ga prati za to vreme dodir grube košulje. Oseća ga čas na licu, čas na ruci — i uvek ga opeče. Evo je! Još je u ruskoj uniformi. Vitka, laka

kao srna, preskače stepenice dok silazi, a ne vidi ko je dole. Skoro se sudariše. Zastade devojka, a crvene ruže prekriše obraze. Ne pitajući je Željko pođe s njom. Ona se ne buni, a poslušna kao jagnje. Još nije ni izgovorio želju da sednu na jednu klupu, tu u krugu bolnice, a ona je već sela. Istina malo podalje od njega, ali je sela. On je gleda, gleda i kao iz vedra neba: "Devojko, ja moram nešto da ti kažem!" Ona hitro pokri lice rukama i kroz stisnute šake izgovori brzo: "Ne, ne, nemoj! Ja sve znam". Osmehnu se mladić: "E, pa kad znaš, onda da se dogovorimo. Ja bih da se do nedelje registrujemo".

Davno su se registrovali. Tu su deca, već i unučići. Željko odrasloj deci rado priča o seljančici, o gruboj košulji i širokim rukavima sa čipkom.

POGLED

Vule sa jedinicom prolazi pored bolnice. Otrčaće samo na tren da vidi nekoliko svojih drugova. Na samom ulazu omalene zgrade u kojoj su ranjenici sudari se sa bolničarkom Lelom. Kako se sudariše zastadoše a pogledi im se sretoše i iz zenica obostrano poleteše iskre i njoj i njemu dotle nepoznate. Kao da je u istom momentu nešto njegovo poletelo i ostalo u njenim grudima, a od nje u njegovim. Ko zna dokle bi tako ostali zbunjeni, gledajući se, da se ne oglasi naredba "pokret"! Od tog momenta, od tog jednog jedinog pogleda poneli su jedno drugog u srcu i ostali trajno zajedno. Nikad nisu izgovorili reči "ljubav", "hoćeš li me", "biti tvoja", a sve se to zapravo splelo kroz jedan trenutni pogled.

Ona je bila sićušna, nežna, cvrkutava; on krupan, snažan Crnogorac. Priroda je bila izdašna kad im je lepotu davala. Ne zna se ko je od njih dvoje bio lepši. On apolonski lep sa srcem čistim kao suza i skromnošću devojke. A Lela — labudica! Hoda dostojanstveno. Vrat i glavu nosi baš kao labudica. Čista, čestita, umiljata. Posebnu ženstvenost daje joj cvrkutav, mio glas. Sva ženstvena blaga priroda je poklonila ovom devojčetu.

Pogled im je ostao trajna veza. Preko toga nikad ni reč, ni dodir ruke, ni šapat. Pa ipak, nije se baš svemu moglo odoleti. Bog zna samo koliko se izuzetno stidljivi Crnogorac lomio da bi samo prošao pored saniteta i iz daleka ugledao devojčice. Rat su proveli bez i jedne reči, a sve znaju jedno o drugom. Znao je Vule da je Lela iz gimnazijske klupe, iz četvrtog razreda, pošla sa ujakom u partizane. Znao je da je pravo devojčice tek u partizanima postala. U stvari još uvek nije sasvim stasala. Znao je da je stidljiva, gorda, ponosita. A i ona je o njemu znala da je junak, pošten, skroman i vrlo ponosit, baš kao i ona. Bilo je neke čudne sličnosti u njima. To smo svi zapažali. Vuklo ih je srce neodoljivo jedno drugome, a kočile su ih čedne osobine. Ne zna se ko više porumeni pri svakom susretu. A i tada se brzo pobegne od "krupnog greha" da se slučajno ne iskaže ono što je na srcu. Nije se moglo baš uvek od svega odricati i uzdržati.

Jednom tako zaneto radim oko mojih ranjenika smeštenih u nekom voćnjaku koji nema ni jednog jedinog ploda. Proletos je mraz sve opustošio. Ostale su sama lepe krošnje sa gustim zelenilom koje nam daruje bogatu hladovinu i miris svežine. To blago opija i odmara

bolne i umorne ratnike. U radu mi asistira Lela. Ozbiljna, tiha, kao da ne postoji. Čak joj i hod mek i nečujan. Odjednom devojče zacvrkuta nekako mazno, a pokreti joj postadoše brži, nervozniji. Dignem se da priđem i previjem drugog ranjenika i vidim dvadesetak koraka dalje od nas Crnogorca. Stoji ispod jednog drveta i sav se predao poslu. Savio granu, žustro bere voće i primiče ustima, a ne primećuje da voćke ne postoje. Za to vreme ruke mu se zaplele među granama, a lice okrenulo prema previjalištu. On uporno i dalje bere, a nikako ne zapaža da je ceo šljivik jalov. Jedva se uzdržah, a da se glasno ne nasmejem. On se neprimetno zatim izgubi srećan što je bar izdaleka pogledom pomilovao devojče. Čudne su i moćne ljudske oči! Mnogo puta sam donosila takav zaključak. Zasijaju, zapletu se i ponesu ono što odaberu za ceo život. Jedan jedini pogled može da ispuni čoveka srećom više nego sva milovanja.

Skoro pred kraj rata, krajem 1944, Lela je teško ranjena. Hitno je prenetu u Italiju, pa u Rusiju. Svud je plenila ljude. Tako je osvajala i lekare, koji su sve činili da joj pomognu. Spašena je, ali je ostala težak invalid.

Za to vreme Vule i dalje ratuje. Postao je smeliji, možda i zreliji. Slobodno dolazi kod mene i raspituje se za Lelu. Žao mi ga je. Izmenio se. Malo postarao. Čak mu se kosa iznad slepoočnica počela belinom da šara. A još je mlad, tek je prešao dvadesetu godinu. Nikad ga ranije nisam videla namrgođenog, a sad mu veđe natkrivile divne tamne oči koje su samo jednim pogledom umele reči više nego drugi čitavom pričom. Ali i tako namrgođen ne može da sakrije milo ljudsko lice.

Određen je za vojno školovanje u SSSR-u. Raduje se. Biće bliže Leli. Akademija stroga. Uči se mnogo. Nema šetnji. Ipak Vule uspeva da dobije odobrenje i dopust. Kratak ali dovoljan da ode do bolnice i nađe Lelu. Već joj je javio da dolazi. Ona ga satima iščekuje. Evo ga! Pođe mu u susret, a kloparanje štaka proprati njene korake. Užasnut, prvo zastade, a onda joj prilete i zagri je bez reči. Jedna štaka se izmače i tresnu tupim udarcem o pod. Devojka se zanese da padne. Krupan momak obuhvati je oko stasa i unese na rukama do njene sobe, do njenog kreveta. Ostaju tako držeći se za ruke. Pogled! Ponovo pogled, isti onakav kakav je bio pri prvom susretu.

Vratili su se oboje u Jugoslaviju. Registrovali su se. Ona ostaje trajno težak invalid sa štakama. To pravom srcu ne smeta. Sve teče normalno, pa i ono kad je Crnogorac uzme u naručje i iznese uz stepenice do stana. Tako uvek, tako i danas. Svet gleda. Komentariše. Crnogorcu to ne smeta.

ŽENA — LEKAR

Svakog dana posle doručka, koji se u celoj bolnici obavlja u isto vreme, odlazim kod ranjenika. Tada se duže zadržavam kod njih nego u sledećim obilascima u toku dana i noći. U stvari, prilikom prvog obilaska više ih ispitujem, kako bih se do detalja upoznala sa stanjem zdravlja, potrebama, problemima koje ranjenik ili bolesnik ima. Iako sam skoro došla i za njih sam nova, brzo su me prihvatili i kao lekara i kao druga. Osećam da se raduju kad uđem u sobu. Trude se da sve moje savete ispune, da me zadovolje. Za takav, brzo stečen odnos prema meni, mislim da su bili odlučujući neki slučajevi koji su se zbili odmah po mom dolasku.

Prvo slučaj Milana Komljenja. To je bio težak ranjenik sa gorućom sepsom. Izdvojen je u jednu malu sobicu da ne umire pred ranjenicima. Ličio je na avet. Omanjeg rasta već po prirodi, a sav se istopio i pretvorio u skelet i kožu. Ogromnim trudom i upornom negom izvučem i spasem Milana. Drugi slučaj je bio tetanus kod gorostasnog Dalmatinca. Treći, u istoj sobi, ranjenik sa aneurizmom na vratu. Prsila aneurizma i oblila krvlju i krevet i pod i čoveka koji se guši. Ukazujem hitnu pomoć i golim rukama pokušavam da stisnem nabrekli krvni sud i spasem život koji u tren nestaje. Pored takvih događaja koje pamte, ranjenici vide i druge moje obaveze. Od ranog jutra, tu pored njih, vodim narodnu ambulantu. Sveta mnogo. Rat je doneo pored svih nevolja i mnoge bolesti. Pa danonoćna stalna moja dežurstva, jer drugog lekara nije bilo ni u daljoj okolini. I uz sve to — dete u naručju.

Sve je to učinilo da su me ranjenici cenili, zavoleli i radovali se kad ih pozdravljam, kad im prilazim da ukažem pomoć i porazgovaram. Njihova ljubav bila je drugarska, bratska, koju sam svim srcem prihvatila i uzvraćala im istom merom. Radovala su me ta topla ljudska lica. Davali su mi ti ljudi podršku i snagu da sve izdržim, čak mnogo više nego što se može i zamisliti.

Ipak, dogodilo se nešto drugo. Bila sam lekar, ali bila sam i žena. I to mlada žena. Ja o tome nikad nisam mislila, pa me je tim više zbunila situacija u kojoj sam delovala više i dublje kao žena, nego kao lekar. I to kod ranjenika, gde sam obavezna da pružim negu i nežnost. Najteže mi je bilo kako da nađem bezbolno rešenje, da ne povredim i ne omalovažim ličnost — čoveka. On je seljače a ja lekar!

Da je intelektualac ne bih bila toliko oprezna. Žao mi ga je. Svaki ranjenik o koga se svijam postaje nekako moj. Usvojim ga kao brata i više od toga, kao sina. Obilazim bolesnike, a za mnom idu bolničarke i primaju naređenja. Prilazim redom krevetima i svakom se obratim, og ponešto pitam: "Imaš li bolove? Kako si spavao?" Uz to ih obično pomilujem. Naročito se sa pažnjom i ljubavlju zadržavam kod težih slučajeva. Često kod takvih malo sednem na kraj kreveta, kad ih ima, a ovde ih je bilo, i dok ih držim za ruku, razgovaram, blažim, dajem savete. Osećam se ne samo kao lekar, već i kao roditelj, pa makar ranjenik bio i mnogo stariji od mene.

Prilazim tako i Stevinom krevetu. On je lakši ranjenik. Crnomanjast i lepuškast mladić. Blago ga pomilujem po kudravoj kosi, koja uvek jednom nemirnom kovrdžom pada na čelo. Pravi seoski lepotan. "Stevo, kako si?" — pitam ga. Umesto odgovora mladić planu i zarumeni se. Mislím, stidi se od lekara i još nežnije mu se obraćam. On ostaje čudan, nekako zbunjen. Još jače crveni, i uši mu plamte. Idem dalje. Obilazim ostale. Sutradan pri viziti isto. Zbunjenost, rumenilo, odgovori nespretni. Pokušavam da ga shvatim, a već hvatam samu sebe kako bežim od pomisli da sam mlada, da mogu izmamiti osećanja, bez obzira što sam udata. Ne, neću da mislim na to! Pa ipak, hvata me iz dana u dan sve veće neraspoloženje i postajem nezadovoljna sama sobom. Sledeći put izbegavam da ga pomilujem, ali mu uvek strpljivo i nežno previjam ranu na ruci. Stevo, ranije veseo i raspevan, sad je postao tužan, ćutljiv, utučen. Bolničarke mi se žale da slabo jede. Rumen ga i dalje obliva čim uđem u sobu. Rana mu je dobra. Prostrel bez komplikacija. Razmišljam da ga otpustim i prebacim u Daljane na ambulatno previjanje kod babice Ličanke. Stid me je da o tome razgovaram i da se savetujem. Komesar bolnice je čovek sa sela, sirov i po prirodi krut. Njemu se ne smem poveriti. Sigurna sam da ne bi umeo naći pravi izlaz. Još bi me i iz Partije isključio. Da mi je moj bivši komesar Mišo Pavićević, stari i iskusni revolucionar, pametan i vrstan intelektualac, bilo bi mi lako. Jednostavno bih mu iznela situaciju, a njegova bi bila briga da dalje sve sredi. Ovako sam sama, pa i odluku moram doneti sama. Svesna sam da moja blizina samo razvija maštu kod nesrećnog mladića i pogoršava stvar. Donosim čvrstu odluku. Ne kolebam se više. Rana je dobro. Otpustiću ga kući,

s tim da redovno nastavi previjanje u Doljanima. Prilikom sledeće vizite saopštavam odluku, koju ranjenik prima bez i jedne reči. Završila sam posao i otrčala gore u sobu kod moje Dolores. Smešteni smo u velikoj školskoj zgradi, pa su i meni darovali jednu malu sobu. Pred rat je u njoj stanovala mlada učiteljica. Streljana je u prvom neprijateljskom naletu. Ugašena, napuštena škola sada je primila naše ranjenike. Sama sam u sobi. Držim dete u naručju. Ono se igra sa mojom kosom. Čupa me i ciči od radosti. Neko zakuca na vratima. "Slobodno", viknuh razdragana i dalje u igri sa detetom. Vrata se otvoriše, a na ulazu zastade Stevo. Kao skamenjen. Na njemu lepo, uredno i čisto seljačko odelo. Umiven. Obrijan. Deluje svečano. U ruci sa zavojem drži oveću jabuku. Stoji. Ne prilazi dalje od praga. Gleda u zemlju dok mu crveni plamen obliva lice, uši, vrat. Pravim se da ništa ne primećujem i smireno mu prilazim. "Došao si da se pozdravimo" — pitam ga i pružam ruku. On ćuti. Zbunjeno i dalje gleda u zemlju, a istovremeno nespretno premeće krupnu crvenu jabuku iz ruke u ruku. "Tvoje stanje je izvrsno. Redovno se javljaj na previjanje pa ćeš uskoro u jedinicu" — nastavljam sa savetima. Brzo i strahovito nespretno tutnu mi jabuku u ruke, okrete se hitro i ode bez i jedne reči, ne prihvatajući moju ruku da se pozdravi. Gledam za njim. Povijen. Nekako slomljen. Bi mi ga žao. Pored sve moje obazrivosti povredila sam ga. Osećam se kao da sam ga zgazila. Nisam navikla na takve rastanke sa mojim ranjenicima. Rastanak je naš uvek topao, prijateljski, uz želje da se vidimo u slobodi. A sad? Povredila sam ovo nedužno momče. Ne zato što nisam prihvatila njegova skrivena osećanja, već zato što je on poneo ono dublje, tananije i osetljivije — da sam ja doktor, a on seljače. Možda je trebalo da otvorenije razgovaram sa njim. Da mu objasnim da imam druga koga bezmerno volim, da mi je u naručju njegovo dete. Dok me takve misli muče i gone na neko razračunavanje sa samom sobom prilazim prozoru i zurim u prazno, u široki prostor prekriven belim snežnim prekrivačem kome kraja nema. A iz te beline stravično štrči jedan oveći kameni krst. Nakrivio se jako na jednu stranu, a natopljen vlagom neprijatno se zacrneo. Da li su mu u ovom momentu i poruke tako jezive i hladne?! Dugo sam ostala tu pokraj prozora i gledala u taj simbol vere, koji je

zacrnio, potamnio, a kojeg do danas nisam ni primećivala. A misli lete, lete onima koji pate bilo gde i bilo zbog čega.

Posle rata dolazi mi starina od 80 godina. Iz Mišljenovca je. Iz sela gde sam imala bolnicu. U blizini je i selo Doljane. Poželeo je da obiđe starog ratnika, njegovog "narodnog lekara", kako je govorio. Ličani mi uvek, već samim prisustvom, donose posebnu radost. Zavolela sam taj divni, čisti i čestit svet. Evo ga danas kod mene i čika Anđelić sa štapom o koji se oslanja, a u svečanom teget odelu i belo košulji. Daje on veliki značaj našem susretu. Doneo mi je i ponude, doneo ličke jabuke i lešnike. Dok stari pije kafu stavljam ponude u tanjir i gledam ih.

— "E, to nije sve! Ovu sam posebno čuvao za tebe, doktore moj dragi!" Vadi čika Anđelić divnu oveću crvenu jabuku, kao naslikanu. Uzeh je. Okrećem jabuku u ruci i ne govorim. A onda u jednom trenu sručih čitav rafal pitanja.

— "Čika Anđeliću. Šta je sa Stevom? Da li je izašao živ iz rata? Je li se oženio? Je li srećan?"

— "E, moj doktore, on nam se nije vratio. Čim je izašao iz bolnice u Mišljenovcu, odmah se javio svojoj komandi, nije ni svraćao kući i... kao i mnogi drugi. Rat je velika nesreća, doktore moj!" Zaćutismo oboje kao da se vraćamo u te ratne nevolje.

— "A, da li još postoji onaj nakrivljeni kameni krst iza škole, ondašnje naše bolnice?" — prekidoh ćutanje.

— "Auh, doktore moj, i toga se sećaš! Pa čak i da je nakrivljen. E, pa svaka ti čast! To ću svima pričati kad se vratim. A i mi se tebe svi sećamo. Bila si nam dobra. I kamena se sećaš! Postoji, postoji!"

Ispraćam dragog gosta i vraćam se. Na stolu tanjir, u njemu lički lešnici i jabuke, i jedna među njima velika, crvena, lepa kao slika.

ŠINJEL

Zovu me hitno. Ana je teško bolesna. Već nekoliko dana kunja. Neće nikako u bolnicu. Čudno je to, koliko se naši borci vežu za svoju jedinicu. Teško se od nje odvajaju čak i kad su ranjeni i bolesni. Dešavalo se mnogo puta da partizani, nedolečeni, pobegnu iz bolnice svojim. I Ana trpi i boluje, ali ne želi da ostavi svoj bataljon. Noćas gori u vatri. Neprestano se gubi i bunca, tako mi javljaju drugovi i zovu da dođem. Ostavljam nedovršen doručak i sa doktorom Markom polazim da ukažemo pomoć i prebacimo devojkicu u bolnicu.

U jednoj oveloj pojati zatičemo Anu. Sama je. Šćućurila se u uglu na senu, a pokrivena tankim sivim ispranim ćebetom. Odozgo šinjel. Veliki šinjel. Muški. Ona zajapurena, kose su joj znojave a oči zasvetlele i gore u vatri. Znam ih dobro. Krupne, više zelene nego plave. Takve oči videla sam samo kod nje. Skretale su čoveku pažnju pri prvom susretu sa njom, čim je čovek ugleda one osvoje. Sijale su izuzetnom lepotom. Sad su usijane, bolne, a beonjače krvavo crvene. Merimo temperaturu. Doktor Marko mi pokazuje toplomer i vrti glavom. Preko 39 stepeni. Merimo puls. Jako je ubrzan. Nozdrve se čas šire, a čas vraćaju, grabeći žudno vazduh. Prvo oboje mislimo na tifus. Pojavio se i počeo da se širi po svim jedinicama. Ali ne! Ovde je reč o teškom zapaljenju pluća. Kašlje. Naročito za vreme pregleda zaceni se i izbacuje ciglast ispljuvak. Slušamo je oboje. Nema dvoumljenja. Moramo je hitno preneti u bolnicu. Rale intendant dolazi. Već je spremio nosila. Lagano je prebacujemo. Laka je. Devojkica. Još se nije potpuno ni razvila, a sada, omršala, deluje više kao dete, nego kao devojkice. Uzimam ćebe i umotavam je. Uzimam i šinjel. Ona mahnu rukom da ga ostavimo i tiho reče: "Neka ostane. Nije moj" Ostavljamo ga i pođosmo. Nisam ni sanjala tada šta sve sa tim šinjelom ostavljamo.

Mnogo vremena je prošlo od tada. Decenije. Ana ima već dobro prosedu kosu. Još uvek je jako lepa. Oči su ostale iste. Zeleno-plave, krupne i dobre. Udata je. Ima dobrog druga i lep brak. Jedino nema dece, zbog čega je vrlo žalosna. Bila je u ratu teško ranjena.

Sretamo se na jednoj konferenciji. Kad se završilo, ostadosmo da malo popričamo. Dugo se nismo videle, a decenije od rata brzo prošle. Tema je za priču mnogo. Usred razgovora Ana me prekide

novom temom: "Doktore, zašto nas ne uzmeš u zaštitu? Kroz filmove i priče nas partizanke prikazuju grubo i neistinito. Naše ljubavi nisu bile takve. Pa ti to vrlo dobro znaš. Poveravale smo ti se kao doktoru-ženi. Volele smo i u ratu, ali najčešće bez reči. Umirale smo sa prigušenim "volim", koje voljeni nikada nije čuo."

Onda zastade kao da se prenosi u neki drugi prostor:

— "Vidiš, nikad ti nisam pričala. Sećaš li se kad si me na nosilima ponela u bolnicu? Sećaš li se jednog šinjela koji je tada ostao? Ti se ne moraš setiti. A vidiš, taj šinjel je meni ispunio čitav život. Bila sam još nezrela. Tek sam stasala u devojkicu. Kad sam se razbolela ostala sam u onoj pojati na slami sama. Drugovi su morali ići na položaj, na razne zadatke. Milinko iz moje čete, ti ga znaš, nekako je uvek zastajao i izlazio poslednji. Tako za čitavo vreme moje bolesti. Ostajao bi malo i gledao me. Gledao me nekako drukče od ostalih. Malo sam se stidela kad me pogleda i bežala očima na drugu stranu. Ljutilo me je što zastaje i što me gleda. Iz dana u dan, iz noći u noć bivalo mi je sve teže. Jedne noći baš mi je bilo mnogo teško. Nisam oko sklopila, da se bar malo odmorim. Kažu, da sam povremeno i buncala. Milinko je spavao dalje od mene. Sećam se, bio je nemiran i često je ustajao. U zoru poustajaše svi i odoše na doručak. Milinko se vrati, zastade iznad mene, postaja malo, a gleda me, gleda nekako čudno. Ja se tresem. Zima mi je. Zbunjena zbog njegovog pogleda i blizine izgovorih spontano: "Zima mi je". On brzo i nespretno skide šinjel, prebaci ga preko mene, pa skoro istrča napolje. Šinjel mi zamirisira mirisom koji me svu uznemiri. Htedoh glavom pobeći u stranu, a reveri mi dodirnuše obraz. Planuh. Ko zna, doktore, koliku bi mi vatru tada uzmerila, da si mi stavila toplomer. Mislim da bi malo brojki bilo na njemu ili bi se rasprsnuo. Obrazi mi gore, uši plamte, srce se uznemirilo, a miris — taj miris! Osetih se nekako čudno, kao da sam u tren sazrela u rumenu jabuku. E vidiš, doktore, i danas osećam taj miris i dodir šinjela."

Zarumene se sva i učuta. Saže malo glavu, a pramen sede kose pade na čelo.

— "Pa zašto se niste uzeli posle rata?" — upitah.

— "Čim sam otišla iz bolnice ranjena sam. Zato i dece nemam. Prebacili su me u Italiju na lečenje. Vratila sam se u Jugoslaviju tek posle oslobođenja. Odmah su me poslali u Sovjetski Savez na

školovanje. Šinjel me je uvek pratio. Kad sam se vratila Milinko je već bio oženjen. Imao je već i sina. Uskoro je došlo i drugo dete. Srećan je. Danas ima i unučiće. Možda je bolje što je tako. Ja mu tu radost ne bih darovala. A sigurno bih patila zbog toga. Ovako, udala sam se, i imam divnog druga. Mnogo je dobar. Drugo je to, moj doktore! Kažem ti: Ne daj naše ratne ljubavi! Brani ih!"

LONČE

Najčešći pribor koji je vojnik nosio, osim oružja, bile su porcija, čaturica i kašika. Naravno, ovo drugo nosi samo ko ima. Kad se hrana deli, onda se porcija zajmi pa se jede na smenu. A tada, obično, da se prvo svom drugu, pa onda uzme za sebe. Kašike su već češći pribor, češća imovina. Obično se zadenu za čizmu, za gornju ivicu čarape ili uvijača. Bilo je u tome čak i nekakve lepote. Onaj tanji deo kašike se ne vidi, zaboden je, pa ostane slobodan samo onaj gornji, širi deo. Obično su čiste i sijaju. Pa liče na ukras. Prijatno mi je bilo kad vidim tu zadenu kašiku. Podsećala me je na hranu, na berićet, koji nam je u to vreme jako manjkao. I sama sam je tako nosila.

Rosa nije imala porciju, pa ni zadenu kašiku. Ona je nosila jedno limeno lonče okaćeno za vezicu sanitetske torbe. Oprano, oribano, uvek je sijalo. Naročito kada je jako sunce, a nije u maršu, tada blesne, zasija u oku, kao da hoće da skrene pažnju na sebe, kako je lepo i uredno u rukama vredne devojke. Vojnik ima svoj poznati način utoljavanja žeđi. Spretno stisne šake, zagradi vešto njima hladnu vodu, prinese ustima i slatko se napije. A Rosa ima svoje lonče.

Milivoje gledao mnogo puta Rosu kad pije vodu. Gledao lonče koje sija, pa je uvek zapazio i usne Rosine, onako vlažne od vode kako sijaju. Voleo je on da gleda kad Rosa pije vodu, voleo je da gleda lonče kako se presijava. A usne? Počele su da ga muče. Krišom ih gleda, gleda i lonče. Kako bi se samo slatko napio iz tog lončeta. Bar jednom da onu ivicu svojim usnama dodirne! Pratio je svaki njen pokret. Znao je već unapred šta će biti sa lončetom kad se devojka napije. Istrešće vodu, malo će ga rukom obrisati, a onda će ga staviti na staro mesto uz sanitetsku torbičicu. Tražio bi, siromah momak, to lonče da se bar jednom iz njega napije. Dala bi mu Rosa. Ali sramota ga je tako što i da pomisli. Da je to iz neke druge ruke i sa drugih usana koje ne sijaju — uzeo bi on. Ne bi ni trepnuo. Ali, ovo je nešto drugo. Misli, sagorelo bi ga već samo rukom da ga dodirne. Primitila bi cela njegova četa, i eto bruke do kraja života. A iskušenja se iz dana u dan ponavljaju. Misli i želje rastu. U istoj su jedinici. Stalno su zajedno. A potoka i hladnih izvora svuda puno.

Jednog dana dolazi komesar. Saopštava da je bolnica prepuna ranjenika i da doktor traži pomoć. Dve bolničarke moraju ići. Jednu će uzeti iz prve, a drugu iz druge čete. Dok govori, gleda u Rosu i kaže: "Moramo dati najbolje drugarice. Ranjenici su vrlo teški. Iz ove čete ide Rosa".

Čim se sastanak završio, Rosa počne da se sprema. Poći će odmah sa komesarom. Pozdravi se sa svima, okači sanitetsku torbičicu o rame i ode. Dugo je pratio pogledom nju i lonče koje se presijava. Izgubiše se. Takav je naš rat. Stalni rastanci, stalna odricanja. Dokle samo? Hoće li se izdržati?

Život se u četi nastavlja normalno. Čas smo u borbi, čas na maršu, u zaštitnici. Milivoje najviše voli kad ga put vodi pokraj bolnice. Rađa se tada nada da će sresti Rosu. Ponekad i svrate u bolnicu da vide i običu ranjene drugove. Na kratko, jer uvek krupni zadaci čekaju. Ponekad vidi Rosu. Uvek je u poslu. Osim onog kratkog "zdravo" ne stignu ni reč više da izmene.

Javlja Milivoju da mu je brat od strica smrtno ranjen i da je prenet u bolnicu. On moli komesara da ga pusti da ode i da ga bar još jednom vidi. Na umoru je, a bolnica je blizu. Žuri i prelazi gustom šumom. Pored jedne usamljene šumske kuće vidi užurbanost. Ugleda Kremićku i doktorku. Već po njenom držanju shvati svu ozbiljnost situacije. Pozdravlja ih, a one jedva otpozdravljaju i žurno nešto pripremaju oko sanitetskih sanduka. Pričao mi je kasnije:

— "Brat mi je bio već u dubokom bunilu. Nije me ni prepoznao. Ja pomislih tada na njegovu majku Milju. Jedinac joj. Baš je rat zlo i nesreća. Nikome dobra ne donosi. Hoće li biti kraja ovoj pogibiji?"

Zadržah se tu skoro čitav sat, pa moram natrag u četvu. Onako tužan, tromo i lenjo gazim kroz gustu bujnu bosansku šumu. Put me vodi pored jednog potoka. Tu je negde i glavina bolnice. Svratio bih tamo. Ne ide danas baš tamo da svratim posle bratovljeve pogibije, mada me srce vuče. U tom začuh razgovor koji se izmešao sa žuborom vode. Put me baš tamo vodi. Isprečio se preda mnom samo još jedan mali šumarak. Ugledah Rosu i jednu njenu drugaricu. Zastadoh kao ukopan. One me ne vide, a ja nemam hrabrosti da napravim još korak-dva i da im se okažem. One, bosonoge, zagazile u potok i peru zavoje. Zavrnule pantalone do iznad kolena. Noge im se belasaju. Meni nešto zatitra u očima i sve mi se učini belo i meko

kao pamuk, i kao oblak koji leluja po nebu, koga gledaš gledaš, a on beo i lep i mek — a ti ne možeš da ga dohvatiš. A i da možeš, ne smeš. Osetih da gorim, da su mu obrazi nabrekli, pa hoće da puknu. Srce lupa. Čini mi se maljevima udara po ušima. Slušam razgovor koji se stopio u tiho brujanje potoka. Voda prska noge, a one bele, još belje — a i dalje lelujaju levo i desno, baš kao pamučni oblak koji u momentu poče da se valja prema meni, da me pokrije, da udavi... Pobegoh!

Neprijatelj nam je blizu. Dovukao i topove, pa bije neprestano. Mi dajemo oštar otpor. Samo tutnji. Čas sa njihove strane, čas sa naše. U tom puče vest: "Granata udarila u bolnicu. Poginule Rosa i Mila!" Komesar nešto poče tiho da govori komandiru, a ovaj glasno i kratko izdaje naredbu: "Krsta i Milivoje, hitno idite u bolnicu i pomozite!"

Idemo žurno, a koraci odzvanjaju i mozak paraju. Sve smeta. Ako je tišina misliš ogluvećeš, ako nešto šušne opet smeta. I sad još ovi grubi koraci! Stižemo. Bolnica u pometnji. Drugarice, uplakane, muvaju se tamo-amo, a ranjenici stoje u grupicama i zanemeli gledaju sa izrazitom tugom i neskrivenim bolom. Na zemlji leže jedna pored druge Rosa i Mila. Nisu ni krvave. Kao da spavaju jedna pored druge. Zastadosmo u stavu mirno. Partizanskim pozdravom odadosmo poštu. Skidosmo kape. Ja, nespretan i spleten, ispustih svoju na zemlju. Sve se u meni steglo. Srce se stislo, pluća sklupčala a vazduh zastao u grlu i davi. Ukopasmo ih. Neko reče: "Kao da su bliznakinje". Tako su i izgledale. Skoro iste rastom, samo je Rosina kosa nešto svetlija. Bi mi mučno i teško kad joj zemlju posuše po licu. Skoro pobegoh.

U bolnici se još kratko vreme zadržavamo. Ja tražim očima doktorku. Uvukla se u mene neka nova želja i smelost. Hoću da molim doktorku za Rosino lonče. Priđoh joj i prevarih je da sam to lonče ja dao Rosi i sad bi ga uzeo za uspomenu. Doktorka me mirno pogleda, još uvek utučena događajem te lagano poče da odvezuje lonče sa torbičice, pa mi ga bez reči pruža. Imao sam utisak kao da me je razumela i videla iza lončeta i ono drugo što je u meni.

Posle rata sam se oženio. Predao sam ženi moje ratne stvari. Ona ih čuva brižljivo i sa ponosom. Među njima je i lonče. Nikad joj tajnu nisam odao. Ne zato što sam neiskren. Ne, ne! Već zato što sam

želeo da tajna do kraja ostane samo moja. Neizrečena, nedodirnuti i čista. Tako je veća."

DRUGOVI, JA SAM GA VOLELA

Dana je izuzetna devojka. Nije lepa, čak je ružnjikava. Zbog dubokog ožiljka među obrvama izgleda uvek neprijatno namrštena i stroga. Takav je prvi utisak, a kasnije, što je čovek više sa njom, sve mu je milija. Otkriva da je topla, ljudska, meka. Dobrota prekrije i ožiljak i namrštenost zbog njega. Postaje tada izuzetno mila i draga. Teško je tu devojku opisati. Ništa kod nje nije suvišno. Ni reč, ni delo. Sva je odmerena, sigurna i pouzdana. Zato su joj drugovi i dali težak zadatak, da bude pomoćnik mitraljescu. Mitraljezac je bio Crnogorac, lep da lepši ne može biti. Stalno su zajedno zbog prirode samog zadatka. Njoj su preko ramena uvek redenici, a njemu puškomitraljez.

Pričaju drugovi često o njihovoj hrabrosti. Kažu, kao da su rođeni sa puškomitraljezom. Gde su oni, tu neprijatelj uvek odstupa. Zbog hrabrosti i njihove sigurnosti često ih šalju na najteže položaje. A oni nikad ne iznevere. Često borci govore: "Ide im borba kao od ruke." Oni ozbiljni. U maršu i borbi su uvek jedno uz drugo, inače, van borbe, ona je sa drugaricama, a on sa drugovima. Delikatni. Pa ipak, prošuška se ponekad da se njih dvoje gledaju, ali samo kad oni ne čuju. A i bilo je tako. Gledali su se, a da nikad jedno drugom ni reč nisu kazali o tome. A znali su oboje. Velike, istinske ljubavi obično i ne traže mnogo reči. Ponašanje, pogled koji iskri, otkucaji srca koji uzburkaju grudi više i ubedljivije govore od mnogih reči koje se izgovore. Dana je uz to veoma stidljiva i ponosita. Kad bi znala da je ma ko prodro u njeno srce, da je ma ko tamo zavirio i video u njemu lepog Crnogorca — ona bi umrla od stida. Čak ni on to ne sme da zna. Ni jednim gestom ne sme da mu se otkrije. Ratuje se. Gine se. Nije vreme tome. Od njih se traži ozbiljnost, disciplina, odricanje. A i Crnogorac bi se pre ubio nego da doživi partijski sastanak i kritiku kako ljubuje preko puškomitraljeza. Taman! Guši on tu istinu i pred samim sobom. Nosi duboko u sebi lik ove gorde i čestite devojke, koja ga u stopu prati izlažući se stalnoj zajedničkoj smrti. Posle rata! Eh, posle rata! Ženićemo se. Borci su govorili: "Ako se rat završi u ponedeljak, već ću se u utorak oženiti. A uzimaćemo samo komesare za kumove, pa neka nas onda kritikuju ako mogu".

Atmosfera je napeta. Sprema se veliki okršaj. Peta ofanziva uzela maha. Padaju drugovi kao snoplje. Neprijatelj dovukao veliku snagu,

a uporan i naoružan do zuba. Ne odstupa lako. Rešio da nas uništi. Komesar saziva sastanak. Objašnjava situaciju i predočava snažne napade: "Moramo biti spremni, moramo izdržati, moramo se pokazati, moramo!" Tišina. Svi slušaju reči čoveka koji nosi veliku odgovornost, jer naredba koju je maločas dobio glasi: "Položaj se ne sme napustiti po cenu glave". Ide komesar od druga do druga i svakome daje poneki savet, kaže poneku reč. Prolazi pored Dane i Crnogorca. Oni čiste i glačaju puškomitraljez. Njima u prolazu samo kratko reče: "Dobro je!" Tako, sve do poslednjeg borca. Smotru završi rečima: "Sad se malo odmorite i okrepite, a u sumrak krećemo". Neprijatelj nije daleko. Golim okom ih vidimo, samo je teško doći do njih. Nepristupačan je teren. Moramo puzati prema njima strmom vododerinom. Nigde travke da se čovek uhvati i zadrži. Naprave borci korak-dva pa se survaju natrag i po pet koraka. Hvatamo se jedan za drugoga. Pomažemo se i puškama, oslanjajući se kundakom o nesigurno tle. Crnogorcu na ramenu težak puškomitraljez. Drži ga čvrsto rukama kao kleštima, da ga ne ispusti kada klizne natrag. Ne da mu ni da mrdne. Za njim Dana sa redenicima. Pritisli je. Teški su. I ona se ne da. Uspravna i malo zadihana grabi ispred drugova. Najzad se jedinica zaustavlja i zauzima položaje. Pred zoru otpočeše čarke. Prvo se javiše Nemci. Malo pripucaše, pa stadoše. Ispituju teren. Partizani ćute. Malo potraja, pa se opet Nemci javiše. Puste rafal dva pa stanu. Niko im ne odgovara. Nastavljaju da se privlače. Sve su bliže i bliže. Već ih partizani čuju. Čuju im korake. Čuju razgovor koji se gubi kroz šumu i umire negde u brdima. Kad se Nemci već sasvim približiše, pade naša komanda: "Pali"! Zagrme šuma. Zemlja se zatrese od eksplozija koje kao uragan nadiru sa obe strane. Mitraljezi ne prestaju. Malo nas potisnuše. Onda opet žestoka borba, pa mi njih vratismo. Sad zatišje, pa opet isto. Tako dugo. Borba za borbom se smenjuje. A onda naša oštra naredba za napad. Čuje se: "Puškomitraljez napred"! Crnogorac ubrzano, a skoro potrbuške, istrča na jedno uzvišenje. Uz njega odmah i Dana. Natovarena municijom, ali ni stopu ne zaostaje. Prilegoše i skoro prilepljeni za zemlju otpočeše da kose. Dana dodaje municiju i jedva uspeva da stigne hitrog puškomitraljesca. Nemci uporni. Vidimo da padaju, da ih odnose, ali ne odstupaju ni stopu natrag. Najzad popustiše. Mi se

malo osnažismo i oslobodismo. Ne vidimo ih više. Da bi se bolje namestio, Crnogorac se malo podiže i taman koleno osloni kad se začu rafal sa suprotne strane. Samo jedan i stade. Crnogorac klonu i kao da se osloni na puškomitraljez, malo se prema njemu povi, a onda sruči glavom u Danino krilo. Lepo lice i rasturenu kosu obli krv. Dana zbunjeno i bez reči upre pogled prema drugovima kao da traži od njih nešto. Ožiljak među veđama se produbi, a oči neprirodno raširiše kao da ne veruju u ono što vide. Preblede. Ponovo uroni licem u krilo, kao da hoće još jednom da vidi i da se uveri u nesreću koja je snašla. Diže još jednom pogled kao da ispituje sve prisutne šta kažu i da li je ovo istina. Vidi da svi ćute. Sruči se i obrgli krvavu glavu, pritište je na grudi i kriknu: "Drugovi, pa ja sam ga volela! Drugovi!" Poče da ljubi krvavo čelo, pa mokru krvavu kosu. Drži mrtvu glavu, a i sama krvava po licu, gleda čas u nju, čas u drugove, kao da traži pomoć, kao da moli. Zaboravila je u tren na stid, na partiju, na kritiku, na komesara i stalno izgovara jedno te isto: "Da, drugovi, ja sam ga volela!" Kao da je to što ga je volela nepremostiva barijera za smrt koja joj je ugrabila voljenog čoveka.

Odmah smo je premestili u bolnicu da neguje ranjenike. Tu je ipak lakše. Pozadina je. A niko nije umeo ranjenike tako nežno i pažljivo da dvori kao ona. Samo joj nikad niko više nije video ni naznačen osmeh. Naprotiv, ožiljak među obrvama se pojačao, produbio, što joj je davalo izraz trajnog bola koji utehe nema.

Ubrzo posle rata — umrla je.

GLEDAO SAM JE DURBINOM

Radivoje je postao komandir čete. Pohvaljen je zbog borbe koju je vodio kod Sokolca i dobio je durbin. Tog dana od neprijatelja je zaplenjeno mnogo raznovrsnog materijala, dosta municije i jedan durbin u lepoj kožnoj futroli, sa kaišem koji se prebaci preko ramena. Mašinku i bombe je zaslužio kad je vodio borbe prsa u prsa, kada je sa ranjenom i krvavom rukom nastavio borbu sve dok neprijatelj nije potisnut. Tek posle toga prihvatio je lekarsku pomoć i bio previjen. Voleo je on svoj šmajser, teško zaslužen. Čistio ga je, negovao. Voleo je i "kruške" oko pojasa. Često su bile presudne u bitkama, a čuvaju se samo za najteže i najodsudnije trenutke. Ali durbin! Prvi put ga ima u rukama. Briše ga, čisti, pažljivo nosi i još pažljivije rukuje njim. Skoro ga miluje kad ga u ruke uzme. Daje ga i drugovima da gledaju, a oni se tada dive glasno: "Auh, eno intendantura, kao da je ovde uz nas! Eno i Kremičke sa njenim sanitetom! Skidaju sanduke sa konja, a evo konji kao da su nam u krilu, samo što nas ne izgaze". Uz to viču: "Kremička, čuvaj se!" I tako, priča za pričom o ovoj moćnoj spravi koja približi ljude i predmete, pa ti se čini sad ćeš ih sve rukom dohvatiti.

Radivoje je mlad. Sad mu je tek devetnaesta godina. Za devojke je ipak ponešto znao. U selu je ostavio lepu crnku, ćerku njegovog komšije. Samo ih je jedna kuća razdvajala. Igrali su već i u kolu. Pomalo bi joj tada stezao ruku dok igra, a vatra nekakva bi ga zagrevala i silazila u noge sve do stopala. Noge bi tada ludo poletele. Žao bi mu bilo kad se kolo završi, a on pusti devojačku ruku. Došao rat i prekinuo mladalačko buđenje. Radivoje ima danas drugo kolo — svoju četuu, i druguu muziku — rafale i eksplozije praćene borbom.

Opet je Radivoje ranjen. Sad je rana teža. Mora da ostane u bolnici. Svakom junaku pada veoma teško ležanje u bolnici, pa makar bio i sa dvadeset rana. Vole oni doktore i drugarice koje ih neguju, ali teško im pada ležanje dok drugovi jurišaju u prvim redovima. U bolnici mogu samo da pričaju o tim jurišima u kojima su i oni najčešće bili prvi.

Doktorka mu je mlada i nežna drugarica. Osećajna. Dok previja ranjenike i sama preživljavala njihove muke i bolove. Vidno je izdaje lice koje za to vreme pati. Ona nikad ne završi previjanje, a da ne

kaže koju lepu reč ranjeniku i da ga ne pomiluje. Svi smo je voleli i radovali joj se kad dođe.

Radivoju su pošle rane nabolje. Ne treba više da se previja svakodnevno. Doktorka ga sad preskoči, pa previja druge do njega i uvek ih na kraju pomiluje. Njemu poče da pada teško što njega preskače. Zna da su mu rane dobre i da tako treba da bude. Ali ipak! Ne zna ni sam zašto, ali oseća da mu nešto smeta kad ga ona zaobiđe. Dok ona radi, Radivoje gleda, gleda. Učini mu se i lepa, a njen glas mio. Oseti tako da ga taj glas greje i u grudima postaje toplije. Pogled mu se zadržava čas na kosi koja joj se rasipa po licu kad se sagne, čas na nežnim rukama u kojima instrumenti zveckaju. A kad te ruke na kraju pomiluju ranjenika, u njemu se razlije revolt i nervoza. Zašto mora baš i da ih pomiluje?! Kad se probudi samo misli na previjanje i jedva čeka da doktorka dođe. Tada opet počne da prati svaki njen pokret i uvek iznalazi nešto novo što bi zagrevalo njegovu maštu. Ni sam nije primetio da se malo odvojio od svoje čete, pa da sve više misli o doktorki, a sve manje o drugovima. Rana je sasvim dobro. Doktorka saopštava da nas, nekoliko drugova, vraća u jedinicu. Raduju se oni povratku svojim drugovima. Raduje se i Radivoje, ali oseća da u bolnici ostavlja jedan deo sebe. Teško mu je isto onako kao kad je ostavljao svoju četu.

Četa oduševljeno dočekuje svog komandira. Svi su radosni. Osećaju se sigurnijim kad je on sa njima. Naročito kad su u borbama u jurišima. Sve je lakše sa njim. Na njemu kaiši i durbin. Sad ga često uperi prema bolnici. Čim je bolnica na vidiku, a četa stane da predahne, durbin napušta futrolu i u rukama junaka traži prostor u kojem će možda naći onu koju je poneo u mislima, u srcu.

Rat je završio. Radivoje izrastao u visokog vojnog rukovodioca. Oženio se, ima i decu. Bele vlasi već zašarale smeđu bujnu kosu. U časovima odmora često se sa drugovima prepričavaju događaji iz borbe. Izuzetni su to bili časovi i momenti. Izuzetni dani, sa izuzetnim događajima, pa im se zato ratnici vraćaju i ne mogu pobeći od njih. Jednom se tako povede i razgovor o ratnim ljubavima. Pričaju ratnici. Svako ima svoju priču. I Radivoje ima svoju:

— "E, ja se zatreskah u doktorku. Ni manje, ni više nego u doktorku, drugovi moji! Sve se svodilo na oči, na gledanje. Gde bi drugo i smeo pomisliti?! Jedva čekam da dođe i da nas previja. A

kad sam izašao iz bolnice, nastale muke velike, spašavao me durbin. Sećam se, tako, ja se zakamufliram u žbun da me niko ne vidi, a pogotovo ona, pa je durbinom privučem. Jadnik, tada sav srećan osećam kao da je tu pored mene. Gledam je jednom, a ona na konju. Kose joj lepršaju, a ona jaše čvrsto, pravo kao džokej. Skoči sa konja, pa odmah na posao. Previja, previja. Pa, lepo, neka ih previja! Ali kad pomiluje ranjenika to mi zasmeta, hoću da crknem. A ona uvek ista. Ne haje za moju pobunu skrivenu u žbunu, za mene sa durbinom na nosu. I tako, boga mi drugovi moji, do kraja rata. Žbun, durbin i ljubav. Eh, kako je lepa mladost!" — završi junačina svoju priču.

KAD SE BUDEM ŽENIO

Kažu mi, određen si da ideš na politički kurs. Naredba je naredba. Pogotovo u ratu o naredbi se ne diskutuje. Spremaj se, i polazi! Nema druge. Vojnik si. Objašnjenja se nastavljaju: "Kursisti će se sakupiti u Radaslijama kod Glamoča". Pristižemo. Dolaze izabrani drugovi iz raznih jedinica. Posle kursa biće raspoređeni po jedinicama na političke dužnosti.

Malo mesto Radaslija prihvatilo trideset vrsnih momaka. Uglavnom dotle se nismo poznavali. Međutim, u partizanima se prijateljstvo brzo kovalo, pa smo već prvoga dana bili svi bliski kao da se odavno znamo. Iščekujemo samo još druga koji će kurs voditi. Umesto druga, predveče, dođe jedna drugarica. Ozbiljna. Malo govori. Pozdravi se sa svima nama ponaosob, a dok nam drži ruku gleda nas pravo u oči, kao da nešto u njima traži. Pošto i poslednjeg pozdravi reče kratko: "Ja sam Slavka". I ništa više. Posmatra nas i dalje. Lagano prelazi pogledom preko naših likova. Negde pređe brže, a negde se malo zaustavi. I dok gleda, pogotovu kad se zaustavi pogledom na nekome, suzi prostor između trepavica, kao da je baš kod tog druga nešto otkrila samo njoj važno i značajno. Gledamo i mi nju. Ima sivo odelo. Sva je nekako siva. Smeđuška, a kose niti su plave, niti sede, već nekako sive. Nikad takve kose nisam videla. A oči isto plavo-sive.

Večerasmo, a ona odmah zakazuje sastanak. Kratko reče: "Posle večere otpočecemo sa radom". I evo nas u jednoj većoj prostoriji dosta lepe i prostrane zidane kuće. Govori nam prvo o programu, zadacima, o disciplini, o radu i ozbiljnosti obaveza kojih smo se primili. "Vi ćete stvarati nove kadrove. Za to morate biti dobro spremni i potkovani znanjem. Pored junaštva i odanosti pokretu i partiji, postoji i teorijsko znanje. Bez takvog znanja politički rukovodilac nije kompletan... — i sve tako redom, a kad izgovori "s" meša ga sa "š" pa nikad ne znaš da li je "s" ili "š". Odmah mi se to kod nje dopalo. A i drugovi primetili, pa kad nam Slavka prilazi oni šapuću tiho, da ona ne čuje: "Evo je Šlavka, dolazi", i nastane prigušen smeh.

Časovi se drže svakodnevno i pre i posle podne. Ređaju se pred nama: Marks, Engels, Lenjin, robovlasništvo i tako sve do kapitalizma, do fašizma i do naše borbe. O Bože. Šta sve ta žena ne

zna! Zaključujemo da je vrlo pametna. Saznajemo da je pravnik. I sve joj je lepo, samo se nikad ne nasmeje. Uvek je ozbiljna, zamišljena, brižna. Pa ipak nije oštra. Ima plavosive velike bademaste oči, tako tople i mile, da joj osmejak nije preko potreban. Dok te gleda osetiš da ti je bliska, a i da si ti njoj blizak. Zavolesmo je. Nisu nam časovi teški, mada se mnogo radi. Mnogo je novih pojmova, novih dotle nepoznatih izraza. Pa ipak brzo i lako shvatamo. Ima naša profesorka nešto izuzetno u izlaganju materijala, pa nam sve prija kad je samo jednom čujemo. Dok govori sve nas prati i stalno prelazi sa lica na lice, kao da ispituje jesmo li je shvatili. Ume ona u pravi čas i da ponovi kazivanje. Oseti ona uvek koliko smo usvojili ono što nam govori. A želi i trudi se da nam ništa ne umakne, da nam svaku prazninu u znanju popuni. U rukama joj je stalno notes sa crnim koricama. Ne preveliki, a sitnim slovima ispisan. Ne ispušta ga iz ruke i stalno nešto beleži, beleži. U prvo vreme tome nismo pridavali veliku važnost, ali kasnije počesmo taj notes da respektujemo. Saznao je neko od naših kursista da u njemu beleži sve o nama. I to ne samo kako savladavamo teoriju, nego i kakvo je naše druženje, naše ponašanje, a naravno i uspeh. Taj će notes i sadržaj u njemu opredeliti naša dalja putovanja i odrediti naš novi raspored po jedinicama.

Počinem sve više da zapažam njeno "s" i "š", pa njenu sivu kosu u krupnim loknama koje padaju po vratu i miluju njegovu belinu, pa oči... Uskoro zapažam i njen duboki, kao somot meki glas dok peva sa nama. Sve zapažam na njoj i oko nje, i sve mi se lepi za dušu, za srce. Interesantno je, kako me taj glas uvek pomalo rastuži ili bolje rečeno razneži, ali ne onom poznatom tugom za nečim, već kao da sa tom tugom toplo ponirem negde u dubine. Trudim se da sve upamtim, sve što priča ova neobična žena, samo da se pred njom ne obrukam. Dok je slušam i gledam stalno mi se vraća misao: "Zašto se nikad ne nasmeje?" Onda zaključim, možda i ne bi bila ono što jeste samo da je malo drukčija.

Završismo kurs. Rastajemo se. Meni je "notes" odredio da idem u Krajišku jedinicu. Pozdravljamo se. Neki su već sinoć otišli. To su oni koji su raspoređeni po najbližim jedinicama. Moj put je duži. Saznajem da u mom pravcu ide i Slavka. Obradovah se, mada

nikome o tome ne govorim. Ne bi bio greh i glasno to da kažem, ali nešto me goni da to zatajim.

Pred podne polazimo i nas dvoje. Lep sunčan dan. Idemo kroz gustu, veliku šumu. Miriše svežina i opija. Prijatno je ići sa ovom ženom stazama koje je priroda lepotom bogato darovala. Ponekad idemo dugo ćuteći, a ponekad razgovaramo. Ona priča uvek isto: "Marks, Engels...", a ja bih hteo i želeo nešto drugo. Skoro da mi je i prijatnije ćutanje praćeno krckanjem grančica i šuštanjem suvog lišća pod nogama. Bliži sam tada njoj nego Marksu, i bliži samom sebi. Želeo bih ako pričamo, da pričamo o nečem drugom. Da pričamo o sunčanom danu, o mirisu i lepoti šume kroz koju prolazimo. Želeo bih da zapevamo, da me miluje njen duboki baršunasti glas, da nam se glasovi izmešaju i zagrle. Silazimo i dalje, ali sad niz kamenu liticu. Slavka se spotače i pade. Pritrčim i uhvatim je za ruku i rame, da pomognem. Ona se u tren diže, i kao srna nastavi put. Bi mi žao što se izmače tako brzo iz mojih ruku. Malo tužan idem i dalje za njom i mislim: "Kad se budem ženio, ženiću se samo onom devojkom koja bude slična ovoj ženi". Idem, idem i ponavljam to u sebi kao da dajem nekakav zavet.

Rat se završio. Brzo sam se oženio. Žena mi je Ličanka. Uvek ozbiljna, a istovremeno mnogo mila. Retko se smeje. Nikad glasno da se čuje i ako joj se iskrade osmejak, on je nekako tih i samo naznačen krajem usana. Oči krupne, nisu sive ali su tamno-plave. Kad govori zapliće "s" i "š". Jedino nema krupne sive lokne koje padaju po vratu, niti baršunast duboki glas kad peva. Pa ipak, zavet sam ispunio. Bio je jači od mene.

BOŽA

Došao je u partizane kao vižljiv momčić. Ni dečko, ni momak. Boga mi, već za godinu dana razvi se u lepog mladića. Brčići mu ispod nosa zacrnili, a glas postao krupan, muški. Vredan, hitar kao munja. Svud se nađe da pomogne, svud stigne i sve mu ide od ruke. Pa čak ako dođemo u neko selo ili ma kakvo naselje i tamo stigne da se upozna sa ljudima, da stvori prijateljstvo, da pomogne oko sena, stoke, pa čak da se nađe i za plugom. A sve to čini lako i sa ljubavlju. Ljudi ga svud zavole i prihvate, pa ga i seoske cure već pogledaju. Na njemu lepo, uvek utegnuto vojničko odelo. Umeo je da se snađe u svemu, pa i bolji komad odela da pribavi, a voleo je i da se kicoši. Partizansku kapu nakrivi na jednu stranu, pa samo što mu ne padne. Čini mi se, da je još samo jedan milimetar nakrivi izgubila bi ravnotežu i sletela sa glave. O pojasu mu revolver i jedna bomba. Na ramenu laka puška — talijanka, a sve sija uglačano i očišćeno. Kako bi devojačko oko moglo, a da se ne zaustavi i ne primeti ovako nalickanog lepotana! Još uz to ovakvog oružjem okićenog junaka!

Vraćam se iz štaba. Prolazim pored tek pokošenog i uplašćenog sena. Ne vidim nikoga, a čujem razgovor. Pritajih se. Ne znam ko je. Vojnik mora da bude oprezan. Plastovi su i našoj, a i drugim vojskama često bili dobra skloništa. Tako je poginuo i Budo Tomović. Zaseda bila skrivena u plastu, a on prolazio baš tu pored njega i iz takve zasede poginuo. Prilazim i dalje, ali veoma oprezno. Začuh ljudski razgovor. Mešaju se muški i ženski glasovi. Malo dalje ovce pasu. Čobani — pomislim. U istom momentu prepoznam Božin glas. Šta će on ovde? Bolnica je daleko bar pola sata. Još bolje se pritajim. A Boža se raspričao. Ne staje. Ženski glas se samo povremeno pomalo iskrade. Najčešće kratko, sa onim: "Auh! Ih! Ah!" Slušam dalje kako Boža priča:

— "Neprijatelj samo kad čuje moje ime nada se u bekstvo. Ja ih tada kosim kao zečeve. Šta sam ih sve pobio!"

— "Uh!" — ote se devojci.

— "Ma nije to ništa! Kad skočim na bunker, pa počnem odozgo da bacam bombe kao kruške! Svaka leti pravo u otvor, i samo zaprašti i sevne. Niko živ ne izađe, osim dima koji kulja i sve u crno zavija".

— "Uh!", ponovi devojka. A sirota ne zna da Boža dotle ni jednu jedinu bombu nije razvio, niti je bunkeru prišao, osim kada je već

osvojen. Nije ni bio bombaš. Stalno je u sanitetu. Oprema nam konje, tovari sanduke sa sanitetskim materijalom. Niko to nije umeo tako brzo i spretno da uradi kao Boža. Zlata nam je baš tu vredeo. Samo ratnik može da zna koliko znači spretnost takvog borca u momentu naglog juriša, kad treba hitro ispred neprijatelja izvući ranjenike i materijal neophodan bolnici. Bilo je trenutaka kada je više vredeo sanduk sa zavojima nego neki bunker koji se isprečio na putu. Boža nam je tada više vredeo nego da je u akciji skočio na takvo utvrđenje. Često se u svom poslu izlagao pogibiji, koja nije manja od one kojoj se izlaže bombaš. A tek kako je samo umeo brzo i lepo nosila da napravi! Ali sve se to devojci ne priča. Taman posla! Sanduci, zavoji, nosila, tovarenje konja! Junak pred devojkom mora da bude na bunkeru, u jurišu, da kosi neprijatelja, da ga nada u bekstvo. Zna Boža kako treba sa devojkom. I zato momče nastavlja:

— "A tenkovi! Kad sednem u njega i pojurim, čitav bataljon Nemaca rasturim kao vrapce. Tako ja jednom uletim velikim tenkom pravo među njih. Već sam lancima mnoge izgazio i sve ih slepio sa zemljom, a one ostale mitraljezom iz tenka: "Tam, tam, tam!" Svi mrtvi svi do jednog. Niko više ni da mrdne.

"Auh!" izlete opet začuđenoj i zadivljenoj devojci, a sirota nema pojma da mi partizani nemamo ni topova, ponekad imamo samo po nekoliko metaka, a kamoli tenkove. Ali Boža tako ubedljivo priča da ja još uvek šćućurena uz plast mal'te ne začuh grmljavinu izmišljenih tenkova i miris popaljenih bunkera. Sluša devojka udvarača junaka. Ko ga takvog u srcu ne bi poneo!?

Žao mi je da me Boža primeti. Žao mi je, jer bi se stideo. U zemlju bi propao zbog pregoleme mašte. A poštovao me je i voleo mnogo. Znao je da sam ga onako tananog i slabog već prvog dana prihvatila i negovala kao sina. Čak mi je posle rata posvetio svoju prvu napisanu knjigu sa utisnutim "Vaš sin Boža". Razgovor se nastavlja i dalje, ali uze drugi tok:

— Pusti mi ruku, cvrkuće ženski glas.

— Neću!

— Pusti kad ti kažem.

— Neću! I cmoknu glasan poljubac.

Devojka skoči i otrča ovcama. Vidim je. Vižljava. Mlada. Nema joj šesnaest godina. Nosi pletivo i torbičicu. Zabola glavu među ruke i

brzo iglama premeće, a ne verujem da stiže njima petlje da hvata. Boža joj doviknu iz daleka: "Doći ću i sutra!", pa se uputi trčeći prema bolnici. Još uvek skrivena gledam za njim. Trči poskakujući. Zemlja ga ne drži. Polako uputim se i ja za njim. Stižem u sumrak. Pred kazanom red. I Boža u redu. Veseo. Raspričao se i zadirkuje drugove oko sebe. Nagne se na uvo i šapuće im nešto, pa se delija isprsi verujući valjda i sam u bunkere i tenkove, u pokošene i pogožene Nemce, u devojče koje je ostalo zbunjeno da sanja o junaku i veruje u njegove priče.

Rat se završio. Boža postao oficir. Izuzetno pametan i sposoban. Oženio se. Često me posećuje. Jednom, dok smo drugarski iskreno ćaskali, setih se plasta sena. Počnem lagano da mu pričam, a sećam se svakog detalja, svake reči. Ne kažem mu još uvek da sam bila iza plasta sena. Iako je već zreo čovek, pocrvene i zasmeha se. "Tačno! Otkud sve to znaš? Teško meni, ali sam se obrukao. Da sam te onda ugledao oduzeo bih se." "Zato ti se nisam ni javila. Znala sam kako bi ti bilo. Znala sam još tada da si me izuzetno poštovao i voleo."

— "E, pa doktore i majko moja, sad ću ti baš sve reći. Prvo o toj curi. Sve dok je bolnica bila tamo, iskradao sam se i trčao da "prebrojavam" ovce. Pa čak jednom i posle rata put me nanese tamo. Nađem je. Udala se i već imala sinčića. Prepoznala me je. Znam da me je prepoznala, mada je uporno tvrdila da se ne seća ničeg. Dok je govorila, crvenela je i bežala očima da pobegne od istine. Ma, bilo je toga! Bilo je još mnogo puta pored mnogih plastova, samo što me ti uvek nisi špijala i prisluškivala. Samo, kunem ti se kao svojoj majci, nikad im veliku štetu nisam pravio. Uhvatim ih za ruku, cmoknem — pa bež! Gde bih i smeo više? Da je komesar i toliko znao, teško bi mi bilo! Ovako, sa doktorom prošlo se dobro".

Tako mi završi priču ovaj neustrašivi junak sa bunkera koji su ostali za njim da se guše u gustom dimu i tenkova koji jure preko neprijatelja i kose ih kao vrapce.

KRIVO SE ZAKLEH

Već iz daleka, kad ugledamo naselje u kojem ćemo konačiti, radujemo se. Prihvate nas krovovi kuća, pojate, senice. Tada se divno odmorimo. Ne kisnemo, rosa nas ne vlaži, magla ne upija u kosti. Divota! Teški su i nemili ratni darovi koji nas najčešće prate, kad umor savlada, a san pritisne, pa se na kamenu ili vlažnoj zemlji prihvati postelja. Samo onaj ko nije imao krov nad glavom može da ceni i shvati kolika je blagodet toplog doma. Pa iako još pod tim krovom čekaju raširene, tople ruke domaćina, sve tada postane lepo. Zaborave se bar za kratko nevolje koje prate ratnika.

Doktor Duško mi je jedan od najmilijih drugova. Sa Borom se mnogo družio i voleo ga, pa je i mene prihvatio kao rođeni brat. Govorio je: "Nemam sestru, a uvek sam je želeo. Našao sam je u tebi". Bio mi je iskren i verovao u moje prijateljstvo prema njemu. Zato sam često ponešto više znala o njemu nego drugi. Bio je simpatičan, razgovoran i privlačan čovek. Prešao je četrdesetu i približio se pedesetoj, no to ništa nije smetalo ženama da ga brzo zapaze. Zapažao je i on njih.

Raspored lekara je bio takav da sam nekako skoro čitavog rata bila sa njim. Ili sam mu bila zamenik ili pomoćnik, pa i upravnik bolnice pod njegovom komandom. Veoma smo se slagali u radu, a i kao ljudi. Normalno, da sam u takvoj situaciji mogla najviše o njemu da znam. A naročito smo se približili kad je dobio tifus. Bio je težak bolesnik. Kao komplikaciju dobio je i zapaljenje pluća. Zaista, imala sam tešku borbu da ga pod nemogućim okolnostima iščupam, da stane na noge. Cenio je on to i govorio: "Jedan mi je život darovala majka, a ovaj drugi dobio sam na dar od tebe".

Ponekad mi dopre do ušiju da Duško mnogo pazi usamljene učiteljice i popadije, koje zateknemo u selima. Šuška se, a ja ne verujem. Znam, on je prijatan, veseo, srdačan, pristupačan. A zar to mora biti odmah greh? Ne, to nije istina! Ima ženu i već veliku ćerku u Srbiji. Voli ih i često, vrlo često, sa ljubavlju priča o njima. Ne, ne dam ja mog druga. Ne prihvatom šuškanja i priče. Niko ništa stvarno i ne zna ali se zucka. Doduše, najčešće su nam glavni sanitetski centri u školama ili crkvenoj kući, ako je ima. To mi se činilo sasvim normalnim. Obično su to i najudobnije zgrade u selu, najprostranije, pa logično i najbolje odgovaraju za smeštaj ambulante i previjališta.

Nalazimo se u Bosni. Smešteni smo u školi. Simpatična i mila učiteljica širom raširila srdačne i gostoprimne ruke. Trči po ceo dan. Pomaže oko kazana, pere zavoje sa bolničarkama, pa i nama lekarima se nađe pri ruci. Ostadosmo u mestu desetak dana. Učiteljica naš čovek. Muža su joj odveli u prvom naletu i streljali odmah, četrdeset i prve. Nisu bili ni godinu dana zajedno. Nisu stigli ni porodicu da steknu. Učiteljica je nastavila da radi sa ženama, a govorila je da žali što nema bar jedno dete od voljenog čoveka. Znala je tada da se rastuži, pa i da zasuzi. A Duško, plemenit i human čovek, zagrlji je i teši. Tu pred svima nama. Pa, šta tu može biti grešno?!

Osovala se OZNA, kako sam ja govorila "naša policija" kad bi me neko pitao šta znači ta skraćunica. Bilo mi je dugačko da objašnjavam. Ljudi su shvatali. A OZNA brzo nauči svoj posao. Sve znaju, svud zavire, a da ih i ne osetiš. Saznali i za gostoprimstvo dobre učiteljice. Nemaju oni ništa protiv toga. Neka su žene ljubazne i dobre, ali njima smeta Duško. I ono što nisam primetila ja, saznali su oni. Sasvim je normalno da se o svemu obaveštava komesar, pa je obavešten i o tome.

Pozvaše Duška u Štab. Ništa neobično. Često ga pozivaju da primi novu naredbu, da referiše, da dobije obaveštenje o pokretu i slično. Neobično je to što ga dugo nema, pa nam čak ni na konak ne dođe. Mislim, sigurno se opet nešto krupno sprema. Nova ofanziva! Biće novih napora i nevolja. Šta se može? Rat je takav. Splet ljudskih stradanja.

Tek sam svoje poslove završila u bolnici, kad evo ga kurir iz Štaba korpusa: "Doktorica, komesar zove hitno da dođeš". Opet mi kroz glavu prolaze velike akcije, pokreti, nosila, ranjenici... Zašto bi me drugo zvali? Žurno se opremim i pojašem konja. Moj konj mlad, hitar, prava vidra. Samo ga malo sa boka mamuzom dodirnem, a on kao strela poleti. Ja se tada savijem, priljubim uz grivu, čvrsto stegnem uzde i uživam u vetru koji me miluje. Prvo letimo preko ravnih polja, pa pored gustih šumaraka, koji se ukazuju levo od nas. Dalje se šumarci nastavljaju u divnu stoletnu šumu. Moj konj bez komande pređe u galop, pa se utiša. Valjda se zamorio. Već smo i blizu sela u kojem je smešten Štab. Tišina. Nigde žive duše. Samo topot kopita remeti ovaj lepotom ovenčani mir. Iznenada iz gustog zelenila proviri

Duško. Skriven, samo glavu proturio iz zelenila. Mahnu mi rukom da skrene pažnju na sebe i brzo, više šapatom nego glasom, dobaci mi: "Druže, spasavaj kako znaš"! I nestade. Imamo mi žene neko čudno čulo koje je mnogo osjetljivije nego kod muškaraca. Valjda nam ga je priroda usadila zajedno sa materinstvom. U tren sve shvatih. Učiteljica, udovica! E, moj Duško, znači bilo je tu nečeg, čim je došlo gore do komesara. Popustih i ja sa ubeđenjem o čistoti moga Duška. Pomuti me sumnja. A onda, u momentu javi se u meni nekakav otpor. Javi se želja da branim, da ne dam ovog dobrog čoveka.

Stižem u Štab. Komesar me ljubazno dočeka, kako to već ide. Na licu mu bezazlen izraz kao u jagnjeta. Reklo bi se, samo sunce sija i nigde oblaka. Sedosmo za dugačak sto, smešten u predvorju lepe oveće kuće. Sa nama je još nekoliko drugova. Porazgovarasm kratko, a onda se komesar diže i pređe u omanju odaju odmah do ove. Tamo je njegova soba za rad, sa jednim malim stolom i papirima na njemu. Pozva i mene. Zatvori vrata i opet ljubazno, komesarski ljubazno, ponudi da sednem. Bezazleno i milo, kao da me na gozbu priprema, a onda se, odjednom, smrče i uozbilji. Celo mu lice dobi sasvim novi izraz. Svečan, strogo ozbiljan, otpoče: "Doktore, ti znaš koliko te cenim, poštujem i koliko verujem tvojoj reči. Pozvao sam te da nam kao dobar komunista pomogneš oko prljavih rabota koje je počinio Duško. Ti znaš stav i liniju naše partije. Mi je moramo čuvati, jer samo besprekorna čistota može nas održati kod naroda koji nam bezmerno veruje". Lepo govori komesar. Visoko obrazovan čovek, a rečit, pa mi svaka njegova reč za srce prijanja. Ja ga gledam, mučim se. Nije mi lako, ali već u sebi sastavljam odgovor. On nastavlja: "Sve znamo. Obavešteni smo". OZNA, mislim, ali i dalje mirno slušam. "Ti si stalno sa Duškom. Ozbiljna si žena i pametna. Mora da si primetila...", nastavlja komesar dugu priču i nikako da stane. Vidim, zaista mnogo zna. Zna mnogo više od mene, a štregnu me kad izgovori "Izneverio je moral partije, izneverio moral naše partizanske vojske i mora biti kažnjen!" Steže me u srcu, a grudi zastale, utišale se i ne dišu. Lepo hoću da se ugušim. Komesar opet: "On tvrdi da sve to nije istina. Poziva se na tebe. Znam, ti si odana partiji, provereno odana, i reći ćeš nam istinu!" Zaćuta malo, a pogled mu se upi u moje lice, iščekujući iskrenost i istinu. On čeka odgovor, a ja zanemela. Da samo ne pomenu partiju,

odanost, iskrenost — bilo bi mi lakše. Prevariti komesara čoveka, radi spasa drugog čoveka, išlo bi nekako, ali partiju! U momentu nešto se u meni prelomi i ohrabri me da ne kažem istinu, da spasem, da pobeegnem zajedno sa Duškom od kazne. Stavim celu šaku na grudi, na srce, i dok gledam komesara u oči isto onako uporno kako on mene gleda, izgovorih laž: "To su klevete. Ja sam uz njega stalno. Lekar sam. Morala bih bar nešto primetiti. To nije istina! Tvrdim i duboko verujem u ono što govorim. A dok govorim, prisećam se da je Duško noću izlazio i tek se u zoru vraćao." Nasta tišina. Gledamo se i dalje uporno. Gledamo, a onda komesar prekinu: "Dobro doktore!" U uglu usana mu zaškri skriven, jedva primetan osmeh, koji on brzo savlada i ponovo se uozbilji i namršti. Jasno mi je bilo da mu nije promakla moja kriva zakletva. Jednom, posle rata, dok smo se vozili ka Avali na nekakav prijem i bili sami u kolima, pričali smo o tome. Rekao mi je: "Shvatio sam ja onda tvoje držanje. Čak mi je bilo lakše u tom momentu jer si mi ti pomogla, mnogo pomogla a da nisi ni znala. Vidiš, i ja sam mnogo voleo Duška i bio sa njim veliki i prisan drug. Samo nisam smeo da popustim i da ga samo zbog svoje slabosti prema njemu ne kaznim. Bio sam komesar i odgovoran za naš moral. Ovako, pomogla si mi, a možeš li mi reći bar sada istinu?" Pogledah ga pravo u oči, osmehnuh se skriveno kao on nekad i rekoh mu kratko: "Krivo se zakleh"! On me zagrl i bez reči nastavismo put.

UBIJ ME

Plavokosa, belolika i nežnog izgleda Dika zagledala se u mrkog brkajliju Vuleta. Pred sam rat su se uzeli. Bila je to velika ljubav. Kad joj je rekao i pozvao je da idu u šumu, gde će se formirati partizanske jedinice za otpor neprijatelju, Dika nije ni tren razmišljala. Kako bi se ona rastavila od Vuleta? U šumu — u šumu, u smrt — u smrt, samo da uvek budu zajedno.

Vule je odmah imao krupne vojničke zadatke, ali i Dika nije bila bez obaveza. Ona je intelektualka, a i političko znanje je imala pa je dobro došla za rad sa ženama, pogotovo onim sa sela koje su znale samo za surovu borbu, da iz golog kamena izvuku komad hleba. Dok drži sastanke sa ženama Dika uvek plete. Umela je ona od obične sirove vune da isplete divne čarape, rukavice, šal. Spremi to, pa kad Vule prođe tu negde blizu sa jedinicom, sačeka ga, pozdravi se, a ona mu tada obavije šal oko vrata da ga sačuva od snažnih i hladnih vetrova planine razljućene što joj remetimo mir. Drugi put mu daruje čarape, pa rukavice. Sve to samo da ga sačuva. I Vule ima svojih slabosti. Malo, malo pa sa jedinicom prođe kroz selo u kojem je Dika. Zadrže se koji momenat pa nastave dalje ratnim stazama. Njeno lice tada zasija od neskrivene sreće. A brkajlija sav oklopljen gustim crnim i ogromnim veđama koje štrče iznad očiju kao da su nakačene, i sa isto tako jakim brcima koji pokrivaju lice, ne može sasvim da sakrije sreću i radost zbog susreta sa voljenom ženom.

Partizani su kao nomadi. Uvek su u pokretu. Čas su ovde, čas onde, a sve uvek onako kako diktiraju događaji vezani za borbu, koja se vodi širom zemlje. Tako Vule četrdeset i druge prima nove obaveze, nove zadatke i ide na sasvim nov teren. U sastavu njegove jedinice je sada i Dika, pa se češće viđaju. Doduše, kratko, hodajući u maršu, ili na nekom predahu. Pa i to je dosta da se izmenjaju tople reči, i iskaže briga i ljubav. Tako zajednički gaze u četvrtu ofanzivu, pa u petu.

Neprijatelj nas potiskuje prema Sutjesci i ostavlja stešnjen prostor za vojsku opterećenu i teško pokretnom bolnicom, glomaznom intendanturom, velikim zbegom... Dika je već nekoliko nedelja u bolnici gde radi i brine oko ranjenika. Mnogo ih je, a njena ruka je izuzetno topla. I Vuleta prebaciše da vodi brigu o ishrani ovih mučenika. Težak zadatak. Pretežak. Zato je i određen takav čovek,

da u krajnjoj nemaštini stvori zalogaj za pregladnele bolnike i ranjenike. Borbe ne prestaju. Bitka za bitkom slile se u jednu opštu pogibiju. Nemci moćni. Oružje im moćno. A partizani gladni, bos, iznureni i još opterećeni velikim brojem ranjenika. Često neprijatelj prodre pa razbije borce u manje grupe. U jednoj takvoj borbi razdvojiše se i Dika i Vule. Iako su blizu ne znaju ništa jedan o drugome, a pogibija na sve strane. Neko od drugova reče Vuletu da mu je drugarica ranjena. Sa velikim naporom on pronađe deo razbijene bolnice i ranjenu Diku. Ispod kolena beli zavoj. Krvav. Oslanja se žena o tek okresani štap i kreće sa ranjenicima. Njegov pogled zape za zavoj, za krv. Steže mu se u grlu. Krupnim, muškim koracima stiže je i zagri. "Boli li te?" — upita je. Učini mu se jako bleđa. Ostao bi uz nju, da joj pomogne, a već ga zovu natrag. Poslali proleteru za bolnicu dvopek koji su tek zaplenili. Mora se brzo razdeliti, jer postoji opasnost novog prodora, pa da se dragoceni plen izgubi. A i ljudi su gladni. Redovnih obroka već danima nema, osim ako se hrana otme neprijatelju. Ne zna se koje je čija teritorija. Čas je u rukama partizana, a čas su Nemci na njoj. Zato se sve munjevitom brzinom radi. Zato i Vule mora hitno da ide i da ostavi onu kojoj bi želeo sada najviše da pomogne. Zagri još jednom ranjenu drugaricu, spusti još jače na oči krupne crne veđe — i ode.

Istog dana po podne Nemci napraviše pravi lom. Razbiše nam tek grupisanu bolnicu, a tuku po njoj svim mogućim oružjima. Nije im teško da u svakom naletu pogode sigurno cilj. Zgomilani smo, pa se skoro guramo. Svaki metak je siguran pogodak, a da ne govorim o bombama iz aviona, topovskim eksplozijama, bacačima... Grmi sa svih strana. Slili se gromovi u jednu stalnu, neprekidnu tutnjavu, koja lomi sve pred sobom.

Dika je potpuno odsečena i sa pet-šest ranjenika koje vodi grabi jednom kosom, kako bi zašla za brdo i uhvatila kakav takav zaklon. Ide oslanjajući se na štap, stalno hrabreći ranjene drugove oko sebe, kad joj odjednom eksplozija diže zemlju pod nogama. Oseti da tone u mračni krater. Dim se razbistri, a na zemlji leže nekoliko raskomadanih drugova. Delovi tela su im se razleteli po šumi. Nisu imali vremena ni da čuju eksploziju. Dvojica koji su bili malo dalje i skoro da zađu iza brda i uhvate zaklon ponovo su ranjeni. Potrbuške nastaviše da se vuku dalje i zađoše. Izgubiše se iz vida neprijatelju.

A Dika? O Bože! Jedna noga u gornjem delu i kuk sa iste strane zdrobljeni, desna ruka iznad lakta slomljena, lice svo u krvi pa se i ne vidi koliko rana još ima. Slučajnost, nagon, ljubav! — baš u tom momentu pojavi se Vule. "Dika"! — zavapi čovek iz sve snage. Ne zavapi, već zagrme kao da se planina ruši. Nemci već sasvim blizu. Glasovi im se čuju. Mašinkama brišu prostor ispred sebe i nadiru brzo, neodoljivo. Meci samo fijuču oko ovo dvoje nesrećnika. Izbezumljen, Vule obuhvati Diku da je ponese i izvuče gore, a ona se u njegovim rukama mlitavo previ. Prelomljena kičma ne izdrža težinu tela. Žena zavapi: "Pusti me da umrem! Pusti!". Vule ne sluša. Privio je uz grudi i krupnim koracima grabi napred. Kosina velika, a sitno kamenje pod nogama čini korake nestabilnim. Okliznu se i skotrlja nekoliko metara nazad. Diku ne ispušta iz ruku. I on je sav u krvi. Oseća kako ga obliva po rukama, pojasu i klizi dole do stopala. Još uvek topla krv njegove Dike! Nemci su već sasvim blizu. Viču, jurišaju, bacaju bombe. Sve gori. Vule sav u znoju i krvi ponovo pokušava nemoguće. Prikupi poslednju snagu i sa otežanim, opuštenim teretom u naručju pođe željenom zaklonu. Kako diže raskomadano ženu, iz kuka joj navre krv po njegovim rukama i prosu se na zemlju. Ona klonu. Oči joj pobegoše gore ka čelu i jedva čujno izgovori: "Ubij me! Ubij me, ako me voliš. Ubij, ako me..." Iako je njen glas tih, jedva čujan, njemu se učini da je tako jak da će bubne opne da mu popucaju. Pođe krvavom rukom prema čelu da ga pritisne, da ne prsne. Oseti slano na usnama. Krvava ruka raznela je krv po njegovom licu. Strese se u užasu. Pogled upro u nemoćnu ženu i u svoju nemoć. Malo dalje iza stabla vidi već i plavetnilo uniformi koje zauzimaju poslednji zaklon. Još samo koji korak pa su tu. Zarobiće ih. Začu još jednom tiho, kao iz dubine: "Ubij...!" On izvadi revolver. Otkoči ga. Ruka se zgrči, zastade. Pogled pobeže na drugu stranu. Meci poleteše jedan za drugim iz ruke voljenog čoveka. Laganim, umornim, slomljenim korakom pođe gore prema kosi. Nemci malo utišaše paljbu. Pripremaju se za juriš. On ide i dalje lagano, a ne ispušta revolver iz ruke. Zgrčili se prsti i ne slušaju više. Ne može da ih odlepi od gvožđa, kao da su i oni izgubili snagu pred učinjenim zlom.

Vule naiđe na ona dva druga iza kose. Oni pužu i pomažu se štapovima tek odlomljenih grana, kako bi избегli pogibiju. Priđe im.

Uhvati oboje oko pojasa i snažan čovek nastavi borbu da bar njih izvuče iz ovog paklenog obruča.

Peta ofanziva je prošla. Sve se smirilo. Već nedeljama se odmaramo na slobodnoj teritoriji. Vule ozbiljno, smireno i tiho obavlja sve poslove. Čudno je miran. Da li je zaboravio?!...

Dani teku. Svi smo se najzad odmorili od višemesečnih borbi, gladi, zime i svih zala i surovosti, koje rat donosi. Čuju se na sve strane pesme partizanske. Pripremaju se priredbe. Radost na sve strane zbog uspešnog prodora iz obruča smrti. Iznenada taj naš mir i radost preseče vest: "Vule se ubio!". Potrčasmo. Pod jednim drvetom, glave naslonjene uz stablo. Vule. Samo jedan kuršum u slepoočnicu, samo jedan tanak mlaz krvi niz lice, dovršio je još jednu borbu, onu najtežu borbu sa samim sobom.

NISAM USPELA, NISAM USPELA

— "Ja sam momak i po!"

— "Biće moja!"

— "E, neće biti tvoja nego moja!"

Takve i slične prepirke već duže slušam između dva jaka, između Luleta i Bojana. Nekad su u raspravama glasniji, nekad tiši. Zависи ko sluša. Glavno, do komesara ne sme doći. Pred doktorom su slobodniji, pa mogu nesmetano voditi prepirku oko lepe i mlade bolničarke Stake. Ovakve svađe ne bi smele ni do nje doći, jer bi je tada mogli oboje izgubiti. Mlada je i mnogo stidljiva. Vezana odano za Partiju, ni u mislima ne bi prekršila njene zakone.

Dok se mladići prepiru oko njenog srca, Staka bezazleno i mirno radi oko ranjenika. I ne sanja, sirota, da njeni kao breskva jedri obrazi muče dva junaka. Bili su svi troje više od godinu dana u jednom bataljonu. Ta neobična škola revolucije podiže stalno ljude i stvara nove kadrove, pa kad odskoče u znanju i veštini idu dalje na nove, više dužnosti. Postali su sve troje bataljonski rukovodioci. To ih je razdvojilo. Ostali su samo u jednoj istoj brigadi. Viđaju se često, a naročito mladi komandanti, jer su im operacije često zajedničke. Vole se oni. Veliki su drugovi. Jedino su im se strelice ljubavi, koje su poletele prema Staki zaplele i nikako da se odmrse. Iskreni su jedan prema drugome i otvoreno govore o navrelim osećanjima, ili bolje rečeno otimaju jedan od drugoga rečima lepu Staku. Samo rečima. Više se ne sme. A uporni oboje. Ne popuštaju. Svako je želi za sebe, a svako od njih veruje da ima prednost. Prepirke su pune istine i ozbiljnosti, ali nikad uvredljive, ili takve da bi poremetile iskreno drugarstvo. Čujem ih i danas:

— "Ti da je dobiješ! Ko si ti? Pa vidi mene deliju! Vidi, bre, kakav sam samo zgodan momak!" — ustaje Lule i šeta korak dva ispred Boleta, a samouvereno se šepuri. Da je lep, jeste lep. Bio je pre rata u podoficirskoj školi, pa ima i lepo vojničko držanje. Stasit. Uvek utegnut. Kad stane mirno pred starešinom, kao da pod nogama zemlju zatrese. A tek kad raportira, treba ga samo videti. Ljudina!

— "Šta se kočoperiš?! Bre, znaš li ti šta ja činim u jurišu? Dok ja ne bacim bombe, ti čekaš. Znaš li ti ko je juče rasterao Nemce? Bojan, a ne Lule. Lule je samo prošetao raščišćenom stazom" — zacrveneo

se drugi zaljubljenik, baš kao da je došao onaj poslednji trenutak, kad samo treba pružiti ruku i uzeti devojče.

— "Polako, polako! Završiće se i ovaj rat. Prestaće okršaji po šumama i planinama, pa ćemo se ogledati i na drugom polju" — nastavlja utegnuti Lule, naviknut na red i urednost koju je još iz škole poneo. Deluje prijatno, čak malo upadljivo za ratno vreme. Odelo mu je uvek čisto, zakopčano. Ukršteni kaiševi na grudima nose vojničku torbicu sa sekcijama i mapama, pa durbin, šmajser. Sušta suprotnost ležernom debeljuškastom i omanjeg rasta Boletu.

— "Mani ti! Osvojiću je, pa makar ti te zulufe i fiksom mazao. Ja sam, bre, simpatičan" — nastavlja uvek veseo Bole koji je bio bogat drugim darovima. Lepo je pevao. Umeo je zviždukom da imitira čitavo jato ptica. Pa kad zareži, zalaje, zamuče! Tome još doda ćurana kako fućfuriče i kako se šepuri pred ženkom, pa pogleda u Luleta i smeje se. Jednostavno, čovek se oseti kao da je u prepunom seoskom dvorištu, gde ništa od blaga ne izostaje, tako Bole dočara atmosferu. Mi, okupljeni oko njega, u takvim momentima zaboravimo na ratne muke. Smejemo se, bodrimo ga, sve dok se ne izmori. Kako — tako, tek oba momka imaju vrednosti koje osvajaju. Kad bi ih čovek stavio na vagu, ni jedan ne bi pretegao. Čini mi se, ni Staki ne bi bilo lako da se odluči i da da prednost jednom ili drugom.

Čudne se stvari dešavaju u ratu. Tako jednog istog dana puče vest: "Poginuo Bole!", pa odmah: "Poginuo Lule". U istom danu izgubismo dva junaka. Sećam se tog julskog sunčanog dana, koji mi je namah potamneo. Činilo mi se da sunce umesto toplote i sjaja sipa samo ledeni dah i tamu. "Zar oboje?" "Pa kako?", pitamo jedni druge, a svi zbunjeni i bolni. Rat ne zna za milost. To nam je već poznato. Bilo je mnogo raznih iskušenja, ali dva junaka, u jednom trenu?! Premnogo je.

Imala sam skrivenu želju kad se malo priberemo od ovih pogibija i odmaknemo od nesreće koja nas je snašla, da ispričam Staki o Luletu i Bojanu. Da joj sve ispričam, neka zna da su je dva junaka ponela u srcu. Neka ih ne zaboravi. Nisam uspela. Samo pet dana kasnije probruja jedinicom: "Pogibe nam Staka"! Istrčala da prenosi ranjenike u zaklon, da ih previja. Jedan jedini metak bio je dovoljan da obori devojku. U ruci smo joj našli zavoj. Ponela ga je da previja

ranjenog druga. Nije stigla do njega. Pala je. A ja nisam stigla, nisam uspela da joj pričam o ljubavi dva junaka. Sve je ostalo nedorečeno.

BILO MI JE TOPLO, MILINA JEDNA

Gledam dvoje mladih iz zbega. Tek su se venčali, a četvrta ofanziva podigla narod na noge da se sklanja i beži pred nesrećom koja se sručila i uništila sve pred sobom. Ognjišta nestaju u zapaljenim domovima, narod beži, glavu spašava, pa tako i njih dvoje. Rođeni su u malom selu negde gore kod Bihaća. Još kao deca su se gledali, a kasnije i zavoleli. Ona stasita, lepa, a on više snažan nego lep. Brine mnogo o svojoj mladici. Stalno je uz nju i nije mu pravo kad se neko od boraca zapriča sa njegovom ženom. On se tada malo namrgodi i gleda u stranu praveći se da i ne primećuje njene sagovornike. Međutim, čim se borci udalje, a njih dvoje ostanu sami, po nervoznom mlataranju njegovih ruku i živom objašnjavanju mladoj ženi, može se zaključiti da je ljut kao ris. Uopšte, iako je ćutljiv, daje utisak vrlo bujnog i burnog čoveka. Ona sasvim druge naravi. Otvorena, govorljiva i nasmejana. Dok je on grdi, ženica za to vreme samo ćuti, gleda u zemlju i crveni. On je samo privremeno u bolnici i za dan-dva, čim pristignemo jedinicu, dobija pušku i ide u četu. Ona ostaje kod mene da se obuči za rad u sanitetu. Kišni dani ne prestaju. Kvasi nas kiša danima i "ispod kože", kako govore borci. Stvarno, natopila nam se odela i otežala, pa vise na nama kao mokre krpe. Šuma prohladna i usred leta kad nema kiše, a sad joj hladni dah podržava ova danonoćna vlaga. Ni zračka sunca da nas bar malo ogreje. Dani još nekako prođu, ali kad pritisne noć i umor, a hladnoća obgrli čoveka, dao bi deo života za mali kutak koji greje. Ne gledamo tada ko je ko. Pribijamo se jedno uz drugo, grčimo kao ovce na kiši i delimo nevolje koje su pritisle sa svih strana. Moji mladenci nose još dobro ćebe, upravo topli vuneni biljac, koji su pri polasku zgrabili iz već zapaljene kuće.

Kiša jutros prestala. Razvedrilo se, pa i sunce obasjalo. Sretnem Vladu. Visok, stasit i lep Crnogorac. Ramena mu kao u atlete, a šake velike i snažne. Planina ga odnegovala i pripremila da se rve sa mukama svakovrsnim. Znam ga od pre rata. Mio i vrlo čestit čovek. Čak jako stidljiv pred ženskim svetom. Kad me ugleda, priđe mi, a smeje se, ne može reč da izgovori. "Šta je Vlado? Nešto si grdno veseo!" — primetih, a on se još jače zasmeha i otpoče priču:

— "Umalo da poginem od onog tvog junaka iz zbega. Znaš, noćas me hladnoća pritisla, učini mi se hladnije no ikad. Bio sam valjda i

premoren. Danima sam bio na položaju ležeći na mokroj zemlji, pa se i kosti razgnjilele. Ne dade nam Švaba ni okom da trepnemo. Njih mnogo, pa se smenjuju na položaju. Jedni odlaze, a odmah su drugi tu. A mi jedni te isti i noću i danju do u nedogled. Ipak ih naterasmo na povlačenje i tako dobismo predah. Noć me umornog i mokrog pritisla, a san navalio pa hoće da me obori sa nogu. Svakog časa se zaplićem i budim iz sna koji me u hodu hvata. Već su me i noge izdale. Umorne, jedva vuku i mene i otežalo mokro odelo. Mnogi borci popadali i na onoj vlažnoj zemlji pospali. Pored jednog drveta, na blagoj kosini, vidim topli biljac i dvoje pod njim. Zgrčeni jedno uz drugo spavaju. Ja, večiti proleter, ni u ratu nisam bio bolji. Osim puške i oružja drugu ti imovinu ni sada nemam, a ćebe pogotovo. Kad ugledah meki topli prekrivač odjednom me osvoji. Zastadoh. Da mi je dole kod nogu samo glavu da podvučem i dah zagrejem. Ima tu mesta. Gore su se umotali i zategli svaki delić prekrivača, ali dole ima praznog prostora i može se uvući. Osetih već i toplinu, koja me greje. Savladan mukama to i učinim. Mislim neprestano samo glavu da podvučem, i to dole u kraj kod nogu. A kad sam već zavukao glavu brzo me savlada san. Onako u snu osetim toplotu i počnem da migoljim na gore i da se uvlačim između ovo dvoje mladenaca. Tako, malo po malo, pa se uvučem do gore. U snu se slučajno okrenem ženi, valjda je bila toplija, i zagnjurim glavom u nedra. A ono toplo, toplo, milina jedna! Spavam ja tako nedužan kac novorođenče u pelenama i sav utonuo u blaženi odmor. A kako i ne bih?! Danima ne spavam, kiša me bije, hladnoća ispija. Sve je to sad nestalo i otišlo daleko od mene. Tople grudi greju mi glavu, koja se zagnjurila u mekotu i milinu, a ćebe me celog prekrilo. Lepo sam i moje dugačke noge zgrčio, povio, pa se i one pod biljcem zagrejale. Ostao bih tu do kraja rata, more do kraja života! Međutim, ne bi tako. Probudi me u svanuće cika žene pod pesnicama koje lete preko moje glave. Ovako, po prirodi glavat, promolih ispod pokrivača čupavu glavu, a pesnice poleteše i po njoj uz povike i psovke: "Tu si se uvukao!", pa pesnica. "Pokazaću ti glavato čudovište!", pa pesnica... Onako bunovan, skočim i počnem da bežim. Ne znam šta mi bi! Da sam bio sam pred bataljonom Nemaca ne bih se toliko uplašio. Bežim, nestajem, srce lupa kao u zeca. Znam da sam pred sobom nedužan, čist i nevin kao jagnje, ali ne i pred razjarenim mužem sirote žene,

po kojoj i dalje pljušte pesnice praćene pogrđnim psovkama. Tek dole, ispod litice niz koju sam se sručio, sve mi postade jasno. Da se vratim i branim ženu bilo bi pošteno, bilo bi ljudski. Ali za onog razjarenog, ljubomornog jadnika bolje je da me više nikad ne vidi."

Priča mi Vlado i smeje se punim srcem, glasno da sve zvoni. Priča, priča pa se zaceni i sa mukom nastavi. A onda se uozbilji: "Znaš, to su ono dvoje iz zbeга. Šalji čoveka što pre u jedinicu, da ne premlati onu jadnu ženu — a da je bilo toplo — bilo je. Milina jedna"! Šeretski se nasmeja i ode za svojom jedinicom.

KOLONA LAGANO ODMIČE

Oboje su iz igre ušli u borbenu jedinicu. Brana je već 1941. postao partizan. Porodica mu je uništena u prvom naletu ratnog zla. Ostala je samo baka, upravo prababa, starica koja je zašla davno u devetu deceniju. Sirotica, prigrlila dete i svako novo jutro iščekuje sa strahom da i njega ne izgubi. Bar on da joj ostane. "Jedino oko moje" — tako je tepala dok nam je pričala o požaru koji je uništio veliko i lepo domaćinstvo čuvenih Lukića. Kad su došli partizani u selo, baka se nije više dvoumila: "Brano, da ideš sa našom vojskom". I Brana je pošao.

Već sutradan, tanani mršavko mutirajućim glasom priča komesaru brigade o svemu što je preživio u kratkom vremenu. Komesaru teško. Poznate su mu takve i slične priče. Poznate su mu i nevolje naroda, a posebno ove nedužne dece. Prihvata dečaka i daje mu raspored: "Ići ćeš kod doktorke u našu bolnicu. Slušaj je dobro". Baš tih dana tražila sam od komesara da mi odredi nekoliko mladića za pripomoć oko najtežih ranjenika, koje u pokretu treba nositi. Među prvima šalje mi ovog vižljivog momčića. Tek su mu se nausnice malo okazale. Inače mio, razgovoran i prijatan. Šuška kad govori, a govori nekako kroz stisnute zube. Kad se nasmeje, sa tom manom deluje izuzetno ljupko, kao da se mazi. Brzo se uklapa u sve akcije. Mnogo nam vredi. Zainteresovan je i znatiželjan, kao svako dete, pa ne propušta ni jedno predavanje. Sluša komesara kad drži političke časove. Sluša i časove koje mi držimo u sanitetu. Brzo, vrlo brzo, ovo bistro momče svestrano izrasta.

Četredeset i druge dolazi u sanitet i mala Hajrija. Tek je zašla u trinaestu godinu, ali lepo razvijeno devojče. Muslimančica je. Kad je došla, imala je šaljare na sebi. I njoj je sve izginulo, samo, umesto bake njoj je ostao praded. Jedva se starac drži na nogama, i kao da živi jedino za to, da ovo devojče ne ostane samo. Astma ga pritisla, pa šišti kad diše i guši se. Priželjkuje smrt. Umoran je već od života, koji mu nikada nije bio lak, a sada pogotovo u nemaštini i pepelu, koji su ostali od nekada velikog domaćinstva. Jedina misao mu je devojčica. Vremena su zla. Kako da ostane sama? Kome da je ostavi.

Naiđe tu naš intendant Rale, čovek izuzetno mekog srca. Video devojčicu i zabrinuo se. I on je ostavio svoje ćerke. Istina, one su sa

njegovom ženom ostale, ali rat je. Ništa se ne zna. Vidi da je ovaj starac na izmaku, a kuća usamljena. Do prvog komšije ima pola sata hoda. Kome će ovo dete? I šta će? Počinje da nagovara starca da malu preda brigadi, sanitetu. Starac se zakašlja. Obrazi mu u tren postadoše plavi, a disanje oteža. Trudi se, siromah, krajnjim naporom da bar malo vazduha usrče. Sve se u grlu speklo i steglo. Ostao prostor uzak kao slamčica, a to je nedovoljno da se napoji kiseonikom ovo izmoreno staračko telo. Kad se malo primirio od kašlja, rukom daje odobrenje Hajriji da pođe sa ovim dobrim čovekom, koji mu uliva poverenje. Tako Hajrija postaje partizančica. U početku je zatvorena, ćutljiva, nesigurna pa i malo zaplašena. Prvo se približava Brani. Valjda ih vezuju bliske godine. Kako — tako, tek stalno je uz njega. Zajedno donose vodu ranjenicima, zajedno kupe granje i drva za vatru našem kuvaru, a najviše vremena provode u premotavanju zavoja. To nije težak posao pa ga obično dajemo deci. Nije težak ali oduzima mnogo vremena. Deca tim poslom nisu preopterećena, a oslobađaju nas starije za krupnije poslove. Satima, skoro svakodnevno, ovo dvoje dece razvlače, rastežu i valjaju "štrudlice" od dugih belih traka. Već upotrebljene zavoje po desetak puta pa i više peremo, iskuvavamo u pepelu i ponovo upotrebljavamo.

Deca su deca. Dok rade neprestano se šale, zadirkuju, smeju. Tako jednom, negde kasnije, privuče me njihov zvonki smeh i galama. Pogledam, a dečak sav obmotan belim zavojima, sa štakama, pogrbljen hoda i imitira teškog ranjenika. Lice obesio i napravio tako bolno, kao da stotinu rana nosi. Smeje se Hajrija, smeju se i ranjenici. Sklanjam se da se ne postide od mene. Neka ih, neka se smeju. Rat nas ne daruje radostima.

Iako je partizanski život naporan, kako dani odmiču tako nam deca rastu. Brana sve više liči na momče, a i Hajrija dobija oblik devojčeta. Kod devojčice se pojavi katkad i rumen na licu, pa i pogled pobegne ka zemlji dok razgovara sa Branom. Imam utisak da se postidi. Obično to biva u momentima igre i začikavanja, koja malo pomalo odmiču od onih pravih dečijih nestašluka. Gledam ih, jednom, kako prebiraju pasulj. Ona, čim pronađe šareno zrno, hitro ga baca gađajući poduži nos Branin. On joj uzvraća zrno, ali tako da joj uleti u nedra. Izmešaju se tada i smeh i grdnja. Grdnja koja ne liči

na ljutnju. Pa ipak, sve je to čisto i čedno. Odigrava se tu pred nama, pa se i mi uključujemo u njihov smeh i bezazlene šale.

Hajrija je postala već iskusna bolničarka. Slušala je nekoliko kurseva, a i previjala mnogo ranjenika. Bolnica je istovremeno bila i škola za sanitetske kadrove. Čim bi jedinicama zatrebale bolničarke, tražene su i uzimane iz bolnice. A kad traže, šaljem najbolje. Došao je red i na Hajriju. Odlazi u bataljon za četnu bolničarku. Odlazi, a Brana ostaje. Razrastao. Više ne premotava zavoje. Stražari, pravi nosila, nosi ranjenike pri pokretu. Otkako je otišla Hajrija postao je ćutljiv. Nije više onako veseo i razgovoran. Uzima po dva i tri dežurstva na straži, a ranjenici ga zadirkuju: "Brano, nešto si nam se grdno rastužio". Toliko. Dalje se ne sme.

— Sunce polako klizi ka smiraju. Postalo crveno, skoro krvavo. Baš sa te strane, vidim, ide grupa ranjenika. Pođem im u susret, da što brže ukažem pomoć. Vidim, ima i nosila. Znači, teški ranjenici. Prvo samo ubrzam korake, a onda potrčim. Kao ukopana zastadoh. Iz prvih nosila proviruju nove šarene seljačke čarape, koje je Brana dao Hajriji kada je pošla na novu dužnost. Jedna ruka mlitavo visi na ivici nosila. O, bože! Steže me u grlu. Grudi mi pritisnu nekakav golemi teret i satera srce u onaj kutak kad preti da stane. Hoće li stati, da ne saznam istinu? Pa ipak! Hajra je poginula! Gorka istina mora da se prihvati. Posle kratkog spuštanja nosila i odavanja pošte ponovo je dižemo i ne nosimo u bolnicu, već skrećemo levo prema uzvišenju, gde je seosko groblje. Tu ćemo ostaviti ovo drago devojče, koje je već u prvoj borbi poginulo.

Vraćam se u bolnicu i prihvatom one kojima mogu pomoći. Utučena i ne pomišljam na Branu. Sva sam u brizi za ranjenicima i bolu za Hajrijom. Tako prolazi večer, noć, pa skoro sledeći ceo dan. Dolazi kurir sa naredbom za pokret. Prenosim naredbu komandantu i komesaru bolnice. Brzo je sve spremno za polazak. Treba mi Brana. Tražim ga. Nema ga. Opet mi zatreba. Zovem ga, tražim, a niko ne zna gde je. Polazimo, a mladića još nema. Da nije pobegao u četnu posle saznanja o smrti devojčice? Dešavalo nam se to. Ne vole junaci da budu u bolnici. Pobegnu nam pre nego što im rane sasvim zarastu. Junaštvo je u prvim redovima, u jurišima. A možda i ono drugo! Pade mi na pamet i prostruja kroz glavu kako se Brana igrao sa Hajrijom. Da, voleli su se oni. Sad prvi put sebi to priznajem.

Pade mi na pamet Branka Bude Tomovića, kako je, kad joj je Budo poginuo, otišla u borbu, bacala bombe sve do poslednje i poginula uzvikujući "Za mog Buda!" Ove misli me pritiskoše a briga, pa i ljutnja izmešale se, pa čas nadjača jedno a čas drugo. Dođem do zaključka da je Brana otišao tu negde, da je samo zakasnio i da će se ubrzo vratiti. Dobar je vojnik. Zna već vojničke vrline i obaveze. Zar sme ratnik da zakasni? Svako zakašnjenje može biti pogibeljno. Nije smeo to da učini. I prevagnu u meni ljutnja. Skočim na konja i besno poteram, da izađem na čelo kolone koja je već dosta odmakla i daleko putem lagano vijuga. Put nas vodi pored samog groblja. Polazeći tuda iznenada ugledam Branu. Još uvek ljuta, taman da viknem i pogrdim, a reči zastadoše. Hajrin grob! Na njemu crna sveža zemlja potpuno uokvirena belim kamenom. Komadi jednaki kao da ih je neko klesao. A na sred groba, od istog kamena, naredan i napravljen veliki beli krst koji je prekrilo skoro celi grob. Brana je celu noć i ceo dan sakupljao kamenje kojeg nije bilo u blizini da ukrasi grob voljene devojčice krstom, onako kako je video da se čini u njegovom mestu. Za to vreme nije ništa jeo, čak se ni vode nije napio. Pogledah u njega, pa u grob. Ponovo mi se stište nešto u grudima a onda pomislih: "Ljubav je danas spojila krst i polumesec".

Brana me ugleda. Podiže se i pođe. Zastala sam da ga propustim. Ušao je u kolonu noseći srce ranjeno zbog voljene devojke koju ni pomilovao nije. Ušao je u kolonu. Kolona lagano odmiče dalje.

ISPOVEST, ZAVET, ZAKLETVA

Rat je prekinuo mnoge ideale, mnoga stremljenja i planove. Tako je prekinuo i zanos mlade učiteljice Danke.

U zabačenom selu između Srbije i Sandžaka, jedno je devojče dobro učilo i po svemu se izdvajalo od druge dece. Dobri učitelj to zapazio i nije se mogao pomiriti s tim da mu takav đak zastane i ne ide dalje. Odlazio je mnogo puta kod Dankinog oca, dosta starog, a previše siromašnog seljaka da bi se uhvatio ukoštac sa takvim zadatkom. "Školovanje mnogo košta!" — govorio je. "Ja to, učitelju moj, ne mogu." Učitelj se nije predavao: "Pomoći ću i ja" — govorio je. I dete je pošlo u učiteljsku školu. Školovanje je devojčica završila godinu — dve pred sam rat. Odmah se u svom selu zaposlila. Razvila se i izrasla u lepu devojku. Ne zna se šta je na njoj lepše. Da li umiljat pogled, ili loknasta svilena smeđa kosa, stas ... A hodala je kao srna. Ko je samo jednom vidi mora je poneti u sećanju. Dugo je vremena od ovih događaja prošlo, a meni i danas pred očima leprša uvek uredna i čista bluzica na njoj. Čini mi se, ni jedna devojka nije umela bluzu ženstvenije od nje da ponese. I u mnogo čemu drugom bila je to devojka izuzetne vrednosti, izgleda i ponašanja.

Kad je Danka došla u seosku školu da primi posao, odmah je punim srcem prigrllila i školu i decu. A i deca prigrllila učiteljicu. Ubrzo su i muškarci i devojčice poželeli da budu učitelji i učiteljice. Da budu tako dobri, pametni i lepi kao ona, koju su svim srcem zavoleli. Ona ih je učila svemu. Nije se zadržavala samo na knjizi i olovki. Zajednički su oni uređivali školu, zajednički ogradili školsko dvorište u kojem je procvetalo najraznovrsnije cveće. Takmičila su se deca ko će doneti bolje cveće za njihovu školu, a majke su im davale ono najbolje koje su imale. Sa novom učiteljicom i škola dobila nov izgled i lepotu. Kada su lepi dani, ona je izvodila decu napolje i držala časove pod toplim suncem i u cveću koje su sami odnegovali. Sreća i radost oblivala je svakodnevno i decu i njihovu učiteljicu.

Počinje rat. Ruši i lomi sve pred sobom. Među prvim zgradama koje su gorele, gorela je i njihova škola. Prekinut je zanos, zaustavljen rad. Deca se rastaju od učiteljice noseći u sebi prazninu i tugu. Palikuće su odmah baš nju tražile. "Zašto njihovu učiteljicu?", pita se u čudu narod i skriva devojku čas u jednu kuću čas u drugu. Čuli su

se i dalje povici: "Dajte komunistu! Dajte, ili ćemo vas sve popaliti"! Ali pretnje neprijatelja nisu pomagale. Narod je uporno ćutao.

Kad je počeo ustanak Danka je pošla u partizane. U mislima je ponela svoju prvu školu, školske klupe i čupave glavice njenih đaka, i njihove oči pune ljubavi prema učiteljici. Kad se svrši rat opet će ona biti njihova. Vratit će im se ona. Neće zaboraviti ni svoje đake a ni narod, koji je prvog dana prihvatio kao svoju kćer, kao rođenu sestru. Na žalost, nije ih nikad više videla.

Ratne staze odvele su devojkicu daleko od male seoske škole. Jedno vreme bila je borac, a onda prebačena u sanitet. Pametna i razborita, brzo se uklapa u nove obaveze i postaje referent saniteta u bataljonu. Potrebna joj je samo oprema. Dolazi kod mene za poslednje uputstvo i za sanitetski materijal. Punimo zajedno sanitetsku torbičicu zavojima, jodom, najpotrebnijim instrumentima. Vidim da o prvoj pomoći puno zna. Učila je to već dok je bila u učiteljskoj školi. Pozdravljamo se, i ona odlazi da brine o ranjenicima, isto onako kako je pre godinu dana brinula o svojim prvacima.

Ranjenika mnogo, torbičice se prazne, a bolničarke sve češće dolaze da mi traže prevojni materijal. Dolazi mi i Danka. Kad pođe dugo gledam za njom. Izdvaja se od drugih. Kako samo hoda! Kako joj uniforma i puška priliče!

Gazimo sve dublje u rat, pa i u ratne nevolje. Sve je oskudno osim morala i hrabrosti. Odeća poneta od kuće već uveliko izdaje, zima iscrpljuje, a glad osvaja. Na sve se privikavamo. Danima, pa i nedeljama ne vidimo brašno i so. Kad prolazimo kroz naselja mnogo nam je lakše. Tada narod daruje vojsci ono što ima.

Danka je u bataljonu kojim komanduje Milan. Proslavljeni junak. Visok, smeđ, sa lepim i toplim mekim licem kao u devojkice. Na rukama mu se sijaju tek prišiveni poručnički činovi. Kad je ugledao Danku odmah mu se u srce uvukla. Zagledali su se. Omilili jedan drugome. Znali su oni to, po držanju, po ponašanju. Osećali. Reči su zastale i nikad nisu izgovorene. Vreme je takvo. Oboje su rukovodioci u bataljonu i taman da se to sazna i da se obrukaju. Moraju davati i biti primer u svemu. Jedino što se sme to su pogledi koji se pomiluju. Znaju oni da pripadaju jedno drugom. A to je dovoljno. Za sada se ne sme više. A kada se rat završi...?

Nova naredba stiže. Pokret. Pravec vodi kroz partizansko selo. Narod odvojio od usta i spremio po komad proje za pregladnele borce. Danka ga nije dobila, jer je slučajno u to vreme bila u brigadnom sanitetu. Otišla za sanitetski materijal. Komad proje je nju tako mimoišao. Ali postoji neko ko na to misli i kome to nije promaklo. Milan deli svoj komad proje i stavlja u džep. Sutradan kad su bili u maršu, onako u prolazu, Milan izvadi komadić malo već osušene proje i ćušne u ruke Danki. Opet ni reč. Samo rumenilo, ne samo na licu devojke, nego isto tako i na licu ovog junaka, odaje ih da reči nisu uvek neophodne. Devojačke ruke stidljivo ćušaju komadić u torbičicu i bežeći od prave istine ona prekoreva: "Eh, svu mi torbu uzmrvi! I zavoje mi poprlja". To im je bilo poslednje viđenje, poslednji susret, poslednje reči.

Na jednom sektoru iznenada prodrli Nemci. Prepad oštar. Milanov bataljon je na udaru i uleće u neravnopravnu borbu. Jedini izlaz je hrabrost do smrti i juriš za jurišem. On to i čini. Na čelu bataljona juriša, a oko pojasa mu bataljonska zastava da je sačuva da ne padne u ropstvo. Pao je on, izrešetan mašinkom Nemca razjarenog zbog drske upornosti i neviđene hrabrosti partizanskog oficira. Ipak je neprijatelj potisnut, a mnoge jedinice spasene. Danima se pričalo o ovoj borbi, o junaštvu proletera, a posebno o junaštvu komandanta bataljona i njegovim jurišima koji su naterali Nemce na odstupanje, čime su spasene druge jedinice i narod.

Vreme prolazi. Borbe se nastavljaju dalje. Život teče svojim tokom. Danka opet povremeno dolazi za materijal. Vadimo iz torbičice sve, da pretresemo, da dopunimo ono što nedostaje. Dok to radimo iskotrlja se i pade na zemlju zamotuljak kao omanja jabuka. Uvijen u komadić zavoja već požuteo od stajanja. Devojka se trže, hitro zgrabi zamotuljak, steže ga rukom i prinese grudima. Zadrža ga tako, a lice joj dobi neki novi izraz. Pobeže pogledom u daljinu, začuta, a drži i dalje ruku priljublenu uz grudi. Zastadoh. Osetila sam u momentu da se tu krije nešto izuzetno značajno za ovu devojkicu. "Amajlija! Neka devojačka amajlija" — pomislih. Neka je. Neću da me radoznalost savlada. Tajne su veće kad ostanu tajne. Mnoge izgube vrednost kad ih razotkrijemo. Imam utisak da im tada oduzmemo od čistote i čednosti. Pružim joj torbičicu, da sama stavi

prigrljeni zamotuljak i tajnu u njemu. Danka moja, neću ti tajnu dirati! Neka ostane samo tvoja.

Čedreset i četvrta. Od Milanove pogibije proteklo je dosta vremena. Utopljeni u nove momente, nove zadatke, pogibije i uspehe — nastavljamo ratovanje. Nastavljaju se često i neprijatne vesti. Dolazi kurir iz višeg štaba. Predaje mi poruku, a uz to reče: "Pogibe nam i Danka". Kao izbezumljena skočim i pitam kako, a kurira ščepam za ramena i unesem mu se u lice. On nastavi opet kratko: "U trbuh". Malo začuta. "Nije još umrla, ali joj spasa nema. Stigla je i hirurška ekipa, ali hirurg ne veruje u mogućnost da ostane živa". Skočim na konja i poletim sva usplahirena. Možda je još živa? Možda ću stići bar da je vidim, da čujem bar još jednu reč, da pomognem. Misli se munjevito ređaju, a onda prenose na školu, lepo okrečenu školu, na drvenu ogradu, cveće, cveće i Dankine prvake... Da li znaju da su danas ostali bez svoje učiteljice?! Idem, žurim, a misli se komešaju, prepliću i muče. Čas su uz devojkicu kojoj vidim razorenu utrobu, čas opet uz školu i decu, čas uz junaka koji juriša... A onda opet: "Hoću li stići? Hoću li"?

Stižem! Kasno. Već je spremaju za ukop. Komesar stoji i drži njenu sanitetsku torbicu. Kad me vide, pruži mi je. Dugo sam u sanitetu čuvala Dankinu torbičicu. Nisam je ni otvarala, a nisam se ni lako rastajala od nje.

Opet mi traže bolničarku. Opremam jednu. Uzimam Dankinu torbičicu. Drugu momentalno nemam. Lagano vadim uredno spakovane stvarčice. Na dnu zamotuljak. Prepoznah ga. Uzeh ga, a ruka sama polete ka mojim grudima. Pritisnuh ga, kao ono Danka nekad. Da li da otvorim? Mučim se. Možda je u njemu poruka, zavet, zakletva. Odlučujem se da otvorim. Lagano odvijam već prionuo zavoj od dugog stajanja. Odvijam, odvijam i komad osušene žute proje prosu sitne mrve. Možda su to bile reči neizgovorene voljenoj devojci, a možda i moje suze koje se prosuše. Gledam komadić proje i mislim: "Danka moja, koliko si puta bila gladna, a nikad da te iskušenje savlada! Bila si jaka, a tvoja ljubav jača od svega, od gladi, od svih iskušenja... "

OPANČIĆI

Naša se jedinica smestila u kući Radosava, koja se izdvaja od drugih domaćinstava po mnogo čemu. Kuća je zidana, prostrana, sa nekoliko odeljenja, a pokrivena crvenim crepom. U dva odeljenja prostrta je slama od zida do zida. Čista, da se borci odmore. Ostaju ovde nekoliko dana, da predahnu, da se okrepe i pripreme za dalji put. Radosav i njegova žena Smiljka primili su borce kao svoju decu. Žena kuva svakog dana kačamak u velikom kotlu, pa zamiriše čitavo dvorište. Ponekad dobijemo po komad vruće proje tek izvađene ispod crepulje, a uz to svakodnevno i vruće mleko. Skoro se ovako nismo gostili. A oni, pravi domaćini, puna im kuća berićeta, a uz to i dobri ljudi. Dušu bi čoveku dali. A kako i ne bi bilo takvo domaćinstvo, kad su svi u porodici složni i radni. Od rane zore su na nogama. Radosav je najviše oko stoke, a ima je dosta. Sve to treba namiriti. Gledamo ga, kako ujutru po desetak puta odlazi do sena, zagrabi vilama ogromni naviljak, pa zabaci preko ramena i povijen grabi prema štali. Skoro se i ne vidi pod ogromnim teretom. Seno mu je malo podalje od kuće. Uzdiglo se u sedam velikih stogova, i čini se, nebo paraju. I sve će to preći preko ramena ovog snažnog čoveka.

U kući su pored Radosava i žene još i dve čerke. Obe su lepe i zdrave devojke. Jedna je na Radosava krupna i snažna, a druga sićušna na majku. Pomažu obe i ocu i majci. Uz majku su kad se kuva, mesi i radi u kući, a kod oca pomažu uglavnom oko stoke. Starija je uvek ozbiljna, ćutljiva. Mlađa, potpuna njena suprotnost. Hitra, razgovorna. Stalno dvori naše borce a posebno Janka. Janko je mlad, u borbi je od prvog dana ustanka. Njegovo selo je dalo dosta boraca, kao i sva susedna sela oko Užica. Momci su, kako nam on kaže, "iz kola" izlazili, ostavljali igranku, uzimali pušku, pa u borbu. I on je, tako reći, došao iz kola. Tek se uvrstio u mladiće, a rat već započeo. Nije imao vremena ni devojku da izabere. I baš sad, usred rata, izabrao je Ljubu. Nije je on birao. Srce je izabralo samo. Šta je on tu mogao? A primećuje da je i ona njega odvojila od ostalih. Sa njim najviše razgovara, sa njim se šali, pa njemu i kačamaka sipa više, i uvek se đavolasto smeška kad se pozdravljaju. Sve češće Janko posle večere, kad vojska već legne i zaspi, ostaje da razgovara sa domaćinom. Devojke tada dugo

lupkaju sudovima i raspremaju. Ne gledaju na njegovu stranu, ali su tu. Teška srca prihvata domaćinovo: "E, pa vreme je da se legne i odmori". Odlazi momak, opruži se na vojničkoj prostirci i dugo, ne može da zaspi.

Priprema se pokret. Napustićemo gostoljubivog domaćina i poneti u sećanju njegov dom. Janko se uznemirio. Pogledom traži Ljubu. Mora je naći. Mora joj reći, pre nego što pođe, šta ga muči i šta želi. Izlazeći iz kuće ugleda je malo dalje naslonjenu na jedan stog. Oko nje pasu krave, a ona nešto plete. Janko, korak po korak, neprimetno se nađe baš pored nje. Nasloni se i on na stog. Uze jednu slamčicu, stavi je u usta i počeo da gricka. Grickajući je i dalje onako kroz stisnute zube izgovori odjednom kao da je rafal opustio pitanje:

— "Bi li se ti, devojko, udala za mene?"

Devojka saže glavu, umalo da iglama lice izgrebe, i ćuteći nastavi još brže da plete. Rafal počeo još oštrije da sipa:

— "Čuješ li ti mene, Ljubo? Ja nemam vremena dugo da čekam. Moram u patrolu". Učini kao da će poći. Ljuba, ne gledajući u njega brzo izgovori:

— "A kad će rat da se završi?"

— "Brzo, vrlo brzo. Komesar kaže do zime. A i ljudi tako pričaju. Jaka je naša vojska."

— "E, pa onda posle rata. Čim rat završi". Janko od sreće poskoči i polete u jedinicu, koja je već krenula na novi zadatak. Iz daleka još jednom momak doviknu devojci: "Pazi šta si obećala!"

Rat se ne završi do zime. Potraja godinu, pa sledeću. Nikad kraja. Potraja Jankova ljubav. Govori on drugovima da ima devojku u Srbiji koja ga čeka, a ne kaže im o kojoj je devojci reč. Njegove misli često se tada vraćaju na stog sena i dato obećanje.

Prolazimo kroz Ivanjicu. Saračka radnja otvorena, a na vratima vise opančići. Žute se kao limun, a kaišići tanki, lakovani. Majstor ih je vešto išarao, pa mame pogled i onome koji ih nikada nije nosio. Mame, baš kao Ljubine noge. Janko se zagleda. Ruka mu pođe u mali džep, gde više od tri godine nosi malo novca koji mu je majka ćušnula kad je pošao u partizane. Čuvao ih je, ne kao materijalnu vrednost, već kao uspomenu i sećanje na majku i njenu nežnost.

Prebrojava ih. Biće dosta. Uđe krišom kod sarača, kupi opančiće i brzo, da niko ne vidi, strpa ih u torbičicu.

Rat je pri kraju. Janku nije više potreban komesar, da ga pita kad će se rat završiti. Sad je i njemu jasno. Već se i iz Srema goni Švaba iz zemlje. Prošla je i više nego jedna zima otkako je komesar govorio: "Do zime rat će biti završen". Dobro bi bilo da je komesar bio u pravu. Ali proteže se rat mnogo duže. Kad ugrabi Janko priliku i niko ga ne vidi, otvara torbičicu, zagleda opančiće, pređe rukom preko njih i osmehne se, a misli nastave putovanje do stoga sena i datog obećanja: "Čim se rat završi." Dugo se on već druži sa tim opančićima, sa Ljubom, sa željom da se jednom i taj rat završi.

Jedinica iznenada dobi novi pravac. Ide se prema terenu gde je Ljubino selo. Da li ćemo proći kroz njega? Ne sme ni da pomisli junak na takvu sreću. Pa ipak, baš njegova jedinica skreće prema poznatom kraju. Zadržavanja nema, ali on će skrenuti malo, otrčati samo da je vidi, preda opančiće i podseti na obećanje. Narod izašao da pozdravi svoju vojsku. Ni deca nisu ostala u kućama. Već dugo tuda nisu prolazili partizani osim terenaca. Evo ih sad! Mnogo ih je. Naviru jedni za drugima. Nigde im kraja. Iskitili se seoski plotovi i kapije od žena i dece. Muškaraca malo. Pozdravljaju, žele sreću. Pritrčavaju neki i raspituju za svoje. Iz ovog sela je najveći broj muškaraca, ili bolje reći sve ono što je moglo nositi pušku, već odavno u borbenim redovima. Mnogi su izginuli, mnogi ranjavani, pa majke i sestre u strahu raspituju. Janko sve više grabi prema selu. Uzbuđen je. Zamišlja susret. Rukom priteže torbičicu da bolje oseti i proveri jesu li opančići tu. Hteo bi da potrči. Pogled mu zastade. Pored jedne kapije nekoliko žena i — Ljuba! U rukama joj malo dete. Uplašilo se valjda, pa glasno plače i skreće pažnju vojske koja prolazi. I Janko je prvo primetio dete, pa Ljubu. Sad vidi još nešto. Ljuba očekuje i drugo. Onako odebljala, kao da se smanjila i uvela. Hteo je da je pozdravi. Pošao je već rukom, ali se ona sama zadrža na torbičici, priteže je, a on pod rukom oseti opančiće. Znoj ga obli, a vrućina prolete do nogu. Koraci se ubrzaše i postadoše tvrdi, a praznina se neka uvuče u grudi i ostade tu da davi, da guši.

Opančiće je nosio još dugo u torbičici, sve dok se rat nije završio i dok ratnu uniformu nije zamenio novom, sve dok život nije potekao novim tokom i novim stazama.

NE! NIKADA

Mlada medicinarica predano radi oko brojnih ranjenika. Ne staje. Uvek je uz njih. Inače, ružna, izrazito ružna. Mršava. Sama kost i koža. Ne zbog gladi i slabe ishrane. Takva je ona. Kosa joj uvek malo razbarušena, sivo-žuta, pa deluje neuredno i prljavo. To sve ne doprinosi baš srećnom izgledu ove devojke. Ali priroda nije surova. Ona ume da daruje druga blaga. Uzme na jednoj strani a nadoknadi na drugoj. Tako je i ovoj devojci dala izuzetnu toplinu glasa, divan ljudski osmeh i samarićansku dušu. Uz to uvek razgovorna, otvorena, iskrena, a skromna i nenametljiva. Svima je bila bliska i svi smo je voleli.

U istoj bolnici ranjenik, metalski radnik. Mlađi koju godinu od nje, ali politički jači. Ona je pred sam rat prišla naprednom pokretu, a on je već godinama aktivan. Prvo je bio skojevac, pa član partije već više godina pre rata. Lep. Plavook i plavokos. Bistar i izuzetno pametan. Visok, prav, dostojanstven, gord. Ličio je na jelena kad sa brežuljka osmatra okolinu onom divnom ponositom i lepom glavicom i bistrim očima. Imala sam sreću da jelena iz bliza gledam. Iako smo bili u ratnom metežu, kad smo prelazili Tjentište satima sam gledala na jednom proplanku te lepotane. Od tada mi je svaki muškarac koji ima lepo držanje i lepo hoda ličio na jelena. Znao je Darko svoje osobine. Bio je siguran u sebe. Maru je već duže vremena izdvajao od ostalih devojaka. Voleo je kad je ugleda sa sanitetskim priborom i kad prilazi ranjenicima da ih previja. Znao je tada da će ona ostati duže uz njih, i uz njega. Radovao joj se još iz daleka kad je vidi. Blizina je to stalno podgrejavala. Već su mu rane sasvim dobro, pa će možda kroz nedelju-dve ići i u svoju jedinicu.

Rad u ambulanti je za danas završen. Darko, tek previjen, šeta proplankom ispod šume, kad evo Mare! Umorna je. Radila je od rane zore, i to uvek povijena ili čučeci, a to užasno zamara. Šuma i partizanske bolnice nemaju hirurški sto, ili tačnije, imaju ih svuda. Jednom je to šuma, drugi put polje. Glavno je da vredne i sposobne ruke pomognu ranjeniku i ublaže rane.

Umorna studentkinja se spustila na zemlju. Okrenula se potrbuške i zagnjurila licem u svežu opojnu travu, da se malo povrati i okrepi. Darko i dalje šeta, a pogled ga neprestano vuče da ode tamo i sedne pred nje, da razgovara. Ona, slučajno, kao da je predosetila njegovu

želju pozva ga: "Darko, dođi da malo popričamo! Skoro ćeš u jedinicu". On lagano priđe i sede pored nje. Razgovor i prijateljski mio glas te dobre devojke oslobodi ga i on leže potrbuške pokraj nje. Okolo vri. Prolaze ranjenici, bolničarke, intendantura... Razgovor ovo dvoje mladih niko i ne čuje, a još manje može da posumnja u uzavrelo Darkovo srce. U jednom momentu, ne hoteći namerno, ruka mu sama pođe i pritisnu uz travu Marinu malo ogrubelu šaku sa neprirodno dugim i tankim prstima.

— "Da li bi se mogla udati za radnika?" — izlete mu nepripremljeno pitanje, iz srca.

— "Ne! Nikada" — uzviknu devojka, hitro povuče ruku, podiže se i ode.

Dani prolaze, Darko izbegava Maru. Izbegava i drugove. Namršten je. Čutljiv. Mara, pametna devojka, zna da ga je povredila. Boli je to. Nije ona htela da ga uvredi, voli ona svog ranjenika, svog Darka. Prići će mu i sve objasniti. Čim je ugrabila priliku tako i učini:

"Darko, nisi ti mene potpuno razumeo. Ja sam bila zbunjena tvojim iznenadnim pitanjem. Da si i student kao ja, a ne radnik, posle onog pitanja, koje kao da je s neba palo, verujem, a i sigurna sam da bi isto tako odgovorila. Ali ne bežim i od onog pravog odgovora. Ja sam komunista. Za mene su svi ljudi jednaki. Isti — ako su ljudi. A ti si izuzetan. Nosiš u sebi mnoge vrline. Volim te i cenim kao retko kojeg druga. Ali brak je nešto drugo. Brak traži mnogo više. Ne verujem da bi se ti dobro osećao u tako neravnopravnoj situaciji. Mi smo kao drugovi i ljudi jednaki, ali razlika postoji. Ona intelektualna. Da li se to u braku može prevazići? Ja bih u braku težila da razgovaram ne samo o politici i borbi. Postoje i drugi dometi znanja koji vezuju ljude. Ja se toga ne bih mogla odreći. Želim razgovor, recimo o književnosti, muzici, i o mnogo čemu. Ono moje odbijanje nije bilo upereno protiv tebe, protiv Darka radnika, protiv tvoje ličnosti, već ..." — i nastavlja Mara svoje obrazloženje i svoje pravdanje. Darko čuti, gleda je i ne progovara. Samo se malo smeška, onim smeškom koji hvata samo jedan kraj usana praćen pogledom suženih zenica, koji podseća na ironiju, pregaženost, povređenost, ali koji se ne predaje tako lako.

Rat se završio. Mara je dovršila medicinu. Udala se za kolegu. Dobila dvoje divne dece. Živi van Beograda. O Darku ne zna mnogo.

A Darko radi i uči. Polaže gimnaziju. Razred po razred. Početak je težak, a onda dva po dva razreda za godinu. Upisuje se i na medicinu. Tu je već lakše. Uhodao se u rad, u učenje. Završava briljantno studije. Postaje doktor medicine! Postaje dobar lekar.

"Galenika" pravi prijem. Poziva veći broj lekara. Na svečanost došao i Darko. Među zvanicama ugleda Maru sa mužem, njenim i njegovim ratnim drugom. Priđe im da ih pozdravi. Mara ga zagri:

— "Čestitam! Pa ti si napravio podvig. Služba, školovanje, studije. Znala sam da si pametan i sposoban, ali nisam znala, a i ti mi nikada nisi govorio da si toliko voleo medicinu". Mara, po prirodi govorljiva, nastavlja, ne prestaje:

— "Čestitam! Takav napor! Baš si mnogo voleo medicinu..." Darko je sluša, sluša, smeška se. "Medicinu, ili tebe? Medicinu sam voleo kroz tebe, a tebe kroz medicinu" pomisli i uz kratak pozdrav lagano se udalji, da je i dalje iz prikrajka gleda, kao onaj jelen sa Tjentišta kome smo rafalima oteli mir, ali dostojanstvo i uspravnost nismo mogli.

Table of Contents

Moj Beograd (Šesti april)

HAPŠENJE

LOGOR

TIRANA. I PUT U SLOBODU

BORI U SUSRET

MOJA PRVA BOLNICA

PRVI RANJENIK

STIŽU NOVI RANJENICI

PIONIR

GVOZD

ŠIPAČNO (Prvi maj)

PELENICE

TREŠNJE

GLAMOČ (jama)

LONČE MLEKA

UVOD

TANJA

JOŠ UVEK SI MI MILA

DEVOJAČKA MARAMA

ZA BUDA, I ZA DIJETE

GRUBA KOŠULJA

POGLED

ŽENA — LEKAR

ŠINJEL

LONČE

DRUGOVI, JA SAM GA VOLELA

GLEDAO SAM JE DURBINOM

KAD SE BUDEM ŽENIO

BOŽA

KRIVO SE ZAKLEH

UBIJ ME

NISAM USPELA, NISAM USPELA

BILO MI JE TOPLO, MILINA JEDNA

KOLONA LAGANO ODMIČE

ISPOVEST, ZAVET, ZAKLETVA

OPANČÍCI
NE! NIKADA